

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 4998.954 ($\frac{1908}{1}$)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

1908.

РІЧНИК XI.

ТОМ XLI.

КНИЖКА I.

ЗА СІЧЕНЬ.

ЗМІСТ:

МАРКО ВОВЧОК (з портретом автора): Дяк . . .	3
В. ДОМАНИЦЬКИЙ: Марія Олександрівна Маркович — авторка „Народніх оповідань“	48
ЛЕСЯ УКРАЇНКА: Касандра (драматична поема)	76
М. СУМЦОВ: Небесний огонь	98
Н. К.: Одна з незамітних історій	103
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: Антракт	116
П. КАРМАНСЬКИЙ: Поезії	122
ІВ. ФРАНКО: Микола Васильевич Ковалевський (з портретом).	124
АРТИМ ХОМИК: Безсмертність.	139
С. ЧЕРКАСЕНКО: Ніч.	142
А. ЯКОВЛЕВ: Державні финанси Росії в 1907 р.	143
М. ЛОЧУЛЬСЬКИЙ: Вічні паломники.	151
ШАЛОМ АШ: Бог помети (драма).	152
С. Г. ФРУГ: Новий рік.	187
М. ГРУШЕВСЬКИЙ: На українські теми.	188
МЕНАНДР: Право дитини. Новознайдена сцена, пер. Ів. Франко.	194
Ф. КРАСИЦЬКИЙ: Ілюстрована історія України.	202
Дм. Йос: На синяві небес.	205
Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ: З українського життя.	206
М. ЛОЗИНСЬКИЙ: З австрійської України.	213
ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО: За границею.	225
Бібліографія.	234
Книжки надіслані до редакції.	240
Оголошення.	
Зміст другої книжки.	

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ
ВІСТНИК

КИЇВ—ЛЬВІВ

Друкарня 1-ої Київської Друкарської спілки, К
Трьохсвятительська 5. Телеф. 1069.

КНИГАРНЯ

Літературно-Наукового Вістника

відкрита 8 січня 1908 року

має на складі видання львівської Видавничої Спілки і Наукового Товариства ім. Шевченка.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал

присвячений передовсім українській історії, фільології й етнографії, виходить під редакцією *М. Грушевського*, що два місяці книжками по 15 аркушів (XVII РІК ВИДАННЯ).

Розвідки з наук історичних і фільологічних, матеріали й замітки, перегляд часописей українських й інших (до двіста часописей), критичні оцінки й реферати з наукової літератури, що дотикає українознавства.

Передплата в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 коп

Передплату приймає контора Літературно-Наукового Вістника, Київ Прорізна 20. Тамже можна діставати поодинокі книжки.

ЗАПИСКИ

Українського наукового товариства в Києві

Виходигимуть від р. 1908.

Передплата на першу серію: 5 р., для студентів, учеників, народніх учителів 3 р., для членів товариства 2 р. — Приймасть ся в бюро Товариства, при редакції Л. Н. Вістника.

Склад видань проф. М. Грушевського

по історії України й українському питанню

в книгарні Літературно-Наукового Вістника Прорізна 20, кв. 3.

РІЧНИК XI

ТОМ XLI

ЛІТЕРАТУРНО-

НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

БІБЛІОТЕКА УРЕ №9915

СІЧЕНЬ—МАРТ—1908

△ Slav 4998.954 ($\frac{1908}{1}$)
✓

72x2

Памяти Марка Вовка.

ДЯК.

I.

Звав ся він Тиміш Іванович і був дяком у нашій церкві. До нас тоді його надано, як у Макухах спразнили церкву, то звідти він переведений. Не знаю, от, як вам доводилось — яких бачити дяків по селах, а мені то все трапляло ся, що як дяк, то й приземок і сухобразий і посліпий: сперву загна-те у тій семінарії, а там нестатки ймуть, та ще як який піп нагодить ся, або й попада, що од його з церкви, а од її з хати гуляй, — то ні з чого дякови підцвітать. А цей Тиміш

Іванович не такий, — і трохи на їх не походив: це був чоловік зросту й сили ставень, і на вроду не згірший, і на вдачу. Дивлюся я на його, то от неначе в межі гуси сірі орел сизокрилий вивівсь. Стоїть у церкві, то за всіх головою вищий, а гласів зведе, дак і стіни церковні гудуть. Йшовши по селу кивне кому головою, — з усіх голів шапки так і поспадають; чи всміхнеться, чи заговоре, — йому й мова й сміх знімуться, як вітер одуєсь. Усі його в нас любили; балакливий був чоловік, веселий, громадський. В господі він здається, що обідав тільки та вечеряв, а то було усе коло чийсь воріт із люлькою сидить, та говорить - розказує, а коло його тичба людей — і чоловіки й парубки і діти, і молодичці цікаві з коромислом на плечах застановлять ся та й слухають.

А робочої доби, що людей нікого в селі не має, — він сам собі ходить: прохожа на води, на діброви — шукав би, не знайти. Було хазяйствечко там якесь в його, та не дуже він за його дбав.

Дячиха господарювала і усьому лад давала. Невсипуща з неї хазяйка була; цілісний день було тупас — порається коло господи, її і в хаті, і на дворі, й на городі й коло загороди — скрізь її повно. Жінка в його була молода і з себе гарна, прудка й моторна, як соколиця.

Люди укмічали, що якась несогласка в дяка у хаті... Що-ж його зробиш! Щастя — примовляв сам він — як трысця: кого схоче, того трусить. А в чуже ніхто не втручайся, бо не поможеш. Мовчали люди. Жалували дяка, дячисі низенько кланяли ся стрівши.

Тоді моя пасіка була у березничку, що за селом гайок, — шкода мені й досі тієї пасіки, що я її спродав! Така пасічка, що святий би не засмутивсь живши у їй. Там я у - перше з дяком признакомив ся. Блукаючи та й забрів він... Вклонились та й розговорились. Він мою пасіку похвалив: „Славний ви господар який!“ каже; а я знов його спів похвалив.

„Ну,“ каже мені дяк, „тепер ви мене похвалили, а я вас, — сядьмо ж, сусід своїх поєудьмо - погудьмо, або що“.

Засміявся та й сів коло мене. З ним гомонячи і час було не змигнеть ся. Як він глаголав, як він розказував, знав він якого, Боже мій, Боже! Я старий, а слухаю було, як дитина.

„Добре вам вченим!“ кажу йому; „всього ви довідались, а ми темні люди — то як у лісі“.

„Ге!“ одкаже мені, та й я, дружбо, як у лісі; тільки, бач, багато вже ходив, блукав, дороги хоть не знайшов, та деякі стежиночки натрапив“.

„Ой здорово ви усього знаєте!...“

„Та так — наче од аза до буки де що й знаю“.

Зайшов він і в друге і третє та й став до мене ходити. Було прийде, сядемо, вітерець листом шешелить, бджола гуде, та пурх по кущах — пташки перелітують, то воно й балакаєть ся — точить ся розмова, точить ся...

Одного ранку, ще до сонця, по білій росі, завідав він мене у пасіці.

„Еге!“ кажу, „не переспали, мабуть!“.

„Здаєть ся! Та ще вам похвалюсь: ніхто так зарані з хати, як я, а з двору — як сусідині гуси!...“.

„Оце!“ кажу, „ви та гуси... Чого бо то так заразом?“

„Бо моїй дячисі дав Господь голос дзвінкий — так усіх здіймає...“ Що його тут казать!

„Трапляєть ся“, кажу, „усього трапляєть ся у життю“.

„Таку правду кажете, що й я чував“.

„Усякому бува горе, усякому бува і добре“.

„Чув я й се, та не зрадувавсь...“

„Мені“, кажу на себе, „і пожило ся, і пожурило ся; за те спасибі, й за те не змагаю ся...“.

„Добра душа—не й з ковша!“ смієть ся.

І такеньки, куди — на яку стежечку не набриду, він усе остючками коле...

„Бодай вас!“ на його, „де ви такі родили ся, де ви й хрестили ся!“.

„У Савлуківці“, каже.

„Не чув я, що се таке за Савлуківка; добрі десь людове, Савлучане“.

„Як бачите“.

„А вже ж, хоч і зайшли родителі, та духу там іще замоглись“.

„І родителі не зайшли, а таки з щирої Савлуківки. Я,“ явить, „не попович, а з козаків“.

„Як! як же ви вийшли на дяки?“.

„А самі ж кажете, що навіку усього трапляється: трапило ся й мені“.

„Та у дяки як би то вам попасти?“...

„А так: мене, бачте, постановили на дяка нишком — як жидівську контрабанду. Та вам як розказать своє життє усе, то буде на весь день казки!“

Батька мого — каже — звали Іваном Савлуком. У нашому селї за Савлуками світу не видно: що хата, то й Савлук. Кажуть, ще колись то колись, за царя Гороха, як людей було троха, та й ті у - розтїч розбігались, блукав наш предко - пращур козак Савлук по горах, по долинах, по усяких українах, шукаючи — чого, я не знаю, та може й сам козак Савлук не знав. От, той козак Савлук ходив, ходив — і набрів оцей низкодїл, де тепер село; та чи він уподобав, чи то вже ноги одходив, оселив ся тут. По йому і село зветь ся Савлуківкою, з його усі ті і Савлуки пішли по світу.

Батька я не зазнаю свого: я народивсь, а він хутчїй вмирати заходив ся; кажуть — ніби з переляку, що Бог сина дав... кажуть то так, а на певность — не знаю. Зостав ся я з матірю — на втїху, мовляла, єдину її. З свого віку дитячого поперед усього памятаю нашу хату білу та матусині сльози тихі, а ще дзвона церковного — тонкого, жалібного.

Ріс я та ріс; мати плакала та плакала надо мною, та ще й побивала ся.

„Ой сину мій, сину! який же ти вдав ся на вирїст і на вроду — та важка недоля твоя буде!“.

І що рік менї прибуде, то мати гірш мною вбиваєть ся, а я таки гоню, мов верба лугова.

„Чого, мамо, журите ся?.. було звідуюсь.

„Годї, дитино моя мила, годї!“ одкаже; „тобі ще рано!“.

Да так славно пригорне, укриє тебе, що й послухаш, стихнеш.

Ну а що бачу, того не забуваю і за тее думаю. Було у зімку, зимними узденьми, на дворї мороз лускає, сиджу з мамою, зоря вечірня розгорїла ся, — то й кажеш собі: що це на світі за лихо таке? що це за журба така буває? Признакомлюватись і менї з нею, бачить ся! І як менї з нею бу-

де? Чи вже таки не розважусь я й тоді, як куплю собі коника строкатого? Ні — думка була — якось я да втічу того смутку! Та було й засну в матери на руках... й приснить ся коник строкатий. Як правду вам сказавши то й досі строкаті коники ще снять ся, — не знаю, як иншим.

В нашому селі був священиком старушок древній дуже, а в його жінка в недузї лежала. Лежала вона вже кілька літ на ліжку та стогнала, а часом так їй трудно доходилось, що наймичка прийде було вже на неї плащмечко міряє, і усе вже давно було їй на смерть наготоване — тільки вмирать. А вона не вмирала, — сохла; дак те споряжене плащмо й лежить дурно. Приміряють — широке, ушиють; їй полегшає, то і знов сховають. Наймичка тая да було й насуравить ся за се: „Отце ж! на що ж я з скрині дістаю та вшиваю! Скільки ниток марно іде... Лучше б лежали!“.

Була ся наймичка людина розсудливая: все обміркує, усе виважить; а не бояла ся нічого — ні корів лихих борикання, ні непогоди, ні хвороби: не знала і не дивилась. Сама була висока з себе, огрядна; брови мала чорні, широкі та густі, як з сукна; очі карі, — і дивила ся на кожного так, будієм добирала: що з його треба виробити — чи садовину, чи городину?

Звали її Явдохю, а по чоловіку — удовою Павлютихою. Жила вже Павлютиха кілька років у попаді, усім заправляючи господарством: шила і мила і білила, ткала і пряла, пекла і варила, — хіба неділю, святним дньом, до церкви піде. Як її на очі зоглядаю: вийде і йде було не хапаючись, а постигне саме в пору — у своєму червоному очіпку з чорним крайцем, у білій намітці... Вона і до церкви йшла, як до доброго батька і господаря, бо як чого не скінчить у тиждень, що вже казала собі скінчити, то не йметь ся й до церкви — така! Та й сього припадало дуже по - рідку; а то ще було і одпочине субітнього вечора на неділю. Одробивши ся зовсім, уступить до недужої господині, і на низесенькому ослінчику собі сяде.

Мати моя часто було до попаді йдуть, аби трохи по вигоді їм випало, а в неділю і мене брали з собою.

Прийдем було у кімнаточку, душну таку, ліками пахущу. На високій кроваті, у подушках, лежить недужа — жовта,

як з воску, і тихо слабі очі дивлять ся; у кутку тліє свічка перед Матірю Божою уквітчаною; під божничком стіл, застеляний скатіркою білою. Коло ліжка сидить моя мати з журботою своєю; а подаль од ліжка Павлютиха процвітає червоновида, ополіста, поважна. Мати моя зітхає важенько, хора тихенько стогне. Із часу до часу прочиняють ся двері опшатненько, вигляне ласкаве, неспокоїне обличчє з білою бородою, або і сам піп, старий, уступить; подивить ся — постоїть, і як увійшов, так нечутно і вийде. Довго і довго мовчки сидимо, доки аж Павлютиха не зачне розповідати про які дива господарські, а мати їй на одказ зітхати стане, а попадя стогнать.

„Чого зітхаєте раз у раз“ тоді Павлютиха запита одважно.

„Боже, Боже! Як мені вже не зітхнути, не пожуритись — то і кому!“ каже мати моя.

„Кожному, хто веселив ся треба колись посмутувати! А то ж як! Покоштував солодкого, споживляйсь гірким!“

„Трудно мені!“ простогне попадя стиха.

„А вже - ж трудно, як здоровля нема! То що вдіяти! Відома річ, що недуги не тішать. Здужали і ви колись, теперки хорієте: світове так всеє переходя живе.“

„Трудно мені! Бога гнівлю... смерти бажаю!“

„Оце! чого ж бажать! коли і так, сама прийде!“

„Ой удово, удово! Такої уваги не має мій жаль, як ти радиш!“ каже мати.

„Коли терпиш — страждаєш, сльози сиплють ся не лічені, небого!... подасть мову попадя.

„Хто у чім зван, у тім і пробувай!“ одкоже повагом наймичка.

Разказували, мов би мати Явдошина, як поховала чоловіка, сиділа у вечері пізно в своїй хаті — пряла, плачучи, — коли у двері щось стук-стук! Одчинила: чумачило кремез перед нею стоїть і питає: „Чи дома ваш чоловік Йосип?“ „Вмер Йосип“ — ледви одмовила йому з переляку. „Вмер? Бач і не дождав мене! Та всі там будемо!.. Ну зоставайте ся - ж здорові!“ тай пішов до воза, і чуть було, як на воли загукав: наче б то Йосип його не заждавши, на весілля сам пішов, абощо. Переполошила ся дуже жінка, і дочка в неї уродила ся схожа — як у око впала — на того чумака кремеза, що ото її батька покійного питав.

От як тая Павлютиха покине нас самих; то мати з попадею за плач мерщій, і добре, у смак, напдачуть ся собі.

Тужать та тужать, — мати, разважаючи, попадю, а тая жалкуючись. Розважаючи ж другого, не можна, щоб і своєї туги не оповістити. От мати їй частенько нагадують про мене, та мою долю приплакують.

А попадя одного разу й каже на мою матір.

„Став ти його,“ каже, „на дяки!“

„Як же його ставляти у світі божому! Не приймуть!“

„Приймуть! Я старого проситиму! Завітай лишень його до мене“.

Зараз і старого покликали; зачинили ся з ним, а зачинивши ся стали прохати — попадя словами, а мати моя сльозами.

Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плохий, похилий.

„Як же се мені його приймати! жадного права!“ одпрохуватись став.

„Прийми! Прийми!“

„От нахаба! буде лихо ще мені!“ одмагаєть ся — та й погодив ся.

Він одусіль собі біди та лиха сподівавсь — і проти того вже не йшов він, а так тільки скаже: лихо, як от зітхне наче. Як же я довідавсь од матері, що мені така ласка та шаноба простелена, то я недовго думавши, зараз на-втіки, куди очи зирнули, а ноги понесли. Не знав я й сам, чоґо злякавсь, а було страшно дуже. Так якось мені здавало ся, що хоч я не звязаний буду, а вискочити таки не вискочу з дяківської науки. Протинявсь я по пушах та по ярах таких — день, — не заласно щось. Чорний терен красувавсь з під зеленого листу, а покоштував, такий то вже кислий прийшов ся! Став я обмишляти, і надумав ся так, що лучше поспитаю ся я перш того співу.

Може буде вгодніше співати, як зайцем стрибати по нетрях, а буде гірше, то я ізнов утечу. У таких добрих думках прийшов я до дому. Мати, дорікавши мене, на руки схопила, та сварившись, добре нагодувала. Потім, попоплакавши обое, узяла мене за руку та й повела за собою до пана Лукаша.

Сей пан Лукаш та доводив ся нашому старому попу братом у-других і був за дяка у нашій церкві. Чоловічок

лисенький зовсім — як диня голова була, тихий та ласкавий і співав тоненько, як у волосок. Жив тин-у-тин із братом, у своїй хаті, з однісеньким віконечком. Садочок собі зростив; в тому садкові понасаджував агрусу та порічок на грядках, груш зо дві та яблуньок викохав і мабуть над усе в світі любив і жалував ті деревця і кущики свої.

У тому садку я почав і гласів учитись і хоч не хутко навчивсь, а горобців одшугав; як загуду-задзеленчу, дак пополохаю так, що поуз перелітують салок наш. Пан Лукаш мене улюбив і жалував. Чи було навчу ся псалтира, чи не навчусь, він таки все по головці мене погладить. Тільки, як навчу ся, то й яблучко ще дасть, а ні, то запита: „А яблучка хоч?“ та й простягає те яблучко до мене і дивить ся на мене пильно. „Не хочу!“ було одказую; а він потихеньку засмієть ся і знов по головці погладить...

Як згадаю, то невеселі гості Лукашеві бували, і небогато: мати моя та старий піп. Цей завсїгди, мов терниною повитий ходив; гомоніти не гомонів, — більш зітхав. Мати-ж моя заспліш плакали і плакали слізьми якимись спокійними, собою не насурочуючись Богу, або людям. Лукаш було приступить до брата, приступить до матери, постоїть, кашляне — та й одійшов: стоїть отдалеки. Наполігає було на мене добра нудьга і сон якийсь змагає. Хіба нахватить ся Павлютиха румяна, жвава — то мов розбуркає мене, і мені привиджуєть ся щось веселе десь, наче за удовою слідком поринули і коло неї шумують дерева зелені, бистрі хвилі річкові, якась юрма весела десь грає — жие... Схоплюсь було, вибіжу з садка, біжу левадами, полем оболонням — не знать і куди й що: весело стане!..

Поки я гласів доходив, то що, вмерла попадає. В останній раз вже помірjala Павлютиха плащом на її і гарненько зашила; та й поховали небогу.

Старий сам ховав і добре слізьми вливав ся, хоч і приказував собі: „Добре, коли Господь прийняв: перестала жити вона, то й терпіти перестала.“ А слёзи ринули. Ще низче він похилив ся, і як при небіжчиці на пальцях ходив та говорив шептом, щоб її не порунтати, так вже й до смерти своєї крав ся і шептав. І моя мати не прожила копу літ. Скоро то дала мене у науку дяківську, та пан Лукаш, виві-

ривши мене, сказав, що дасть мені науку усю, як сам уміє, то й стала ладнатись на той світ. „Що ж,“ каже було Лукашеви, „на що я житиму два віки? Хіба я що Тимошови придбаю! Я тільки громадський хліб святий дурно заїдатиму! Ні до чого вже я! Жалко дитину кидати; та ви його, добродію мій, не лишите, ви його на добро навчите, — а мені вже пора: час вже мені спочити!“

Пан Лукаш тільки морга було, слухаючи, та яблуками, грушками шанує. А я собі з під матернього плеча на ті плоди позираю — що які ті яблечка та грушки добрі, думаю, — і на що тим людям старіти і на що їм помирати! І так у моїх думках переймаєть ся: то тихі могили поза церквою з похилими хрестами та з хустками білими на хрестах, серед глухого зїлля, що там буявіє на волі, — то яблуко червонобоке, що так, здаєть ся, сама рука до його простягаєть ся.

„Я вмирати не хочу!“ скажу було проти Лукаша.

„На що вмирати! Ще не пожив! Малий ще!“

„Я й великим вмирати не хочу!“

„Борони, Боже! Молодому весело жити; життє миле — молоде!“

„Та я б,“ кажу, „усе жив, усе жив — і ніколи не вмирав!“

Він тихесенько засмієть ся і погладить по головці, а сам візьме ходити по садку, та дивитись дерева, грядок, — то на небо погляне і знову ходити і по тиху всміхаєть ся собі...

„А я вмирати не хочу!“ знов згукну.

„Перш поживи!“ одкаже з тим таки всміхом тихим та добрим.

Одного дня у ранці, при ясному сонцю, співав я у садку з Лукашем гласів, коли увійшла Павлютиха, кличе мене! Тиміш, до дому! мати вмирає!“

„Іди, іди! — каже на мене тихо Лукаш.

Узяла мене за руку й повела. Бачу, од нашої хати старий піп за дарами іде; бачу коло нашого порогу тичба жінок, усі разом гомонять по-тиху, голови на руку поскиляли. Ухожу у хату. — мати у білій сорочці, додільній, білою хусткою завязана, лежить на лавці, а в головах жовта воскова свічечка горить жарко. Я таки зараз як убачив — подумав: „Це вже не моя мати, а моя буде та могилка тиха десь по за церквою.“

„Тимоше! Тимоше!“ кличе мене, „не лякай ся, дитино! ходи, попрощай ся зо мною!“

Я приступив; а вона мене перехрестила, заплакала, обнявши цілувала, та й каже:

„Тиміш! оце тобі ключ від комори. У коморі дві скрині. У маленькій — одежа там твоя, візьми з собою; а у великій усе добро мое: пошле Бог дружину тобі, то нехай зносить на здоровля. На кілку твого батька покійного кирея і кожух і дві шапки; у куточку чоботи його: доростеш — зносиш. Тепереньки, як ти мене поховаєш, то усе позамикай, а ключ Лукашеви оддай — ще загубиш. У твоїй скринці я усе тобі спорядила, усі сорочки поскладала і одежинку — буде з тебе на роки. Будеш ти вже у Лукаша зовсім жити: обіщавсь мені що прийме. А ти усе до своєї хати довідуєш, не забувай; як тепло, як сонце — ти відчиняй двері; у дворі те-ж опоряджай: коли вітер що обворушить, або знесе, то зараз полагодити треба...

Я слухаю, ключ приймаю... Тоді знов вона цілувати стала: „Не лякайся,“ вмовляє „не лякай ся, моя дитино, й не жури ся. Шануй Лукаша, красно слухай його... Може тобі прилучить ся трудно... Хоч буде горе, приймай за добре... Не лякай ся, сину, не сумуй!“ Чую — хочуть мене одвести од неї... Вона рукою ледви вже ледви придержала мене, ще раз глянула, ще раз зітхнула.

Натовпилось у хату людей; гомін, голосьба... Мене захопили двоє молодичь попід руки — тільки мигнула в очах воскова свічечка; замчали мене кудись на кінець села межі діти... хто мені орішків, а хто бубличок... Дивлять ся діти на мене та доумують ся, за що мені такий талан! Сей день я наче отуманів, наче не живий і сам... В силу що памятаю. Чув розмову невгавуцу, бачив купок дітей шумливих, бачив двох копачів з заступами, високі, у червоних поясах йшли... Чи хто мені сказав, чи то я сам догадав ся, тільки я знав, куди води простують... Молодиці не давали мені обміркувати ся гаразд, усе жалували, усе цокотали. Та ще після того з півроку, хто з молодичь не попаде мене, зараз до себе провадить: годує, мие, чеше; доводилось так інколи, що я раз із десять на день пообідаю і вмию ся... От згадуєть ся мені одна молодичя: з усього села була вона задирлива і зарічана. Було

ще не світ, вона до дня з хати удає, на бізі і хустку зав'язує. „Ото поспішаєть ся з кимсь завестись“ було говорять. Ся було, аби мене зобачила — за мною! Зловить, та до себе й веде провадить улицею, та під кожне вікно підбіжить — лає: „От, от люди живуть! Сирота йде, сироту не привітають! Сироті доброго слова від них нема! А щоб же ви й самі посиротіли на віки! Щоб і вам добра не було!“ Як же почне мене годувати, то геть своїх дітий розжене з застілля: „В сироти радніші хліба шматок однять!“ то тії голодні мусять одійти, а я нагодований — їсти, бо сирота!

От Павлютиха, то й крішки на моє сирітство не власкавилась. Правда, — обпирала мене й обшивала, „бо нікому більш“, мовляла, „того зробіть, а я можу, то й роблю“. Так як за покійної матери вона було пиріжком у неділю наділить, а надломиш вишню у садку, то за чуприну посмиче. Так і все само.

Жити мені у Лукаша було добре. У неділю ми, переспівавши у церкві, ходили до моєї хати, оглядали господарство мое; а цілий тиждень, як у літку, то в саду учимось, балакаєм, чи що сієм, садимо. В зімку в хаті вчимось, — а ні перед віконцем сидимо; пашні — пшениці, ячменю, пригорщ висиплем під вікном: синиці, шпаки поназлітують ся, голуб волохатий спустить ся, прищурхне горобчик поживить ся. Було не дишемо — дивимось, щоб не сполохать.

„Дядьку“, поспитав я раз Лукаша, „у вас хто вмирав?“

— Як?

„Мати вмерла, батько“...

— Ні, я їх не памятаю, малим був. А жінка в мене вмерла.

„Як вмирала, що вона вам сказала?“

— Нічого, сину, нічого вона мені не сказала. Одвернула ся од мене.

„Як? На що?“

— Не любила мене, сину, от що! Тому й нічого не сказала. Що ж казати?

„За що не любила?“

— Як би за що, а то ні за що! Тут вже нічого діяти! Руки склади та й сядь. Її зневолили за мене отець-мати, а я одружив ся — того не знав.

„Що ж“; довітуюсь, не добре ви жили? Сварили ся з нею?

— Ні, ніколи в світі. Я було сам собі сиджу, а вона сама собі. —

„Так і нудили ся обійга! Чом було вам не заговорити, не приступити до неї? Я б приступив! Усе б було веселіш; або б з хати пішов“...

— Мене, сину, ноги не несли — каже, — а ні до неї, а ні від неї. —

„Як же се ви жили такечки, дядьку, чудно! Дуже вона вас не любила мабуть, що й не озивала ся ніколи?“

— Ні, раз вона до мене з уст своїх вимовила: „добрий ви чоловік“, каже, — а мені жадаєть ся вмерти. Ой коли-б же я хутче вмерла!“

„А ви що?“

— Я нічого — що ж я?

„І вмерла?“

— І вмерла.

„Скучали за нею?“

— Скучав...

„Отець-мати її усе знали?“

— Я їх після весілля ніколи не бачив — далеко живуть.

II.

Лукаш пристарів, садок його буняїе, материна могила уросла густою травою зеленою, а мені вже на вісімнадцятий год пішло. Жили ми усе так, як і давно. Лукаш усе садовину ростив, та кохав та тим собі й тішив ся, а я... мені, грішному, вже й нудно стало. Що Лукаш знав, те я вже вивчив ся, роботи в мене було не багато — так я тиняв ся до всего доглядаючись, до всего дослухаючись і було мені так якось ніяково... от наче чогось я не второпав, наче щось от тут, коло мене та я його не знайду, не знаю де воно... наче я нічого не знаю, наче дурний.

„А що се ти, любий, зажурив ся?“ питав мене Лукаш.

— А так чогось нудно! — одкажу йому.

„А се буває так“, скаже на те Лукаш — „се буває так, і знов перейде“.

Як раз з наших вікон видно було дорогу, шляшок битий звивався до міста — у місті я бував — надивився там на будинки кам'яні, на крамниці й крамарі, ходив по базару, признакомлювався із міщанами — нічого тільки я там собі не побачив такого, щоб воно мені полюбилося та розважило: там було так сливе як і в нас, у селі, тільки що в нас у селі плугом орали та ходили у свитах, у високих шапках, а тут у місті продавали бублики, крамарювали, та у синіх чемерках і в низеньких шапочках викрашалися... Так вився ж той шляшок кудись далі за те місто... І поверзлось мені, що отсе і є він, шлях мій, що аби я ним пішов, то усе б собі знайшов... удався, мабуть, я у того пращурка свого, у Савлука козака.

Я почав розпитувати Лукаша, чи не знає він чого об тім краї, що за містом нашим.

„А се вже там чужі землі — туди я ще ніколи не заходив, у ту сторону“.

Мені кожної ночі снять ся шляхи, дерева, люди, ріки, звірі, будинки, — і все таке красне, велике що я з роду мого, віку на яві такого не бачив.

„Піти б мені у світ“ кажу якось Лукашеви сміючись, а в самого душа й грає і замирає.

Лукаш теж всміхнувся. „Отце!“ каже.

„А піти б мені справді у світ“ говорю Лукашеви незабаром у друге і вже не всміхаюся, а такий як на багатий похорон мене вести.

— А що се тобі усе світи на думку наворачтають ся?

„Та хочу йти в світ“.

— По віщо ж ти підеш?

„Так собі... а може й по добру науку“...

— Звісно. Побачиш де чого багато. Я сам проходив аж до Чорного моря. Місця різні, а люди все однакові... і таки дивного нічого мені не траплялося...

„Дарма“ кажу, „мені може що й трапить ся... Дещо побачу на свої очі... Піду“ кажу „піду“...

— Не ходи, Тимоше!

І став мене відмовляти: „буде голодно і холодно; приймеш біди всякої, або не дай, Боже, занедужаєш... і на що молоді літа марно по світу розсіватимеш“.

„Піду. Добре усе ви мені сказали, добре я чув — а піду!“
— А як сам знаєш! Коли вже така твоя хіть — то йди собі з Богом.

Я взяв торбинку на плечі, та й пішов.

Задумав я йти аж у самий Київ. А з Києва аж за Чорне море, а там куди вже втраплю... Вийшов я з села ранком погожим й свіжим. Лукаш провів мене за царину.

Йшов я, йшов і не оглядав ся і не втомляв ся. Під вечір вже незнакомі місця стали виявлятися мені. Ішов я полями чистими та широкими — далі набрів, памятаю діброву густу та красну. Двічі обійшов я ту діброву.

„А що далі буде, побачу!“ думаю.

А далі було велике село.

Вже смеркало, як я увійшов у те село — і мла й темрява літня, по хатах не світилось. а зірочок, зірочок блискотіло — горіло на небі! А дівчат, дівчат по селі співало!

Я на ті дівочі голоси просто й пішов, минаючи тихі білі хати. Мене обминула купка парубків; пробігло з пів копи дівчат: „добри вечір!“ — „Добри вечір!“

На одшибі од села було грище, челядь гомоніла, співала, сміялась. Спершу як дійшов, дівчата мене оглядають з боку; парубки наче не дивлять ся, а тільки шапки поправляють, а далі як я озвав ся, то й до мене заговорили. Звісно, дівчата зараз розпитують, звідки я.

„А звідти“, кажу „де вже мене нема!“

Сміху та веселости дівочої — брате мій!

— А куди йдете? —

„А туди йду, де буду!“

Знов сміятись та ахкати.

Що то за гуляння на тім грищі було превеселе!

Слово скажеть ся та й сміхом перехопить ся та й не одним, а з усіх боків так і задзвонить, як у дваночки. А що вже мені було весело та цікаво, то й не сказати! Здасть ся так само гуляють, як і в нас, да не так, тую пісню співають, да інакше... І ті незнаемі люди, і хати і дворища, — усе я своїми очима так і поїдаю.

Скінчило ся гуляння, вже займаєть ся на день... зирк! а та дівчина, що з вечора була мені чорнявою — вона зовсім стала білявенька, — зовсім не та — тільки голосок той

самий свіжий та веселий; і де мені здало ся у темряві що стоять три стоги, то стоять тепер три хати — десять дівчат розкажує, в якій хаті голова живе, в якій писар і яка в писара жінка...

Просили мене і кликали до себе — так мені ніяк не можна, — поспішаю ся я дуже; — прощаю ся та дякую.

Усі по господах, а я знов у дорозі. Іду та оглядаюсь, та кланяюсь усім, як братам рідним. А день біліє та біліє. От тут стежечка, що я її вчора не догледів ся, а тут купа вишеньок, тут нова хатинка славна, що я не бачив, а ось криниця, що я її не вкмітив — додивляю ся та дослухаю ся та день славлю, що у день усе видно, та ясно.

Я вже завістив ся, що по дорозі буде село, де ярмарок зібравсь хороший — гнав я туди мов Циган.

Я й досі памятаю, як бачу ту улицю широку і той пляц великий, де ярмарок стояв; шумить мені досі увесь той гук, гомін, ростіч і розрух. От наче ще перед моїми очима ті крамнички під наметом, що на їх вітер має червоними стрічками, хустками і поясами; бачу ті столички, де розкладені коралі янтарі, усякі сережки і перстні і бісері — тут раз у раз надбігають жваві та веселі дівчата — вже гроші у них у руці наготовлені платить крамару, та очи розбіглись — що його в Бога купити... Тут уявляють ся і молодичі повновиді і трохи охмурі — усе вони цїнують і на все кажуть, що дорого — а більш усього купчить ся молодичь коло сковород, мисок та глечиків; там то саме вони купують, а ще гірш стукають і дзвонять у ті глечики миски, сковороди, чи з доброї глини, чи чугун не драглий. Часом і дівчина молоденька тут замішаєть ся — це певно сирота що сама господарує — от же коло неї і хлопчик щиро вмитий, рочесаний аж лощить ся і в чоботях, учепив ся за її юпочку, як рак клешнею, а вона таки йому раз у раз говорить: „держися за мене, не отходь, загубиш ся у ярмарку!“ ніби то вже з нею то огонь і воду перейти можна — така вона поважна та розсудлива старша сестра. Скрізь і всюди нікають сухі довгополі Жиди із безрогими волами, з чаями, з олією, з ножами і з бочками; то беруть, то міняють, то лічать гроші — і білозубі Цигани, що зовсім без грошей свою душу живлять і посвистують на всіх коней; і козаки і високі чумаки що, здаєть ся,

повиходили і прохочають дожидаючи якого з них одного на гетмана постановлять... і кріпаки з панською пшеницею. Сліпий кобзарь під чийсь возом обідає з своїм хлопцем, а другий кобзарь чутно як грає і співає про Морозенка. І піп з падею що не сходили з воза, а як що купували то обоє до себе руками манили... Я скрізь лазив, на все очима назирив як піп, до всего уха наставляв, як шпиг... коли разом счинив ся великий грук і крик — котив якийсь возик ярмарком, а за ним у слід другий. Став возик недалечко од мене, люди вже там купама, а я хутче на перве місце. Возок став, кажу, а у возку сидить наче пан товстий: голова велика, а шапочка маленька — сидить і кричить, щоб слухали люди, що він має казати. Коло цього пана сиділо два десятники — високі, великі наче обрали їх ведмедів побивати. Вони зараз з возика зскочили і стали — стоять. У другому возику сиділи два чоловіки і парубок — усі три звязані кріпко.

У якомусь селі Малошеві якийсь Хведор Голубець дуже побив ся з головою і казав: буду бити усіх: і писара і далі в гору, а по цему погірмку втік невідомо куди. І зовістили з Малашевки сельському писареві, що мабуть буде Хведор Голубець у вас на ярмарку — зловіть його неодмінне. Отце того Хведора Голубця і шукали. У першому возкови сидів писар з десятниками, а у другому якісь захожі добрі люди, що їх зловили: а може хто з них Хведор Голубець, бо самого Хведора у цьому селі ні одна душа не знала, а у тій бумазі, що читав писар, у Хведора ніс, зуби й борода, як у інших людей, тільки очи нехороші, що має він замір оженити ся з удовою і вміє колеса робить — чи ж познаєте такого пройдисвіта? Та ще до того славили, що в його тітка відьма!.. Так щоб його не впустить, ловили усіх — і хто має замір женитись, і хто колеса робить, і в кого очи нехороші, а бо тітка відьма....

„Чуєте?“ крикнув писар, „хто такого зобачить зараз лови і веди до возка!“

— А як втече? — спитав хтось коло мого боку.

„Це вже пана писара журба“, одказали за мною.

„Бач сидить нашого Бога дурень! додав хтось з другого боку.

Писар чув, що його поминають і чув дурня (може не в перше) та до мене (я стояв близьче коло самого його возка, та може і всміхнувся):

„Хто такий?“

— Одружитись з удовою не хочу, колес не роблю — одказав я йому з веселою душею. Писар махнув десятникам. Зараз мене звязали і вкинули у возик де вже були вязні: „бувай здоров“ витали мене вони.

Писареви принесли, постановили столичок, горілку, зелену чарочку і ковбаси. Писар став полуднувати, коло свого возика, сидячи на сосновому пеньку. Треба вам сказати, що як тільки прикотив возик з писарем, то усі Жиди наче крізь землю пропали, а Цигани, хоч видно їх було, то дуже здалека — чорніли там, як мухи, а як вже повязали то і Жиди знов висипали і Цигани прибігли. Жидки гомоніли між собою і підбігали до писара наче їх вітром підносило; Цигани теж стали близько і один усе хвалив братів своїх: „брати! що то Цигани за славні люди!“ а брати йому зуби показували. Люди стояли оддалік — мовчали.

„Жиде!“ кажу я до одного Жида, „ось тобі гроші, — дай мені хліб!“

— Ой як можна мені таким, як ви, хліб продавати! Я хороший Єврей, а ви може... хто вас зна, що ви за чоловік... ой що ви говорите! Як це можна! — голосно одказував мені Жидок, а самкрутив ся коло писара.

Коли виходить з купи чоловік, у чорній шапці — як він на Великдень христосував ся ей же Богу моему і досі я не збагну цього — такий він був високий. Яка шия! А голова невеличка. Я давно бачив цю голову поверх усіх, а як він підходив, то усе здасть ся виростав. Прийшов він до нашого возика і зняв шапку — брови як намет над карими очима, а очи як зорі — винув з торби хліб і подав мені: на добре здоровля. Усі на його дивлять ся, дивить ся і писар. А чоловік винув з кишені кривого ножа хліб краяти, а з торби достав і сала. Він ні на кого не дивив ся, наче тут нікого не було. Я його подякував, „ні на чому“ одказав і пішов.

„Піжди, піжди!“ крикнув писар, „що ти за чоловік?“

— Я Муха Яким. —

„Звідки ти, питаю тебе?“

— З Гороховки. —

„Ти мабуть з ним приятель?“ спитав писар, киваючи на мене. „Знакомі мабуть люди?“

— Я його не знаю. —

„Неправда твоя!“

— Правда моя. —

„А чи не хочеш до його у возок? Хочеш?“

— Ні, не хочу. —

„Чому так?“ засміяв ся писар.

— Бо мені на ярмарок треба. — І пішов.

Може б писар ще до його чеплявсь, так туть знов ізняв ся такий крик, наче кого різали.

Десятники вели молодицю у червоному очіпку, огрядну, невеличку — од великого гніву так вона ї палала, а що вже кричала, верещала!

„Що таке?“ крикнув писар, а молодиця не переведе духу, верещить: „таки ні! таки ні! таки ні! не казала! не казала! не казала! не казала!“

Десятник затулив їй уста своєю шапкою і держав, а другий десятник оповістив писареві, що ця молодиця хвалила ся, ніби вона знає Хведора Голубця і ніби він у ярмарку і ніби він кум їй і дарив їй гар... ком...

А молодиця пручалась і крутила ся, як колесо у десятника в руках. „Вдушить ся“, загомоніли люди. Десятник шапку одняв.

„Таки ні! таки ні!“ заверещала молодиця, аж присядючи до землі, „таки ні! таки ні!“

— Та пустіть її до біса — крикнув затурканий писар. Молодицю пустили. Вона хустку двинула на ліву, штовхнула десятника одного й другого, аж закачались, знов хустку поправила і до писара тискалась з криком та писком.

Писар замахав руками — її схопили, однесли далі. Іздалека ще довго чутно було нам: та я! та вони! та.... Ми до вечору стояли у ярмарку — писар купував собі тютюн і сережки, десятники сині хустки і рукавиці....

Привезли нас аж на край села, казали устати з воза, завели у велику пусту хату і зачинили там.

Чи малий час сиділи ми там — більше місяця. До нас звик бігати під вікно чорний собака і приходила рябенька курочка з червоним півнем. Нас було четверо: білявий та чорнявий чоловік, парубок рябий, та я. Жили собі спокійненько: білявий чоловік або огонь кресав, або люльку палив, або спав і не говорив ніколи, чорнявий чоловік старі нерати понапрошував і почав вязати новий. Він був рибак і розказував яку у їх в селі рибу ловлять і яка в їх ріка рибна, що усяка риба ведеть ся, навіть морська не хоче моря, заходить до них він хоч не бачив, та другі люди бачили. Парубок, як на великдень викрасив ся — сорочка в його була вишивана та вимережана. Хто йому рябому так вишивав та мережив?“ думалось мені. У рибака він питає, чи є риба, чи є отець мати, то він одкаже ледви чутно йому! „ні отця — матері ні риби!“ А був у його кашель; він по ночам охав, а у день наче дожидав та ходив по хаті.

Сиділи ми з тиждень самі, а там привезли до нас ще чоловіка скілька. Сі не журились: один говорив: сіно скопив то тепер нехай держать — я за сіно дуже бояв ся, а тепер... що мене кортить. Другий знов говорив: „В мене рівно дома нема нічого. Аби тут годували мене, то й спасибі!“

Приїздив справник і дивив ся нас —грозив, що буде нам добра наука — нехай но вечора дождемо! Тільки нам біди ніякої не було, справнику справили обід, він смашно попоїв і поїхав. „Що з ними робить?“ питає його десятник; — нехай сидять — що ж з ними робить? та й погнав собі. Ми сиділи ще три неділі і два дні — тоді пригнали знов вязнів нових, а нас випустили — бо не було вже місця. Та й радів же рябий парубок! Обнимав усіх: „Дай Боже й вам улови добрі!“ зичить рибаку. — „А вам добре сходити у Київ і добре повернутись!“ — себ то мені... аж побіг дорогою. А мені печаль і досада превелика скоїлась. Мені заказали у Київ їти, а веліли у своє село повернутись — а як я став проситись та суперечить — тоді мене вкинули у возок і одвезли два десятники до дому і священникови бумагу таку прислали, щоб своїх служок непускав блукати, і ще грозили ся, що зачинять мене десь у дорозі, або де й гірше...

Тут люди зійшли ся — усі питають: що таке? що таке? Лукаш був злякав ся. Я зараз ліг спати і не заснув...

III.

Я зовсім розсердив ся: і в світа вже йти не хочу, і зоставатись дома не хочу, і все не доладу і нічого мені не треба; на все і на всіх завистний і ні до кого не озиваюсь; нічого не роблю і співати став басом горляним.

Коли одного разу кличе мене піп до себе, і мене і Лукаша. Ми до його приходимо і йому кланяємось. А піп мені каже!

„Тимоше! У Макухах дяк вмер, — оженись та й проси ся на його місце. Я за тебе примовлюсь“. Зітхнув і тихенько додав: „Покійниця нехай царствує! Чи памятаеш, як вона за тебе було просить! Лукаше брате, скажи своє слово!“ просить Лукаша.

— Будеш женити ся — промовив Лукаш мені роздумчиво.

„Ідь ти“, говорить мені піп, „Ідь ти у Терни, там живе старий піп, — він вже одставлений, вбогий і не гордий — може він за тебе дочку віддасть. З приходом попівна за тебе не пійде — бери хоч вбогу. Візьмеш попівну, то хутче на дяка постановлять“.

— Добре, батюшка — одказую йому.

„Щасти тебе, Боже, Тимоше, і Боже тебе благослови!“.

— Оце прийшов час — поможи Боже! — промовляв Лукаш, ідучи зо мною до дому.

А я повеселійшав дуже.

„Коли ж у Терни?“ пита мене Лукаш.

— А коли ж, як не завтра? — говорю йому.

Лукаш походив по хаті, постояв і промовив наче до когось у вікно:

„Чого це так поспішатись?“

— А чого ж маю баритись? — питаю його.

„Тимоше друже! не загуби свого віку веселого, а ще гірш чужого... Не вернеш... плакатимеш... Боже борони од сего лиха — воно найважче од усіх... Гляди ж, Тимоше! гляди ж, друже!“.

Цілісенький вечір він був неспокійний: кружив по нашій хаті, дивив ся у землю, а як заходились лягати спати,

він до мене зближився і знов промовив: „Гляди ж, Тиміше! гляди ж, друже!“

А мені дуже весело, що такий мені тепер клопіт великий, таке, мовляв, поле передо мною — і женитись і на дяка стати. Туга моя уся ринула, як її й не було, і говорив я до всіх так, наче з празником поздоровляв.

На другий день в ранці, добре розпитавши ся дороги, побравсь я у Терни. Коник в мене був буланенький, возок громозкий, а в шапці лист до старого отця Якова з превеликою печатю. Лукаш прощав ся смутний, не спокійний, обняв мене: „Гляди ж, друже! і знову промовляє.

Я доти не вельми на дівчат вважав і з роду нікого не кохав. Я знав, що є у нас в селі дівчата гарні; що ся чорнобрива, а ся білява; ся хороша, а ся краща, та й тільки. Бачу - дивлю ся, а не бачу - забуду, що вони й на світі є.

„Яка ж ця буде?“ думаю собі їдучи узеньким шляшком поміж житами, просами, та гречками, „яка вона буде? І що вона? І що я?“

Я привиджував, як увійде, як заговорить — вона добре, а я ще краще — й то мені весело думаючи, то смішки.

Я, бачте, ждав її як товариша або - що — що може добрий — полюблю, а може чудний — посмію ся, — а все таки буде мені занятно й весело, чи так, чи сяк вийде.

Їхав я день і ніч — серед степу ночував і коника попасав. Лежучи на возі, та дивлячись у зоряне небо почав знов виявляти, яка вона, та попівна, та задивившись роздумав ся о зорях... та об тім, який Київ... та хто перший корабель пустив по морі... та хто Київ будував... думав, зітхав... забув про попівну...

На третій день у вечері дотягнув до Тернів. Хуторець маленький, вбогенький, садки усюди густі й зелені. Люди саме з роботи вертали ся. Діти маненькі кричали, ворота рипіли. Я став коло чийсь хати і спитав, де отець Яків живе.

„А ось в кінці хуторця на одшибі буде будиночок біленький і садок — там живе — тоненько одказав мені хтось з хатнього вікна. Ніколи мені вийти самій провести, вибачайте“...

Як мені сказали, так я і знайшов.

Став я під ворітьми — ворота були розчинені — бачу дворочок чистенький, травистий і багато стежечок пере-

христних; у дворочку тихо, тільки шелестіла верба кучерява. З білого будиночка два віконця у дворочок і високий рундучок; за дворочком садочок і в садок одчинена хвіртка; у садку бачу полотно розстеляне і чую хтось співає, — звінко так, та вільно, — а невидимі чийсь руки стягають полотно, а далі пішла луна, наче прачем бють... пісня уже чується...

Я стою, слухаю, роззираюсь, а схаменув ся — проти мене молодиця в рябім очіпку, румяна і кирпатенька — дивить ся на мене, як у темний льох, та ще у чужий.

„Тут отець Яків живе?“ питаю в неї.

— Тут. Коли вам отця Якова треба, то просимо до хати.

Я за молодицею на рундучок — рундучок де не де поріс мягенькою травичкою; дашок те ж місцями зазеленівсь, як нива в Литвина, — уступив я у сїнечки біленькі, а з сїнечок у біленьку кімнаточку — пахло тут васильками. Стіни білі, стульчики плетені низенькі; уквічаний божничок, стіл під білою скатеркою, — і двері у другу кімнатку — там бачив я тільки узеньке ліжечко, а над ліжечком великий хрест чорний, а перед хрестом лампадка горяща... У першій кімнаті сидів старий у темній рясі, зморщений, наче печений. Побачивши мене, устав.

„Ось до вас прийшли“ — каже йому молодиця, пускаючи мене у двері.

— Милости прошу — сїдайте! — вітає він мене.

Я подав йому лист, сїв, а він став читати. Прочитавши, зрадїв і не потаївши того говорить: „Коли б Господь благословив мене свою дитину на хазяйстві побачити! Спасибі отцу Мирону (нашому то старому), не забув мене — згадав. Що ж?! ви отпише добрий чоловік, а в Бога і в вбогого усі люди. Байдуже мені, що ви з козаків. От побачите мою Марту і як що вподобаєте, то Боже благослови!... Гапко! — кличе — де Марта?“

— Як то де! Десь хазяйнує. Чи вона ж в нас не хазяйка? — одказує молодиця знов уступаючи з-за двері з тоненькою свічечкою — звечоріло вже зовсім. Мабіть вона чула розмову нашу — бо тепер дивилась на мене, так наче цїнувала.

„Я тим не журу ся, що я вбогий,“ — каже мені старий, „а тим журу ся, що не можу за дочкою посагу дати — не має!“

— Як то не має? — скрикнула молодиця з-за дверей — одежина уся нова, новісенька, красна, — дві скрині сповнені...

„Тай уся справа!“ — зітхає старий.

— Як то уся справа? Кунтушів два — вишневий один, а другий синій — кунтуші прехороші! Та ще жупанинка славна, — що мовляли вашому роду гетмани оджалували...

„Гапка! давно мабуть моля поїла!“

— Як то моля поїла? Оце, ви наче своїй дочці свекор! Ажеж нехай подивлять ся, чи поїла моля? Я хоч зараз перед очі принесу!

Ця Гапка кожне слово так тихенько, та любенько, та жалібненько промовляла, неначе у цілісенькому світу Божому нема такої, як вона овечечки. Стан жваво підперезаний поясом червоним і ті руки раз-у-раз у боки брались, що здавалось гарно прегарно мусить вона танцювати і підковками вибивати, а кирпатенький носик, та ще усики чорненькі доводили добре сміливому, щоб її не зачепляти.

Та пісня, що я чув увійшовши у двір, було змовкла, а тут знов почула ся і давенить все близьче та близьче.

Гапка пурхнула, як птиця, і спів разом стих.

„Я піду дочку звістити, що гостя маємо.“ Пішов, а я до вікна.

Гапка цокотала коло садка, коло неї стояв хтось; біліла з чохлами сорочка, на високій, гнучкій постаті мріла уквічана голівка...

„Марто! Марто!“ — покликав старий.

— Зараз! — одкликнулась Гапка.

Висока дівчина легенько перейшла двір і стала на рундуці, за нею підскочила Гапка. Старий щось стиха говорив, дівчина слухала перед ним стоячи з похиленою голівкою, і ніби почулось мені тихе, смутне слово якесь...

Старий повернувся і був наче неспокійний трохи.

„Дочка моя ще дуже молода,“ — почав, — „ще вона людей мало бачила... Вона добра, та ще дитина“.

Тим часом Гапка заходилась з вечерею, брязгала мисками, стукала і щось комусь з великим опалом доводила шепотом. Старий зложивши руки сидів передо мною й питав про

наш приход, згадував свій, що колись в його був, і поглядав раз у раз на двері.

Гапка усе опорядивши запросила до вечері. Старий заводить мене до столу і кличе: „Марто!“

Гапка знов вибігла і знов за дверима зашепотала.

„Марто!“ — кличе старий: „Марто!“

У дверях стала висока дівчина, у свіжому вінку. Хоч стала вона отдалік, хоч стала у затінку, та мені добре бачилось, що не рада вона гостю; вклонилася мені низько, а очей на мене не скинула. „Отсе ж моя дочка, це моя Марта“ — показує старий. А Гапка зітхнула її широкі рукави Марті оправила. Вклонився і я. Поки ми вечерали, Марта з Гапкою вслуговували і усе Марта мене далеко обходить... а тут треба дослухати, що старий говорить... Так далеко вона обходить мене, що ніяк я її не розгляжу добре... Бачу тільки, що рум'яне личко, та коса довга і білії руки... По вечері зараз вона зникла.

Тоді старий пита мене: „Чи ви вподобали мою Марту, чи ні?“

— Вподобав — кажу; хотів її похвалити, та наче мене хто бив залізною лопатою по голові — так в мене в голові мішалось. Бачу, старий радіє.

Спати мене Гапка поклала у світлиці за сіними. Світлиця та була з забитими вікнами — увійшов я туди, усе чорно — тільки очі свої бережу.

„Не бійтесь, лягайте просто — усюди сїно и мягко“, — кричала Гапка під дверима, — „а світла не можна: і самі не схаменетесь, як підпалите будинок. Я вже торік налякала ся — буде з мене. Добра ніч!“

Я подумав і ліг просто, — і правда усюди сїно і усюди мягко.

Тільки мені не спалося. Все мені бачилася висока постать, усе маяли надо мною широкі рукави з чохлами і білії руки... „Чого вона така непривітна“, — думаю собі і чую, як серце в мене стукає й стукає...

Заснув — снились якісь сні чудні — пробудився — а пробудившись не міг пригадати, що снилось... Прокинувся в ранці; чую якісь гомін... кризь забите вікно, в щілинці сонце наче золоті стрілки, чую, пташки щебечуть, дерева шу-

м'ять... Я до щілинки око — Марта стояла як раз передо мною і дивилась кудись далеко, між дерева у садок, задумалась. Хороша вона була, молода і свіжа, як ранок. Обличчя, як у доброї дитини. Очімсь вона думала і смутовала.

„Нехай же на мене гляне!“ — помислив я та й стукнув. Вона сполохнулася, зирнула на мое вікно і зникла. Старий ласкаво мене вітає, вже каже мені „любий ти“.

„А що заспав у нас? Втомила дорога!“

— Отце! озвалась Гапка. — Та коли б хто й три роки спав, тоб на четвертий заснув — так там добре спати.

А я думав: коли б вже не мимрав він, а хутче до діла.

„Що ж!“ — починає він, — „сподобав ти Марту і бери! Це дарма, що ти з козаків — всі люди кажу в Бога та в убогого!“

— А дочка ваша знає, що я її сватаю? —

„А як же! знає. Я ще вчора їй сказав зараз, як ти приїхав і по вечері, як ти спати пішов, я знов“.

— Чого сь вона неначе смутна? — питаю.

„Ще молоде дуже, так дурненьке. Ще свого щастя не розуміє де воно. Отце і вередує: „Не хочу заміж!“

— А ви питали, чому не хоче? —

„Та щож там ще питати! якась дурничка.“

— А може у неї хто другий у мислях? —

„Борони Боже! Та вона ще й не бачила нікого зблизька — тебе першого. Хто поїде до вбогого попа... Це вона так... дурненька... ще не знає тебе... познається, то й полюбить.“

— А як ні? —

„Чому ні! Вона сама бачить, що ти чоловік добрий — вона в мене розумна!“

А мені згадалась Лукашева жінка покійниці, що казала йому: „Він добрий чоловік, — а я собі смерти бажаю!“

— Не візьму Марти я й сам — помишляю та й роздумав ся, як би її взяти...

„А що задумавсь?“ — пита старий. — „Не роздумуй!“

— Добре, бо — кажу йому.

Пришла Марта до обіду смутная, тихая і зелена — я до неї не заговорював, хотів щоб і не дивитись, так як вже не стороживсь, очи мої косять ся та й косять ся у той бік де вона.

В вечері ми гуляли по садку. Попереду йшов старий, а я за ним, а за нами Гапка і Марта. Гапка раз у раз кидалась то у той бік підняти суху гілячку, то у цей бік сполхнути горобців. Марта йшла опустивши головку.

Минув ще день — Марта усе смутная. Я став мислити, що краще мені буде до дому завертати, а сам собі кажу: „Зажди ще, Тиміше, зажди ще трошки, брате! і зажидаю...”

По обіді ліг старий спочити, а я сидів сам у кімнаті, коли увійшла Гапка хуленько.

„Пішли б ви у садок прогулятись — ходіть, я вас проведу“.

— Чи не знаю сам дороги — чого докучає? — думаю йдучи за нею.

„Де ви там?“ — крикнула Гапка.

— Я тут — одказала Марта з за дерев.

„Ходіть бо сюди — хуленько-хуленько!“

Марта хуленько вийшла на стежку, — побачивши мене, счервоніла і зупинила ся.

„Отце гость скучав сам“ — каже Гапка — та й побігла на бігці говорячи: „Мені дуже ніколи“.

А у мене в очах усе тільки кружки, кружки червоні... здало ся мені, що Марта втікати од мене хоче.

„Куда ж ви втікаєте? — питаю, — „заждіть трошечки“.

— Може ви не знаєте, — промовила вона до мене — що я вас не хочу. Мене не слухають.

Очи в неї сповнені були слізми.

Я зовсім сторопів, та шануючи себе прибордривсь і одказав їй:

„Я й сам такеньки думаю“.

Вона на мене подивилась. Очи тихі, ясні й проникливі, та й каже:

„Чого ви до нас приїхали? Ви мене не знаєте, а приїхали сватать. Вам усе мабуть рівно, яка в вас жінка буде, а я так не хочу. Я до пари собі хочу“.

І стоїть проти мене і говорить, наче жалує.

„Та ви певно когось вже обрали собі, — так ви й кажіть!“

— Ні, ще нікого. Я ще нікого не знаю.

„А чого ви шукаєте для вподоби? Кого вам треба?“

— Я не знаю... Когось, до кого мое серце приляже...

„А чому ж то до мене ваше серце не приляже?“
жартую, а в самого на серці миши скребуть лапками.

Вона нічого не сказала.

„Я од вас поїду“ — говорю їй — „а поки ви мене не жахайтесь — я чоловік смирний“.

Вона тоді підійшла до мене ближче і каже: „В вас нема роду?“

„Нема“, — говорю, — „нема в мене нікого!“

— Ви хочете в Макухи на дяка — чи ви там бували?
які там люди? Чи гарно там?

„Не знаю. Та мені усюди гарно: де не прийду, то женуть!“

Старий прийшов і радіє, що ми в купі з Мартою.

„А в нас хутко празник“, — каже він — „побачим, як наша молодь гуляє“.

— Не побачу — мені вже час до дому їхати.

„Зостань ся на празник! — говорить старий.

„В нас дуже весело у празник“ — промовила Марта.

Я на неї глянув — вона дивить ся на мене і додає:
„Зостаньтесь!“ — Зостав ся я. Марта од мене не втікає, сідає
близенько.

„Не буду я нічого казати!“ — думаю й порішаю собі,
та тільки, що стрів її саму й говорю їй:

„Підете ви за мене?“

— Піду! — одказала вона.

Нас заручили. Весілю бути поклали у місяць.

Старий сів листи до попів писати, а Гапка почала ви-
вішувати на сонце кожухи й контуші, а ми з Мартою в ку-
пі... Не багато ми й розмовляли з нею: „добридень!“ та „до-
бривечір!“, а славно було нам тоді!! Що було говорити?
Об чім питати? Було тільки подивитись у вічі одно другому.
Сидимо було з старим і з Гапкою — старий щось давнього
пригадає — з лихого або доброго — Марта на мене дивить ся,
наче каже: „чуєш?“ наче питає: „знаєш?“. Чи Гапка що не-
будь свого розкаже — вона любила усе про дурнів розказу-
вати — Марта смієть ся, і все таки на мене дивить ся. Я па-
мятаю, що була одного разу велика буря. Гапка запалювала
перед божничком свічки, старий читав молитви голосно —
ми притихлі сиділи рядком з нею...

Давно вже пора мені до дому їхати. Попрощався я.

Старий мене іконою поблагословив. Гапка обвісила мені на шию торбу з книшками, як жаловану шаблю — проводили мене за ворота — Марта мені кланялася ся. Йду я коло свого воза по під садком і так моє серце ние, як у некрута молоденького, коли з високих черешень уявила ся Марта. Я до неї кинувсь, схопив за руку, як зловив, а вона говорить: „Щасти вам, Боже!“

— Піждіть, — кажу, — потривайте!

„Коли ж вернетесь?“ — пита мене.

— У місяць вернусь.

„Добре, вертайтесь у місяць“.

— Як ви зо мною веселенько прощаетесь, кажу їй, аж і мені любо!

„Це щоб ви веселі повернулись!“

— А як я не повернусь?

Вона до мене: „Чому?“

— А хто ж його тепер зна чому? Ви хутко мене забудете?

„Як вже забувати, то треба хутко; тільки я не забуду“.

IV.

Повернув ся я до дому. Лукаш стрічає і в вічі дивить ся питає: „а що? а як? Бачу, що ти веселий — мабуть усе гаразд?“.

А я зітхнув: Я сподівався, що вже смутніш від мене і в світі не має!

„Що ж не говориш?“ — пита Лукаш. „Діло не вийшло? Вже попівна мабуть віддала ся?“.

— Ні, — кажу йому.

„За тебе не пішла?“.

— Пішла. Я заручив ся.

„Заручив ся! Що ж вона? Охотою йде?“

— Іде охотою своєю.

Тоді він став питати, чи молода, чи гарна, і як мене стріла, і як мене проводила — слухав усього пильно, радував ся, а все таки на решті осмунтів і задумав ся.

„Коли так, то будеш щасливий“ — говорить мені — знаєте говорить от, як часом некрутови говорять: будеш полковником.

Пішли ми з Лукашем звістили батюшку — батюшка теж радіє. Я прошу за той лист до попа у Макухи — він сів лист писати. Макухинський піп доводив ся нашому родичем, небожем у других. Почула Павлютиха — прийшла на мене подивитись з глечиком у руках, де що в мене поспитала і сказала: „дивись, який став! аж получчав! Бач, радуєть ся!“

Вона зараз завважила, що Лукаш трохи смутний і спитала його: „Чого це ви сторопіли? чи ніколи не чули, що люди женять ся?“

— Молодий такий дуже! — одказав їй Лукаш.

„То що? Ще й не такі молоді женять ся — бува такий женить ся, що куди ні піде, то забуде, що жонатий“.

Узявши лист від батюшки, я не гублячи часу, зараз побрав ся у Макухи — не треба мені ні спочивку, ні одпочинку. Ішов, ішов, ішов і прийшов. Ішов я так хутко, що навіть ні об чім і не думав. Ви в Макухах ніколи не бували? Село воно превелике! Скільки улиць, заулочків — сказать: без ліку. Я зараз zobачив високу дзвіницю, а довго блукав, поки до неї прийшов — тут вже й будинок попів знайшов ся: хороший був це домочок у шість віконечок; при домочку огород великий і сад хороший. Війшовши на рундучок, я постукав у двері. Відчинила мені старая наймичка.

„Батюшка дома?“ питаю в неї.

— Дома.

„Я як мені його побачить?“

— Ви по що прийшли?

„Я до батюшки лист маю од його родича“.

— Увійдїть!

Увійшов я у кімнату, то мені в очах зарядило. Стїни усі од вишки до низу розмальовані зеленими сосенками, та червоними пташками; на стільцях синї скатерки з білими журавлями; усюди картинки: то якась панночка у тяжкому мабїть недузї — бо завела очи в гору і ухопилась за лївий бік — тільки не крикне; то ведмїдь мед достає з дерева, а його бджоли кусають; то Жиди на сабаш поспїшають ся; а то був знов Турок у червоному завивалї; а то був знов — вибачайте — сам дїдько з превеликими рогами жарив грїшні душі в смолї; багато на покутї ікон було розмальованих і роб-

лених квіточок і херувимів; висіло на стрічках багато воскресних яечок фольгових і білих фарфорових з золотими словами; приліпляно було свічок воскових і горіла лямпадка. Ще були у цій кімнаті часи стінні і зеркало узке та довге — рями на йому з позолотою. Поки я всів усе те розгледіти, мене самого розглядали. Із-за двери то визирне чорнява, то вигляне білява. „Дочки мабуть“ думаю і наче б то нікого не бачу, хожу і стою, сідаю і знов хожу, як самий розумний чоловік і трошки не цікавий.

Увійшов піп. Піп високий, огрядний, густі брови, чорнявий, по виду своєму чоловік дуже поважний і розсудливий. Увійшов він поглажуючи свою пишну бороду — я жду, що скаже він мені зараз таке щось розумне, що й одвіту на таке не прибрати... А він спитав мене, звідки я і по що прийшов? Од кого лист до його маю? Я усе йому розказав і лист подав. Узяв і став читати. Прочитав, став собі у бороду дивитись — подивившись добре каже: „Я вже чув про тебе; це вже отець Мирін другий лист мені пише за тебе. У два тижні я сього року два листи од його одібрав“.

Сказавши, піп сів.

— А що ж ви мені, батюшко, скажете? — питаю його.

„Та що ж! Воно б і можна...“

— Можна?

„Можна, да вже другий на тому місці“...

— Як другий? Коли? А ви ж обіщали ся?..

„А як же! обіщав ся — сього відрікатись не можу!“.

— Та як же другий?..

„Попадин небіж трапив ся — у нього діти й жінка, а він не — жінка його приходила, попадю просила і його приводила із собою... Тобі треба заждати“.

— Чого ж мені, батюшко, ждати?

„Та хутко старий наш дяк виходить на спокій, тоді буде тобі місце“.

— А як другий небіж трапить ся?

Він взяв ся за бороду і подумав.

„Ні“, каже, — „ні, другого небожа в неї нема“.

Трохи помовчали. Далі піп питає мене: „Де твій рід і який твій рід?“.

Коли тут відчинили ся двері і уступила попада у кім-

нату; на плечах велика червона хустка, на голові зелена з чорною габою, — сама висока і наче з каменю — важко ступала — очі чорні, бистрі — так вона їми й впивала ся в христянина.

Я низенько кланяюсь. Піп поступив ся з свого місця далі у куток, узяв ся за бороду і дивив ся на попадо. Була ж вона здорова, та чорнява, та жвава! Говорила ж вона голосно! до того раз у раз оглядала ся, придивляла ся — то порошок спахне, то скатерку осмикне, то крикне з вікна на качок, або шугне горобців — превелика мабїть хозяйка в домі.

„А вже оженив ся?“ питає вона мене.

— Ні ще — кажу їй.

„А ти звідки? де рід твій? який?“

— Я з Савлуківки.

„А, знаю, знаю. Мій піп читав мені лист од отця Мирона. На дяка хочеш? Треба перш оженитись!“

— Та я буду хутко женитись.

„А, є вже на прикмети в вас?“

— Є, кажу, в мене на прикметі.

„От як! а хто це така?“

Я кажу.

„А, знаю, знаю. Я її матір покійную знала — молодою вмерла. Добра була людина, нехай царствує, а хозяйка негодяца: її голосу не чути було у дворі; товар до неї не признававсь... Не знаю, яка з дочки хозяйка... коли б краща! Та не сподіваю ся — це вже родом ведеть ся. Покійниця була те ж кволенька... Отце було молодими та важимось на вагах — так вона була легесенька, як сухе перце... А дочка?“

— Дочка доброго здоровля — кажу.

„Та й покійниця як було на неї подивитись, то й румяна і не суха, тільки бачилось, що не довговічна“.

Тут знов двері відчинили ся і почали уходити одна по другій попівни — аж сім увійшли. Яких вже між ними не було! Були біляві, кирпатенькі і були такі чорняві, як жуки — тільки що не гудуть; були такі, що наче мальовані — тільки б здасть ся на стїну у золоту рямі! І молоденькі й високі, і дорослих лїт і малих. Усі вони увійшли червонїючи і посїдали по стуличках у ряд, руки зложивши, очі

опустивши. Сидять, аж уха у їх горять. Піп стоїть, на всіх поглядає і всміхаєть ся, а попадя говорить мені: „Це мої дочки — маю сім, та ще дві померли. „Оця в мене старша (і показує пальцем на старшу), звуть її Оленою. А це коло неї Катря — втора моя дочка; а це коло Катрі Мелася — третя моя дочка, а там вже пішла мілкота“...

Сама говорить, сама поглядає на мене і на своїх дочок, і так говорить і так поглядає, як би в неї купить... Я дивлюсь, куда вона показує і мовчу гарненько.

„Ну, йдїть собі“ каже вона дочкам. — Дочки піднялись, уклонились і пішли, як прийшли одна по другій. Тільки вони зникли, попадя пита :

„Чи вподобали моїх дочок?“.

— А як же! дуже гарні в вас дочки!

„А яку краще од усіх вподобали?“.

— Усі, говорю їй, усі в вас дочки гарні.

„А бодай вас! Я питаю, яка вподобалась вам найкраще!“.

— Сама найменшенька — що то за мила дитинка, з роду я такої не бачив.

Попадя на мене подивила ся, наче б не знала, чи мене вже бити, чи ще вчити? А піп усе мовчав, стояв та всміхав ся, дивлячись на нас.

„Ви хочете на дяка стати? спитала мене попадя узявшись у боки.

— Хочу і дуже прохав об цьому вашого батюшку...

„Це не батюшкове діло“ — перебила.

Батюшка кашлянув — мабїть нагадати хотїв, що й він живе на світі, хоч і без діла.

„В нас сім дочок на відданню“ промовила попадя, „як же нам це місце віджалувати дарма? Хто в нас дочку візьме, той і місце візьме: берїть дочку і місце ваше буде“.

— Та я вже заручений — кажу їй, дивлячись мабїть великими очима на неї.

„Заручений! Не спитавшись броду, та суетесь у воду! А вже за те, що в вас у голові вітер, я не повинна свого дитяти обидити. Тепер і з місцем жениха ледви знайдеш... женихів зовсім нема... он у монахи йдуть, кажуть лучче вже в монахи, як женитись да клопїт собі мати... Я надїю усю покладаю на це місце... Де ж мені сім попїв знайти, коли

б хоч кращі за попів повиходили, а другі нехай за дяків... А з терновською попівною ви ніколи не добудетесь місця... Терновський піп вбогий і дурний“...

— То прощайте — кажу — дякувати вам за ласку і добрість вашу!

„Щасливо!“ одказує попада, — „як роздумаєтесь, то приходьте“.

— Прощайте, батюшко — говорю попу.

„Бувай здоров“ — прощаєть ся піп — „кланяйся дуже отцю Мирону од мене і скажи, що я йому добра усякого зичу і блага“.

Я уклонив ся і вийшов з їх будинку. Який же я вийшов звідти сердитий! І не сказати! Ішов дорогою пташок шугав, з придорожніх будяків квітки оббивав, а далі сів та й плакати став.

На дорозі серед степу мене ніч спостигла, а в ночі дощ ливний, вітер рвачкий... Я лежу у траві й не повернусь. „А, думаю, коли я не дяк, так нехай же на мене і дощ, і вітер, і буря!“ Буря втихла ік світанню — тоді я заснув.

А прокинув ся — голови не можу зняти — болить, і весь я наче з вишки падаючи розбив ся. Степ у росі зеленіє; сонце на небі ясне й блискуче, пахне квітками, пахне зіллям і травою, степові пташки щебечуть... Я устав і побрів дорогою, та брів я не довго — сів спочивати. Знов трохи поплакав спочиваючи.

Ледви добрав ся до дому, а дома Лукаша налякав — далі вже не памятаю, що було — кажуть два тижні я лежав без памяти і бредив усе дяками та попівнами. А як я очуняв, то я лежав у світлиці, вікно було завішене зеленою завісю і ледви я розгледів Лукаша коло себе.

„А що?“ спитав я в Лукаша.

— Та, слава Богу — одказує він мені — видужаєш тепер хутко.

Яких вже мені ліків не завдавали! Лукаш мене напував листом од чорних порічок; Павлютиха напувала гіркою полиню і трилистником; ходили ще дві бабі-лікарки — ті баби знов напували водою з трома вуглями і вмивали мене з ікони. Годували мене перцем до схід сонця, обкурювали мене якимись зіллями... та чи згадавш усе!

А я нездужав тай нездужав. Вже на сьомий тиждень пішло, я все лежав. Боже як докучило. Вже перестав думати що на дяка не поставили, думав, як би то видужати, та піти, поїхати... На восьмий тиждень я устав з ліжка. Тоді вже почав жваво у силу вбиратись.

Держали ми знова раду з Лукашом і з батюшкою, що мені робить і що починати — нічого не порадили поки і розіходячись сказали: „Ще порадимось“.

Я таки не дуже тоді дбав за ті ради — мені хотілось як найхучче у Терни — там ради пошукать...

На девятий тиждень, ранком я поїхав туди...

Одного разу як ми сиділи з Лукашем та розмовляли, у двір увійшов чоловік у високій сивій шапці, от як у Тернах носять парубки:

„Здорові були!“.

— Звідки Господь приніс, милости просимо! — говорить йому Лукаш, а той на мене дивить ся.

„Я“, каже, „з Тернів. Батюшка кланяєть ся і до себе запроша вас. Смерть приходить, хочє попрощатись, мовляв“.

— Що це стало ся? — питаю. — Що там таке?

„Та нічого, сїмдесять лїт його прикрушають“.

— Й дуже слабий?

„Та не знаю, чи застанете. Я їхав (я ще того тижня з Тернів, на ярмарку був) то ледви він дихав“.

— Та чому ж не звістили мене хутко! Чому ви, коли вже взяли ся, не подали вістку.

„Аце ж я за тим й прийшов до вас“.

— Еге, коли здумали! Може давно вмер старий.

„Вмер то й вмер. Усі вмирають, — це вже відома річ — чого ж метушить ся?“.

Я свитку на себе, палицю у руку, поклонив ся йому й дядькови та й зараз і побрав ся у Терни. Йшов не спочиваючи до самого їх дому і нічь і день. Як прийшов до двору, сонце заходило. Бачу, на рундучку сидить Гапка, завязана по брови чорною хусткою, очи заплакані, сама журливая.

Побачила мене, схопила ся була, крикнула, та разом змовкла і озирнула ся.

„А що, Гапка“, питаю, „чи живий ще?“.

— Де там, голубе мій, — одказує плачучи. Ще того самого дня, як переказали до вас, він скончив ся.

„А Марта?“

— Та зараз прибіжить певно. В нас лихо, в нас горе теперки. Ще не знаєте ви, що вселила ся родичка до нас.

„Яка? звідки?“

— Та родичка покійної матусі Мартиної. Двоюродна сестра її якась. Господи! як вже ми її й зженемо, не знаю. Може ви допоможете. Така вже неприємна та морочлива — крий Боже!

„Та хто її сюди покликав?“

— Покійний сам зазвав і якось вона його наче чарувала, що й не вивірючи її, усе на неї покинув, і дитину рідну: живіть, поки моя Марта віддасть ся, з нею в купі і наглежуйте і порядкуйте усего.

„А що Марта?“

— Та що ж Марта? мовчить та вас дожидає.

„Ходім же до родички несподіваної. Де вона?“

— Та у покої. Йдіть просто, як знаєте.

Ухожу у знайомі кімнаточки. Усе як і було. Тільки замість ряси висить на кілку чиясь червона хустка. Уступаю у другу світличку — за столом сидить молодиця огрядна, червона, витрішкувата, носик маненький, а уста як ворота. Сидить за столом, а перед нею повна миса червоних порічок. І порічки їсть і сорочку шиє. Глянула на мене, у раз мабуть догадалась, хто такий, ще більше почервоніла й питає: „Чого треба? звідки? по що?“

— Та прийшов, — кажу, — свою Марту одвідати...

Вона як вискокне з-за стола:

„Яку Марту? Що таке? Не кажіть гоц, поки не вискочили. Марта ще молода; ще Марту треба розуму вчить“.

— Як за жінку возьму, то й навчу.

„За жінку візьмете? Які ж скорі! Може ще й вступите з шляху, красний паничу! Я знаю, вам добре Марту взять за себе, та Марті не велика честь буде“.

— Нехай нам буде, що буде, а вам дай Боже великої чести собі вишукать.

„Покійник мене благав, щоб я Марти доглядала, я й додержу свою: я Марти не віддам“.

А Марта на цім слові у світлицю входить. Як теперки спогадаю — яка була вона бліда і яка радісна мені!

„Марто!“ кажу їй, „кого мені слухать, скажи. У вас нові люди, нові нориви“.

— Яка була я, — одказує, — така й тепер.

„Підеш ти за мене?“

— Піду.

„Ох нещаслива дитина!“ заголосить родичка, „та він її з ума зводить. Йому треба посагу її, йому треба дякування, — а ти й віри йому ймеш, що тебе любить. Та ти за ним погинеш, та ти пропадеш!.. Чи не краще он тобі, чи не краще он тобі, як підеш ти за поповича, матимеш достатки, родину чесну, шанобу од усіх“... А Марта стоїть коло мене, мовчить.

„От попович Кряжевський тебе вподобав, — він тебе посватає“.

— А, — кажу — як вже маєте кого, то Боже щастя!

Та й до дверей. Марта наче не розуміючи на мене дивить ся.

— Бувайте здорові! — кажу; тоді вона за мною, а родичка за нею ловить.

„Що це? ти покидаєш мене? куди ти йдеш?“ промовляє Марта.

— Та от не хочу вам у поміху стати; дай Боже всего доброго та й не трохи!

„Та ти мене покидаєш? За що?“

— З кращим буде краще!

„Скажи, за що кидаєш?“

Їй не пускає мене, вхопила обома руками за руку. А родичка її одтягає од мене.

— Прощавай, Марто!...

А вона за мною: „постій. Справді кидаєш мене!“

— Справді прощавай!

А вона таки знов, і вхопила мене і припала до мене.

V.

Треба вам сказати, що тим часом вмер наш старий піп, а у півроку після його вмер Лукаш. Обое вони вмерли як діти покірно. От два житя зійшли з світу — що зостало ся — од одного садок й хата мені в спадок, від другого у спадок Павлютиха і збіжя... А жили, терпіли... Це я тоді то такеньки собі помишляв; тепер я об тім не думаю — без думок одніваю.

В нас нового попа наставили — він і досі править

там — досі такий же здоровий, жвавий, басогласий як і тоді, тільки пристарів за чотири роки на чотири роки... Він оженився з старшою дочкою Макухинського попа. Вона була дуже гарна — біла як папір, червона як ягода, очі чорні, як вуглі, брови колесом, біловуба, свіжоуста, вбиралась у рябенькі одежі. Як стеменна попівна вона зараз як віддала ся то й почала грубіти і раховати. Вони з попом жили як то кажуть, согласно: не били ся, не сварили ся, вкуші набивали калиточку і радились за преосвященного, за празники й за церкву.

Я таки був при службі — співав гласів і піп мені не платив, за те він мене жалував і не брав другого дячка, що йому б треба платити. Так я пережив із рік. Спершу було трудно, а далі нудно. Нудно і вбого. Не той чоловік вбогий, що богатства стратив; а той, що не дбає ні об чім, що йому нічого не манить ся... христини й похорони мішались із собою — мені ні вмерти, а ні народити ся... Співав гласів, слухав дзвону, бачив тлум людський, як сходились і розходились, як до попа приїздили родичі й знакомі — більше кіньми, притягали вози з важкими попівнами, бистроокими попадями, розумними попами, поживали страву і бесіду... А в будень знов так тихо, так спокійно, що хоть доти сиди, доки аж новий місяць вимислиш або нове добре житя. Проте я страх як занудив ся — нічого було мені не треба і усе мені докучало — вийду між люди, гніваю ся, що попав у те жерело; сиджу самотний, скаржу ся, що мене вітер й сонце обижає, літо й зима, осінь й весна — усе в світі.

Одного разу впала мені у руки книжка стара Лукашова покійничка: я давно її знав, по їй вчив ся читати — попав я її щоб разгорнути тай відкинути, тай сам не знаю, як почав читати, поки аж не прочитав до кінця всеньку. Це був псалтир Давида царя, і я з ним разом замолвив і заблагав: дай мені крила — привітаю птицею по горах.

Тоді напала на мене туга ревная, невсипуца, невгавуца, лихая й невмолимая — вона мене пхала кудись пріч, далі далеко... Вона мене з місця пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями... Обвісив я на шию торбинку та й прийшов попрощатись з своїм попом. Піп мене було не пускати, нагадувати, що вже колись мене вяза-

но, а я йому, що йду на богоміля, що того вборонить ніхто не повинен, а дяком для мене теж не ласощі бути; тоді почувши таке піп обійшов ся по чеськи, гарненько доблагословив і попрохав принести йому просвірку з богоміля...

Знов, у друге попав я у ті світи широкі і великі — пригадала ся та першая мандрівочка веселая — так пригадувала ся, наче хто над ухом мені верещав: „Пригадуй! пригадуй! пригадуй!“ Дарма, дарма, кажу собі — я стратив своє щастя та ще добра в людей много і без нього, я ще насичу ся й впою ся... Випив два неповні, а третій по половинці!

Я підходив до великого міста К. з смілими мислями, з бистрими думками, і з певним серцем. Ви коли самі не видали, то чували — а я тоді й не подивив ся й тільки дороги питаю до монастиря. Перебіг усі улиці й заулки, як заяць гай частяк — проскакуючи та дивлячись у вперед — пришов під монастирську браму, — виглядаю, викликаю — приманив до себе худенького, бліденького, старенького служку. Я питаю ся, де тут в їх найбільший пан — він тільки на мене подивив ся. „Де?“ знов кажу йому, знов тільки дивить ся, наче б то й не треба було мені ніколи одвітувати. А я таки питаю у третє й в четверте. Тоді він: на що тобі? — я, кажу, здалека, за ділом прихожу — пустіть мене до його. — За яким ділом? питає. А єсть таке в мене до його діло — пустіть. — Не можна. — Чому ж не можна? — Він спить. — Розбудіть — прошу, а він мені тільки на те промовив: „Ступай назад у своє село!“ засміяв ся і став дивитись у другу сторону.

„Коли ж можна? Коли прокинець ся? Чи не заждав би я у дворі монастирським?“

— Добре, зажди!

„А чи він довго всипля!“

— Довго — каже.

Та й пішов од мене, а я сів у монастирським дворі дожидати. Сидів, сидів, думав, думав і да оглянув ся, придивив ся округи себе. Двір був великий, урослий розкішним зеленим деревом; травичка оксамітила ся поцерерізувана, поперехрещувана стежками у всі кінці й боки — важкі ноги чернечі ті стежечки як ножем прорубали глибоко.

Міський гомін здалека тільки доносив ся до двора — наче-б під брамою стихав. Келії білїли округи двора — квітки процвітали під їх вікнами пахучі. Бачу вже вечірня тїнь сходить — хутко до вечерень вдарять. Церква стоїть поперед моїми очами камяна, старая, кріпкая, велика з високою дзвоницею. Бачу пробіг маленький пономарик підобравши поли... Дзвін загудїв. По дворі почали михтїти молоді ченці, як жуки, зо всіх кінців; старі тягнули, як поранені, товсті двигали як кораблі важкі.

Один до мене підскочив: звідки та по що? — я кажу, що маю діло до найбільшого їх. Що? що? як? і ціла згряя чорних ряс, як ворони злетїли ся — білозубі, білоруки, бистроокі. Старі припинили ся, питали; товсті стали як на одпочивок — питали — усі.

Служка той, що мені казав заждати, вийшов і кличе мене — я схопив ся за ним, за ним і згряя усе питаючи. „А хто його зна, хто він такий — одказував служка. Каже діло есть, — його преосвященство обудили ся, питають, що там у вас? й я кажу, от такий і такий чоловік. — Веди його каже, сюди. От я й веду.“ — А що він веселий устав, питають голосїв скільки. — „Дуже веселий,“ — одказує служка. — За кого питав? що казав? — „Ніколи тепер, ніколи“ — одбиваєть ся служка, — а дзвін гуде до вечерні. При дверях нас усі покинули і поспїшали ся до церкви.

Уступаю я у кімнату велику, гарну. У тій кімнаті і скаміїчки під ноги і крісlechка й подушечки і завіси от сонця світу, і дзвоники для прикликаня — наче живе тут немощний чоловік, без сил, без моци, а мінї аж в очах заблищало од його румянциїв, веседого та ясного ока. Чорна борода хвилею спада і хвилею лощить ся; білими руками тільки у долонї ляскати; ряса чорна, багата, широка як намет. Він мене питає, по що я до нього прийшов?

„Та хочу розуму набиратись, хочу на люди вийти, хочу до вас поступити.“

— Добре, добре, перебив — а якого ж ти роду?

„Козачого“ — Усе тоді йому розказав. Він слухав, поглядав на мене, поглядав на свого служку, посміхав ся, дивував ся.

— Шкода твоя, — каже на рещті. — Ми тебе не мо-

жемо прийняти. Ми приймаємо тільки попівських діток — вже підвчених... Ні, ні, тебе прийняти не можна.

„Змилюйте ся,“ кажу, „прийміть мене. Чи того що я козак, то й в Бога не чоловік! Всі ми од Адама!“

— Може Адам козак був, а? — питає він, регоче й втішаєть ся.

„Прийміть мене, не губіть! — кажу і благаю. Я хочу вчитись — прийміть бо мене.“

Він смієть ся і з мене втішаєть ся. А в мене аж в очах темно, в ухах дзвони гудуть, язик не говорить — німіє. Я усе його прошу та благаю.

— Звідки це такий узяв ся! — каже він. — Чи в вас усі такі там у селі? А піп у вас який? Яка попадая?

Я почав розказувати, який в нас піп і яка попадая.

Та я його знаю, знаю! — смієть ся він, — я знаю вашого попа! Він в семинарії лічити не вмів навіть гроші...

„Тепер вивчив ся!“

— Вивчив ся! Приходь мабуть багатий? Отце дурньови то гриби ростуть у кошику!

„Здаєть ся і розумних Бог не обижає в вас,“ — кажу оглядаючись.

Зареготав і весело сам округи себе озирнув.

— Щож, хоч бе його попадая? — питає.

„Ні,“ — кажу, — „попадая в його смирна.“

— Та може хоч він її бе?

„Ні, не чув.“

„Отце вже вечірня йде давно — озвав ся служка, що стоячи у кутку при порозі слухав і дивив ся — спізнитесь...“

— Та вже спізнив ся — хутче, хутче, давай мені хустку?

— Он вона, давай мені камилавку — ось вона.

Тай ринувсь у двері, як поток.

„А що я? щож мені“ — питаю, підбігаючи за ним.

„Візьміть мене хоть служкою“...

— Іди в ченці постригай ся — ченцем будеш — ха-ха-ха-ха! Ге-ге не хочеть ся проміняти світові роскоші на чернечу службу — га?

„Нічого,“ кажу, „нічого, можна. І ченці людям їсти рибу помагають!“

Він аж за боки взяв ся — втішав ся.

Вечірня одходить — промовив знов служка.

— Та ні, я ще поспію — поспію, — нагодуй його — каже киваючи на мене, — він ще мені розкаже багато...

Ха - ха - ха - ха - ха! Добре його нагодуй і горілки дай!

Ха - ха - ха - ха - ха!.. ¹⁾

VI.

Повернув ся я знов у свою хату. Нудно, пусто, трудно мені самотному й самотньому. Самотність тая часом бува не заласна добрим людям, бо часом не велико то їм думок догідливих подає, коли голова на плечах свіжа.

Тоді з великого свого нуду почав я по ярмарках блукати, по чужих селах тинятись. Піп на мене гнівав ся за таке гуляння й за те, що я йому з богоміля просвірку не приніс, а його попада не хтіла на мене и дивитись.

На одному ярмарку, на Петра, я стрів Макухинського попа; за попом й попада йшла, за попадею попівни, аж шість, усі тричі рябенькі.

¹⁾ В початковій редакції між главами пятою і шостою було так: що тут довго вам говорити. Гнула ся моя голова без устанку і виходив, виклоняв такя, що мене привяли.

Тут вже, брате мій, життя пішло миле! Тут мені кожна світу стяжка міняла ся на ганьбу мою. На мене вже дивились з коса. Я не мав права вчитись, як другі, — я нікчемний служка було собі обманом та зрадою запобігаю яку книжечку і читаю у ночі, вкравши в економа свічечку. Потім стали мене лічити за безумного — любила молодь зо мною побалакати, поглядаючи межі себе та моргаючи. А я усе своєю дорогою йшов, я не спинав ся... То юродством своїм, то хитростю, я дійшов, що було мені вільно до усіх уходить у кімнату, усякі книжки брати. Такевнкі я року вижив — усі верхки хапаючи, путаючи у чужих мислях, мішаючи у своїх власних. А все ще стремівсь кудись, все ще мені світ михтів.

У рік той вістка була од Марти. Мені вже здавало ся що я її забувати став, коли й приходить од неї посланець з Тернів, як його теперки бачу: хороший, молодий, веселий парубок і голосом двінкиєм своїм мені каже: „Переказує вам Марта своє вірнее слово“.

— Яке?

„Йди“, — мовляла, — до його і скажи йому, коли скоче він, я до його прийду, — нехай скаже, я сама до його прийду“.

А я йому одказую: „Скажи їй, що нам не одна дорога судила ся“.

Веселий парубок осмутив і вийшов од мене тихо.

Я попу уклонив ся — він мене пізнав.

„А що?“ пита мене піп.

— Та нічого — одказую.

Піп задумав ся. Попада на мене подивила ся пильно.

Попівни скупчили ся за матірю — тільки їх чорні брови тирчали із - за неї.

„А що діти наші? Чи здорові? Чому не приїхали у ярмарок?..“ пита в мене попада.

— Та не знаю, — кажу, — чому вони не приїхали — ярмарок славний.

„Тільки усе дорого — правять за все як за батька. А ви де це досі пропадали? По що ходили у К.? Де це ви пропадали?“

— А хіба мене хто шукав? — питаю.

„Та місце єсть на дяка... Пожалуйте до нас — то й поговоримо, а поки що ходім по ярмарку в купі. Торг красний. Ходім! Йдїть!“ каже на попа й на дочок. — Усі за нею пішли.

А я, братіку, по слові своєму, я багато ночий не всипав. Важко було і скажу вам, не дуже розважають розумні мислі, як коли серце болить

Ще й друге мене горе душило: роки йшли та йшли, а я усе служкою, а я усе крадькома, то почитаю, то послухаю... Докучило людей тішити собою, пішов я знов до найбільшого. Пішов я до нього після ночі безсонної, голова була не свіжа, душа вражена і не знаю вже і сам, на що я йому багато де чого наговорив... а на другий день мене вигнали... Не скажу, щоб дуже мене не зажурило — вийшовши у поле, вільніш зітхнуло ся мені і сказав я собі що розумна голова повинна вмістити ся на кожному камінці, який доля підсуне.

Годі, кажу собі годі, за дурних людей побивати ся! Хай їм усе добре! Нехай мене оплакують а я їх відрікаю ся! — потішивши свою грішну душу такеньки, розважив ся трохи...

Згадав я тоді і Марту... Чоловік завсїди гонить ся за щастем і хоч ніколи його не дожене, то з ока не випускає.

Я побрав ся просто у Терни. Цурав ся роки, а тепер гвав через гори й рови, й долини, й струмені, як би хучче достатись. От і Терни, от і садок, де прощались колись на три місяці...

Чудно мені тільки, що усі стежечки позаростали травою; малина достигла і китяги ягід червоних притемніли, осипались — деж молодая хазайка буває! Я у двір уходжу, у дворі оттакая кропива шумить; в будиночку віконечка попричинені... Пусто, глухо, — і серце мое похолонуло...

Попада усе до мене говорить та говорить — така стала добра, хоч її до рани приклади — тільки мене одпустила, душу на покаяне, як ми попали між крамниці. Попівни налітали на ті крамниці, як горобці на рясну вишню; попада усе до дна перевертала, усім перебирала, крамарів Богом лякала і розв'язувала калитку важку з парафянськими грошима, весільними, хрестинними й похоронними. А ми з попом за ними у слід говорячи об тім, об сїм, а більше що ні об чім. Пізенько вже повернулись до дому і мене попада за собою привела у кімнату, попросила садовитись. Сїв я; сїв проти мене піп; посідали попівни у рядок, як верби на великім шляху; сидимо. Попада пішла господарювати, каже, бо Господь гостя налучив приятного. А приятний гість свої мислі має, дивить ся на тих дівчат румяних, білих, як з сахару зліплених; дивить ся на той двір, де нова комора стоїть та бачить друге: другий двір, де тепер по тихому тому двору чужі люди ходять, де чужі люди господарюють, де колись молода і кохана господиня похожала... куди вже дорога заросла і затратилась...

Знов попада увійшла. Наймичка за нею унесла вечерю.

„А ви якого краму собі придбали у ярмарку?“ пита в мене попада.

— А ні якого, добродійко, — кажу їй.

„Й правда, для кого вам купувати — ще не жонаті, да щож ви досі думаєте?“

— Та ще мабїть не пора...

„А на дяка хочете стати! Без жінки дяком не будете!“

Піп дивить ся собі у бороду. Попівни почервонїли усї, як горячі уголя.

— Та що, кажу, я проживу собі й так, не дякувавши.

„Проживете! Та як проживете!? Що то за життя нудне без семі, без дружини, та й без совіту і без помочи! З помічу й ріки течуть!“

— Або течуть, або в землю входять — кажу їй.

Вона того не слухає, а править своє. Вечера на столї — просить вечерати. Посідали вечерати.

„Наливай гостю наливочки!“ каже попада, — піп став мені наливати. Шанованя іде собою, а мова собою. В голові в мене забренїло вже, а на серці заскребли такі миши, що

здаєть ся з роду ще так не скребли. Гірка пам'ять вчепила ся в мене, як хвороба в тіло, в кров, в жили. Я тільки головою мотаю.

„Одречіть ся ви од всякої недоброї думки“, говорить попада. „Оженіть ся! Добре буде! Спокійно буде! Гарно буде!“.

Я хотів би сам оджахнути остатню памятку по булому, остатню тугу по тому, що буде. Я глянув пильніш на чорнобрових попівен: чи нема такої, щоб мої мислі поняла собою? Усі, бачу, вони хороші, і одна в вічі мені дивить ся. А тут попада над ухом моїм усе верещить: пора люба, та пора мила, та спокій. Годі мутить ся мені справді! Прихилию ся до кохання, аби одпочити.

— А що, кажу, це ви так говорите, наче вже масте для мене яку пару на прикміті?

„Чому ні?“ одказує попада. „Ось в нас ціла грядка ягідок — вибирайте!“.

Та й показує на саму велику. Піп зараз встав і одкинув рукави назад, наче б то мене вязати зараз треба.

— Я б з сієї грядки обрав від правої руки — кажу. Тільки що я вимовив ті слова, як вже коло мене вона опинила ся, руки наші зложили, іконою поблагословили, звеліли поцілувати ся, за стіл посадовили, рішили весілля одбути у неділю.

Попада й піп нас як бісів покрутили, мене як біса хрестом захрестили на віки. На весіллі я веселив ся собі як на чужім. Не пусто було коло мене, гомін від усюди несеть ся, мене поважають як молодого — тесть в мене з розумною бородою, теща з жвавливими руками, зовиці вбралась аж сіяють — молода моя весело дивить ся — попів, попадь в мене на весіллі як сарани...

Не всі, голубе мій в морі топлять ся — більше в калюжах.

От вже я й жонатий, і дяком наставлений „на мѣстѣ злачнѣ, на водѣ спокойнѣ“. Хата гарная, жінка молодая й хазяйливая і швидкая. Аби празничок — у нас повно людей і розмови і вітання йде. Усе гаразд, усе добре та біда та, що ніколи нігди такого нуду нема, як там, де його б не треба. Може собі чоловік усе збудувати та не згораздить собі жит-

тя довільного силою! Я он думав, що наші любі гостеньки багато говорять, а вони помічати стали, що я усе мовчком сижу... Тоді нападсть приступила... Уразили ся на мене, почали обносити, осужати... Мені б то й байдуже: далеко лежало, мало боліло, то жінка моя почала зпершу зкоса поглядати, а далі й добре гніваться стала. А як вже раз на цю стежку ступила, то й пішла дорогою. Добрі родичі за нею — усі на мене. А я проворний як муха в окропі, хоч не вискочу, та кручусь... Що ж! бачили очи, що купували! Я свою дячиху взяв знаючи тільки, що в неї чорні брови, вона за мене йшла, бо мати їй повеліла... І живемо і хліб жуємо в купі... постолом добро возимо. І дай Боже здоровля нам чорт зна поки.

Одного разу сижу я, бачу, мій дяк іде, устаю й радію йому, та бачу, він у дорогу убрав ся.

„Куди це Бог вас несе?“ питаю його.

— А це, каже, піду та zobачу, чи не гірш там де їнш.

„Що це!“ кажу. „Чи ж правда? Чи на довго?“

— Піду, шляху не буду міряти, а часу лічити не буду.

Та й пішов; з того дня його й не бачили в нас.

Дячиха перше дожидала, а далі й перестала дожидати, тільки досі гніваєть ся на його — плещуть люди, що ніби найбільш за те, що він їй руки звязав, а тут вона в око впа-ла якомусь підпанку...

Де той дяк дів ся? — хто його знає. Земля велика, як блукати по степах, та по лугах, по байраках, та по гаях. А де дяк зупинив ся? яким ділом живе? А може вже його земля не носить, може вже силу, кріпость і чуйність ізходив — може сира земля його тіло скрила?

Марія Олександрівна Маркович — авторка „Народніх оповідань“.(На основі нових матеріалів)¹).

Померла славетня, українська, письменничка, Марко Вовчок, „кроткий пророк і обличитель жестоких людей неситих“, і українське громадянство не могло не відкликати ся на таку визначну подію, промовчати, ніби нічого не стало ся. Але чи відкликало ся воно так, як належало? Чи обізвало ся воно „незлим тихим словом“ над свіжою могилою своєї письменнички, що в українським пантеоні займає першорядне місце, поруч з Квіткою та Шевченком? Як се не чудно, але ми бачили, що смерть Марка Вовчка, не вважаючи на усі її великі заслуги перед українським громадянством, не дуже зворушила його... Сухі, короткі некрольоги, немов казньонний формулярний список тай усе!

Відповідь на таке чудне явище дає д. С. Єфремов в чималій розвідці своїй про Марка Вовчка, видрукованій в газеті „Рада“: „Ми поховали чужу людину, — каже він, — а на такім похороні, натуральна річ, що помянувши „за-для годиться“ небіжчика, люди зараз обертають ся до своїх справ і вже більше про його не згадують“. Здавало ся б, що для такого категоричного вислову про „чужинність“ для нас Марка Вовчка, д. Єфремову треба б було оперти ся на якісь факти, нікому досі невідомі, але таких фактів він не подає, і сам же говорить, що „дійсно, хтось помер, але хто саме — не відомо, — такий заплутаний зміст має ота проста фраза — помер Марко Вовчок“. Виходить, що д. Єфремов знає не більше, як до нього знали.

А що-ж, справді, знали ми досі про Марка Вовчка? Основне джерело, з якого усі зачерпували відомости про неї, се „Історія літератури руської“ Омеляна Огоновського, а Огоновський дістав відомости од П. Куліша, — з його листа з 20 липня 1889 року. Я прошу звернути увагу на дату сього листа, бо вона богато промовляє. Се дата з тих часів, коли вже давно написана

¹) Реферат, читаний 1 жовтня 1907 р. на засіданню Київського Наукового Товариства (з пізнішими поправками).

РІЧНИК XI

ТОМ XLI

ЛІТЕРАТУРНО-
НАУКОВИЙ

ВІСТНИК

СІЧЕНЬ—МАРТ—1908

Памяти Марка Вовка.

ДЯК.

I.

Звав ся він Тиміш Іванович і був дяком у нашій церкві. До нас тоді його надано, як у Макухах спразнили церкву, то звідти він переведений. Не знаю, от, як вам доводилось — яких бачити дяків по селах, а мені то все трапляло ся, що як дяк, то й приземок і сухобразий і посліпий: сперву загна-те у тій семінарії, а там нестатки ймуть, та ще як який піп нагодить ся, або й попада, що од його з церкви, а од її з хати гуляй, — то ні з чого дякови підцвітає. А цей Тиміш

Іванович не такий, — і трохи на їх не походив: це був чоловік зросту й сили ставень, і на вроду не згірший, і на вдачу. Дивлюся я на його, то от неначе в межі гуси сірі орел сизокрилий вивівсь. Стоїть у церкві, то за всіх головою вищий, а гласів зведе, дак і стіни церковні гудуть. Йшовши по селу кивне кому головою, — з усіх голів шапки так і поспадують; чи всміхнеться, чи заговоре, — йому й мова й сміх знімуться, як вітер одуєль. Усі його в нас любили; балакливий був чоловік, веселий, громадський. В господі він здається, що обідав тільки та вечеряв, а то було усе коло чиїхсь воріт із люлькою сидить, та говорить - розказує, а коло його тичба людей — і чоловіки й парубки і діти, і молодичі цікаві з коромислом на плечах застановлять ся та й слухають.

А робочої доби, що людей нікого в селі не має, — він сам собі ходить: прохожа на води, на діброви — шукав би, не знайти. Було хазяйствечко там якесь в його, та не дуже він за його дбав.

Дячиха господарювала і усьому лад давала. Невсипуща з неї хазяйка була; цілісінський вона день було тупає — порасть ся коло господи, її і в хаті, і на дворі, й на городі й коло загорода — скрізь її повно. Жінка в його була молода і з себе гарна, прудка й моторна, як соколиця.

Люди укмічали, що якась несогласка в дяка у хаті... Що-ж його зробиш! Щастя — примовляв сам він — як трясця: кого схоче, того трусить. А в чуже ніхто не втручай ся, бо не поможеш. Мовчали люди. Жілували дяка, дячисі низенько кланяли ся стрівши.

Тоді моя пасіка була у березничку, що за селом гайок, — шкода мені й досі тієї пасіки, що я її спродав! Така пасічка, що святий би не засмутивсь живши у їй. Там я у - перше з дяком признакомив ся. Блукаючи та й забрів він... Вклонились та й розговорились. Він мою пасіку похвалив: „Славний ви господар який!“ каже; а я знов його спів похвалив.

„Ну,“ каже мені дяк, „тепер ви мене похвалили, а я вас, — сядьмо ж, сусід своїх посудьмо - погудьмо, або що“.

Засміявсь та й сів коло мене. З ним гомонячи і час було не змигнеть ся. Як він глаголав, як він розказував, знав він якого, Боже мій, Боже! Я старий, а слухаю було, як дитина.

„Добре вам вченим!“ кажу йому; „всього ви довідались, а ми темні люди — то як у лісі“.

„Ге!“ одкаже мені, та й я, дружбо, як у лісі; тільки, бач, багато вже ходив, блукав, дороги хоть не знайшов, та деякі стежиночки натрапив“.

„Ой здорово ви усього знаєте!...“

„Та так — наче од аза до буки де що й знаю“.

Зайшов він і в друге і третє та й став до мене ходити. Було прийде, сядемо, вітерець листом шешелить, бджола гуде, та пурх по кущах — пташки перелітують, то воно й балакаєть ся — точить ся розмова, точить ся...

Одного ранку, ще до сонця, по білій росі, завідав він мене у пасіці.

„Еге!“ кажу, „не переспали, мабуть!“.

„Здаєть ся! Та ще вам похвалюсь: ніхто так зарані з хати, як я, а з двору — як сусідині гуси!...“.

„Оце!“ кажу, „ви та гуси... Чого бо то так заразом?“

„Бо мой дядчисі дав Господь голос дзвінкий — так усіх здіймає...“ Що його тут казати!

„Трапляєть ся“, кажу, „усього трапляєть ся у життю“.

„Таку правду кажете, що й я чував“.

„Усякому бува горе, усякому бува і добре“.

„Чув я й се, та не зрадувавсь...“

„Мені“, кажу на себе, „і пожило ся, і пожурило ся; за те спасибі, й за те не змагаю ся...“.

„Добра душа—не й з ковша!“ смієть ся.

І такеньки, куди — на яку стежечку не набриду, він усе остючками коле...

„Бодай вас!“ на його, „де ви такі родили ся, де ви й хрестили ся!“.

„У Савлуківці“, каже.

„Не чув я, що се таке за Савлуківка; добрі десь людове, Савлучане“.

„Як бачите“.

„А вже ж, хоч і зайшли родителі, та духу там іще замоглись“.

„І родителі не зайшли, а таки з щирої Савлуківки. Я,“ явить, „не попович, а з козаків“.

„Як! як же ви вийшли на дяки?“.

„А самі ж кажете, що навіку усього трапляеться: трапилося й мені“.

„Та у дяки як би то вам попасти?“...

„А так: мене, бачте, постановили на дяка нишком — як жидівську контрабанду. Та вам як розказать своє житіє усе, то буде на весь день казки!“

Батька мого — каже — звали Іваном Савлуком. У нашому селі за Савлуками світу не видно: що хата, то й Савлук. Кажуть, ще колись то колись, за царя Гороха, як людей було троха, та й ті у - розтіч розбігались, блукав наш предко - пращур козак Савлук по горах, по долинах, по усяких українгах, шукаючи — чого, я не знаю, та може й сам козак Савлук не знав. От, той козак Савлук ходив, ходив — і набрів оцей низкоділ, де тепер село; та чи він уподобав, чи то вже ноги одходив, оселив ся тут. По йому і село зветь ся Савлуківкою, з його усі ті і Савлуки пішли по світу.

Батька я не зазнаю свого: я народивсь, а він хутчій вмирати заходив ся; кажуть — ніби з переляку, що Бог сина дав... кажуть то так, а на певність — не знаю. Зостав ся я з матір'ю — на втіху, мовляла, єдину її. З свого віку дитячого поперед усього памятаю нашу хату білу та матусині сльози тихі, а ще дзвона церковного — тонкого, жалібного.

Ріс я та ріс; мати плакала та плакала надо мною, та ще й побивала ся.

„Ой сину мій, сину! який же ти вдав ся на виріст і на вроду — та важка недоля твоя буде!“.

І що рік мені прибуде, то мати гірш мною вбиваєть ся, а я таки гоню, мов верба лугова.

„Чого, мамо, журите ся?.. було звідуюсь.

„Годі, дитино моя мила, годі!“ одкаже; „тобі ще рано!“.

Да так славно пригорне, укриє тебе, що й послухаш, стихнеш.

Ну а що бачу, того не забуваю і за тебе думаю. Було у зімку, зимними узденьми, на дворі мороз лускає, сиджу з мамою, зоря вечірня розгоріла ся, — то й кажеш собі: що це на світі за лихо таке? що це за журба така буває? Признакомлюватись і мені з нею, бачить ся! І як мені з нею бу-

де? Чи вже таки не розважусь я й тоді, як куплю собі коника строкатого? Ні — думка була — якось я да втічу того смутку! Та було й засну в матери на руках... й приснить ся коник строкатий. Як правду вам сказавши то й досі строкаті коники ще снять ся, — не знаю, як иншим.

В нашому селі був священиком старушок древній дуже, а в його жінка в недужі лежала. Лежала вона вже кілька літ на ліжку та стогнала, а часом так їй трудно доходилось, що наймичка прийде було вже на неї плащечко міряє, і усе вже давно було їй на смерть наготоване — тільки вмирать. А вона не вмирала, — сохла; дак те споряжене плащом й лежить дурно. Приміряють — широке, ушиють; їй полегшає, то і знов сховають. Наймичка тая да було й насуравить ся за се: „Отце ж! на що ж я з скрині дістаю та вшиваю! Скільки ниток марно іде... Лучше б лежали!“.

Була ся наймичка людина розсудливая: все обміркує, усе виважить; а не бояла ся нічого — ні корів лихих борикання, ні непогоди, ні хвороби: не знала і не дивилась. Сама була висока з себе, огрядна; брови мала чорні, широкі та густі, як з сукна; очи карі, — і дивила ся на кожного так, буцім добирала: що з його треба виробити — чи садовину, чи городину?

Звали її Явдохою, а по чоловіку — удовою Павлютихою. Жила вже Павлютиха кілька років у попаді, усім заправляючи господарством: шила і мила і білила, ткала і пряла, пекла і варила, — хіба неділею, святним дньом, до церкви піде. Як її на очи зоглядаю: виїде і йде було не хапаючись, а постигне саме в пору — у своєму червоному очіпку з чорним крайцем, у білій намітці... Вона і до церкви йшла, як до доброго батька і господаря, бо як чого не скінчить у тиждень, що вже казала собі скінчити, то не йметь ся й до церкви — така! Та й сього припадало дуже по - рідку; а то ще було і одпочине субітнього вечора на неділю. Одробивши ся зовсім, уступить до недужої господині, і на низесенькому ослінчику собі сяде.

Мати моя часто було до попаді йдуть, аби трохи по-вигоді їм випало, а в неділю і мене брали з собою.

Прийдем було у кімнаточку, душну таку, ліками пахущу. На високій кроваті, у подушках, лежить недужа — жовта,

як з воску, і тихо слабі очи дивлять ся; у кутку тліє свічечка перед Матір'ю Божою уквітчаною; під божничком стіл, застеляний скатіркою білою. Коло ліжка сидить моя мати з журботою своєю; а подаль од ліжка Павлютиха процвітає червоновида, ополіста, поважна. Мати моя зітхає важенько, хора тихенько стогне. Із часу до часу прочиняють ся двері опатненько, вигляне ласкаве, непокійне обличчя з білою бородою, або і сам піп, старий, уступить; подивить ся — постоїть, і як увійшов, так нечутно і вийде. Довго і довго мовчки сидимо, доки аж Павлютиха не зачне розповідати про які дива господарські, а мати їй на одказ зітхати стане, а попадя стогнать.

„Чого зітхаєте раз у раз“ тоді Павлютиха запитала одважно.

„Боже, Боже! Як мені вже не зітхнути, не пожуритись — то і кому!“ каже мати моя.

„Кожному, хто веселив ся треба колись посмутувати! А то ж як! Покоштував солодкого, споживляйсь гірким!“

„Трудно мені!“ простогне попадя стиха.

„А вже-ж трудно, як здоровля нема! То що вдіяти! Відома річ, що недуги не тішать. Здужали і ви колись, теперки хорієте: світове так всеє переходя живе.“

„Трудно мені! Бога гнівлю... смерти бажаю!“

„Оце! чого ж бажать! коли і так, сама прийде!“

„Ой удово, удово! Такої уваги не має мій жаль, як ти радиш!“ каже мати.

„Коли терпиш — страждаєш, сльози сиплють ся не лічені, небого!... подасть мову попадя.“

„Хто у чім зван, у тім і пробувай!“ одкоже повагом наймичка.

Разказували, мов би мати Явдошина, як поховала чоловіка, сиділа у вечері пізно в своїй хаті — пряла, плачучи, — коли у двері щось стук-стук! Одчинила: чумачило кремез перед нею стоїть і питає: „Чи дома ваш чоловік Йосип?“ „Вмер Йосип“ — ледви одмовила йому з переляку. „Вмер? Бач і не дождав мене! Та всі там будемо!.. Ну зоставайте ся-ж здорові!“ тай пішов до воза, і чуть було, як на воли загукав: наче б то Йосип його не заждавши, на весілля сам пішов, абощо. Переполошила ся дуже жінка, і дочка в неї уродила ся схожа — як у око впала — на того чумака кремеза, що ото її батька покійного питав.

От як тая Павлютиха покине нас самих, то мати з попадею за плач мерщій, і добре, у смак, наплачуть ся собі.

Тужать та тужать, — мати, разважаючи попадаю, а тая жалкуючись. Розважаючи ж другого, не можна, щоб і своєї туги не оповістити. От мати їй частенько нагадують про мене, та мою долю приплакують.

А попадая одного разу й каже на мою матір.

„Став ти його,“ каже, „на дяки!“

„Як же його ставляти у світї божому! Не приймуть!“

„Приймуть! Я старого проситиму! Завітай лишень його до мене“.

Зараз і старого покликали; зачинили ся з ним, а зачинивши ся стали прохати — попадая словами, а мати моя сльозами.

Се був чоловік прибитий ще на цвіту, плохий, похилий.

„Як же се менї його приймати! жадного права!“ одпрохуватись став.

„Прийми! Прийми!“

„От нахаба! буде лихо ще менї!“ одмагаєть ся — та й погодив ся.

Він одусль собі біди та лиха сподївавсь — і проти того вже не йшов він, а так тільки скаже: лихо, як от зітхне наче. Як же я довідавсь од матері, що менї така ласка та шаноба простелена, то я недовго думавши, зараз на-втіки, куди очі зирнули, а ноги понесли. Не знав я й сам, чоґо злякавсь, а було страшно дуже. Так якось менї здавало ся, що хоч я не звязаний буду, а вискочити таки не вискочу з дяківської науки. Протинявсь я по пущах та по ярах таких — день, — не заласно щось. Чорний терен красувавсь з під зеленого листу, а покоштував, такий то вже кислий прийшов ся! Став я обмишляти, і надумав ся так, що лучше поспитаю ся я перш того співу.

Може буде вгодніше співати, як зайцем стрибати по нетрях, а буде гірше, то я ізнов утечу. У таких добрих думках прийшов я до дому. Мати, дорікавши мене, на руки схопила, та сварившись, добре нагодувала. Потім, попоплакавши обое, узяла мене за руку та й повела за собою до нана Лукаша.

Сей пан Лукаш та доводив ся нашому старому попу братом у-других і був за дяка у нашій церкві. Чоловічок

лисенький зовсім — як диня голова була, тихий та ласкавий і співав тоненько, як у волосок. Жив тин-у-тин із братом, у своїй хаті, з однісеньким віконечком. Садочок собі зростив; в тому садкові понасаджував агрусу та порічок на грядках, груш зо дві та яблуньок викохав і мабуть над усе в світі любив і жалував ті деревця і кущики свої.

У тому садку я почав і гласів учитись і хоч не хутко навчивсь, а горобців одшугав; як загуду-задзеленчу, дак пополохаю так, що поуз перелітують салок наш. Пан Лукаш мене улюбив і жалував. Чи було навчу ся псалтира, чи не навчусь, він таки все по головці мене погладить. Тільки, як навчу ся, то й яблучко ще дасть, а ні, то запита: „А яблучка хоч?“ та й простягає те яблучко до мене і дивить ся на мене пильно. „Не хочу!“ було одказую; а він потихеньку засмієть ся і знов по головці погладить...

Як згадаю, то невеселі гості Лукашеві бували, і небогато: мати моя та старий піп. Цей завсігди, мов терниною повитий ходив; гомоніти не гомонів, — більш зітхав. Мати-ж моя заспліш плакали і плакали слізьми якимись спокійними, собою не насурочуючись Богу, або людям. Лукаш було приступить до брата, приступить до матери, постоїть, капляне — та й одійшов: стоїть отдалеки. Наполігає було на мене добра нудьга і сон якийсь змагає. Хіба нахватить ся Павлютиха рум'яна, жвава — то мов розбуркає мене, і мені привиджуєть ся щось веселе десь, наче за удовою слідком поринули і коло неї шумують дерева зелені, бистрі хвилі річкові, якась юрма весела десь грає — жиє... Схоплюсь було, вибіжу з садка, біжу левадами, полем оболонням — не знать і куди й що: весело стане!..

Поки я гласів доходив, то що, вмерла попада. В останній раз вже поміряла Павлютиха плащом на її і гарненько зашила; та й поховали небогу.

Старий сам ховав і добре слізьми вливав ся, хоч і приказував собі: „Добре, коли Господь прийняв: перестала жити вона, то й терпіти перестала.“ А сльози ринули. Ще низче він похилив ся, і як при небіжчиці на пальцях ходив та говорив шептом, щоб її не порунтати, так вже й до смерти своєї крав ся і шептав. І моя мати не прожила копу літ. Скоро то дала мене у науку дяківську, та пан Лукаш, виві-

ривши мене, сказав, що дасть мені науку усю, як сам уміє, то й стала ладнатись на той світ. „Що ж,“ каже було Лукашеви, „на що я житиму два віки? Хіба я що Тимошови придбаю! Я тільки громадський хліб святий дурно заїдатиму! Ні до чого вже я! Жалко дитину кидати; та ви його, добродію мій, не лишите, ви його на добро навчите, — а мені вже пора: час вже мені спочити!“

Пан Лукаш тільки морга було, слухаючи, та яблуками, грушками шанує. А я собі з під матернього плеча на ті плоди позираю — що які ті яблучка та грушки добрі, думаю, — і на що тим людям старіти і на що їм помирати! І так у моїх думках переймаєть ся: то тихі могили поза церквою з похилими хрестами та з хустками білими на хрестах, серед глухого зїлля, що там буявіє на волі, — то яблуко червонобоке, що так, здаєть ся, сама рука до його простягаєть ся.

„Я вмирати не хочу!“ скажу було проти Лукаша.

„На що вмирати! Ще не пожив! Малий ще!“

„Я й великим вмирати не хочу!“

„Борони, Боже! Молодому весело жити; житте миле — молоде!“

„Та я б,“ кажу, „усе жив, усе жив — і ніколи не вмирав!“

Він тихесенько засмієть ся і погладить по головці, а сам візьме ходити по садку, та дивитись древа, грядок, — то на небо погляне і знову ходить і по тиху всміхаєть ся собі...

„А я вмирати не хочу!“ знов згукну.

„Перш поживи!“ одкаже з тим таки всміхом тихим та добрим.

Одного дня у ранці, при ясному сонцю, співав я у садку з Лукашем гласів, коли увійшла Павлютиха, кличе мене! Тиміш, до дому! мати вмирає!“

„Іди, іди! — каже на мене тихо Лукаш.

Узяла мене за руку й повела. Бачу, од нашої хати старий піп за дарами іде; бачу коло нашого порогу тичба жінок, усі заразом гомонять по-тиху, голови на руку похиляли. Ухожу у хату — мати у білій сорочці, додільній, білою хусткою завязана, лежить на лавці, а в головах жовта воскова свічечка горить жарко. Я таки зараз як убачив — подумав: „Це вже не моя мати, а моя буде та могилка тиха десь по за церквою.“

„Тимоше! Тимоше!“ кличе мене, „не лякай ся, дитино! ходи, попросай ся зо мною!“

Я приступив; а вона мене перехрестила, заплакала, обнявши цілувала, та й каже:

„Тиміш! оце тобі ключ від комори. У коморі дві скрині. У маленькій — одежа там твоя, візьми з собою; а у великій усе добро моє: пошле Бог дружину тобі, то нехай зносить на здоровля. На кілку твого батька покійного кирея і кожух і дві шапки; у куточку чоботи його: доростеш — зносиш. Тепереньки, як ти мене поховаєш, то усе позамикай, а ключ Лукашеви оддай — ще загубиш. У твоїй скринці я усе тобі спорядила, усі сорочки поскладала і одежинку. — буде з тебе на роки. Будеш ти вже у Лукаша зовсім жити: обіщавсь мені що прийме. А ти усе до своєї хати довідуйсь, не забувай; як тепло, як сонце — ти відчиняй двері; у дворі те-ж опоряджай: коли вітер що обворушить, або знесе, то зараз полагодиць треба...“

Я слухаю, ключ приймаю... Тоді знов вона цілувати стала: „Не лякайся,“ вмовляє „не лякай ся, моя дитино, й не жури ся. Шануй Лукаша, красно слухай його... Може тобі прилучить ся трудно... Хоч буде горе, приймай за добре... Не лякай ся, сину, не сумуй!“ Чую — хочуть мене одвести од неї... Вона рукою ледви вже ледви придержала мене, ще раз глянула, ще раз зітхнула.

Натовпилось у хату людей; гомін, голосьба... Мене вхопили двоє молодиць попід руки — тільки мигнула в очах воскова свічечка; замчали мене кудись на кінець села межі діти... хто мені орішків, а хто бубличок... Дивлять ся діти на мене та доумують ся, за що мені такий талан! Сей день я наче отуманів, наче не живий і сам... В силу що памятаю. Чув розмову невгавущу, бачив купок дітей шумливих, бачив двох копачів з заступами, високі, у червоних поясах йшли... Чи хто мені сказав, чи то я сам догадав ся, тільки я знав, куди води простують... Молодиці не давали мені обміркувати ся гаразд, усе жалували, усе цокотали. Та ще після того з півроку, хто з молодиць не попаде мене, зараз до себе провадить: годує, мие, чеше; доводилось так інколи, що я раз із десять на день пообідаю і вмию ся... От згадуєть ся мені одна молодиця: з усього села була вона задирлива і зарічана. Було

ще не світ, вона до дня з хати удає, на бізі і хустку зав'язує. „Ото поспішаєть ся з кимсь завестись“ було говорять. Ся було, аби мене зобачила — за мною! Зловить, та до себе й веде провадить улицею, та під кожне вікно підбіжить — лає: „От, от люди живуть! Сирота йде, сироту не привітають! Сироті доброго слова від них нема! А щоб же ви й самі посиротіли на віки! Щоб і вам добра не було!“ Як же почне мене годувати, то геть своїх дітей розжене з застілля: „В сироти радніші хліба шматок однять!“ то тії голодні мусять одійти, а я нагодований — їсти, бо сирота!

От Павлутиха, то й крішки на моє сирітство не власкавилась. Правда, — обпирала мене й обшивала, „бо нікому більш“, мовляла, „того зробить, а я можу, то й роблю“. Так як за покійної матери вона було пиріжком у неділю наділить, а надломиш вишню у садку, то за чуприну посміче. Так і все само.

Жити мені у Лукаша було добре. У неділю ми, переспівавши у церкві, ходили до моєї хати, оглядали господарство моє; а цілий тиждень, як у літку, то в саду учимось, балакаєм, чи що сієм, садимо. В зімку в хаті вчимось, — а ні перед віконцем сидимо; пашні — пшениці, ячменю, пригорщ висиплем під вікном: синиці, шпаки поназлітують ся, голуб волохатий спустить ся, припурхне горобчик поживить ся. Було не дишемо — дивимось, щоб не сполохать:

„Дядьку“, поспитав я раз Лукаша, „у вас хто вмирав?“

— Як?

„Мати вмерла, батько“...

— Ні, я їх не памятаю, малим був. А жінка в мене вмерла.

„Як вмирала, що вона вам сказала?“

— Нічого, сину, нічого вона мені не сказала. Одвернула ся од мене.

„Як? На що?“

— Не любила мене, сину, от що! Тому й нічого не сказала. Що ж казати?

„За що не любила?“

— Як би за що, а то ні за що! Тут вже нічого діяти! Руки склади та й сядь. Її зневолили за мене отець-мати, а я одружив ся — того не знав.

„Що ж“, довідаюсь, не добре ви жили? Сварили ся з нею?

— Ні, ніколи в світі. Я було сам собі сиджу, а вона сама собі. —

„Так і нудили ся обійга! Чом було вам не заговорити, не приступити до неї? Я б приступив! Усе б було веселіш; або б з хати пішов“...

— Мене, сину, ноги не несли — каже, — а ні до неї, а ні від неї. —

„Як же се ви жили такечки, дядьку, чудно! Дуже вона вас не любила мабуть, що й не озивала ся ніколи?“

— Ні, раз вона до мене з уст своїх вимовила: „добрий ви чоловік“, каже, — а мені жадаєть ся вмерти. Ой коли-б же я хутче вмерла!“

„А ви що?“

— Я нічого — що ж я?

„І вмерла?“

— І вмерла.

„Скучали за нею?“

— Скучав...

„Отець-мати її усе знали?“

— Я їх після весілля ніколи не бачив — далеко живуть.

II.

Лукаш пристарів, садок його буянїє, материна могила уросла густою травою зеленою, а мені вже на вісімнадцятий год пішло. Жили ми усе так, як і давно. Лукаш усе садовину ростив, та кохав та тим собі й тішив ся, а я... мені, грішному, вже й нудно стало. Що Лукаш знав, те я вже вивчив ся, роботи в мене було не багато — так я тиняв ся до всего доглядаючись, до всего дослухаючись і було мені так якось ніяково... от наче чогось я не второпав, наче щось от тут, коло мене та я його не знайду, не знаю де воно... наче я нічого не знаю, наче дурний.

„А що се ти, любий, зажурив ся?“ питав мене Лукаш.

— А так чогось нудно! — одкажу йому.

„А се буває так“, скаже на те Лукаш — „се буває так, і знов перейде“.

Як раз з наших вікон видно було дорогу, шляшок битий звивав ся до міста — у місті я бував — надивив ся там на будинки кам'яні, на крамниці й крамарі, ходив по базару, признакомлював ся із міщанами — нічого тільки я там собі не побачив такого, щоб воно мені полюбило ся та розважило: там було так сливе як і в нас, у селі, тільки що в нас у селі плугом орали та ходили у свитах, у високих шапках, а тут у місті продавали бублики, крамарювали, та у синіх чемерках і в низеньких шапочках викрашали ся... Так вив ся ж той шляшок кудись далі за те місто... І поверзлось мені, що, отсе і є він, шлях мій, що аби я ним пішов, то усе б собі знайшов... удав ся, мабуть, я у того пращура свого, у Савлука козака.

Я почав розпитувати Лукаша, чи не знає він чого об тім краї, що за містом нашим.

„А се вже там чужі землі — туди я ще ніколи не заходив, у ту сторону“.

Мені кожної ночі снять ся шляхи, дерева, люди, ріки, звірі, будинки, — і все таке красне, велике що я з роду мого, віку на яві такого не бачив.

„Піти б мені у світ“ кажу якось Лукашеви сміючись, а в самого душа й грає і замирає.

Лукаш теж всміхнув ся. „Отце!“ каже.

„А піти б мені справді у світ“ говорю Лукашеви незабаром у друге і вже не всміхаю ся, а такий як на багатий похорон мене вести.

— А що се тобі усе світи на думку наворачтають ся?

„Та хочу йти в світ“.

— По віщо ж ти підеш?

„Так собі... а може й по добру науку“...

— Звісно. Побачиш де чого багато. Я сам проходив аж до Чорного моря. Місця ріжні, а люди все однакові... і таки дивного нічого мені не трапляло ся...

„Дарма“ кажу, „мені може що й трапить ся... Дещо побачу на свої очі... Піду“ кажу „піду“...

— Не ходи, Тимоше!

І став мене відмовляти: „буде голодно і холодно; приймеш біди всякої, або не дай, Боже, занедужаєш... і на що молоді літа марно по світу розсватимеш“.

„Піду. Добре усе ви мені сказали, добре я чув — а піду!“
— А як сам знаєш! Коли вже така твоя хіть — то йди собі з Богом.

Я взяв торбинку на плечі, та й пішов.

Задумав я йти аж у самий Київ. А з Київа аж за Чорне море, а там куди вже втраплю... Вийшов я з села ранком погожим й свіжим. Лукаш провів мене за царину.

Йшов я, йшов і не оглядав ся і не втомляв ся. Під вечір вже незнакомі місця стали виявлятися мені. Ішов я полями чистими та широкими — далі набрів, памятаю діброву густу та красну. Двічі обійшов я ту діброву.

„А що далі буде, побачу!“ думаю.

А далі було велике село.

Вже смеркало, як я увійшов у те село — і мла й темрява літня, по хатах не світилось. а зірочок, зірочок блискотіло — горіло на небі! А дівчат, дівчат по селі співало!

Я на ті дівочі голоси просто й пішов, минаючи тихі білі хати. Мене обминула купка парубків; пробігло з пів копи дівчат: „добри вечір!“ — „Добри вечір!“

На одшибі од села було грище, челядь гомоніла, співала, сміялась. Спершу як дійшов, дівчата мене оглядають з боку; парубки наче не дивлять ся, а тільки шапки поправляють, а далі як я озвав ся, то й до мене заговорили. Звісно, дівчата зараз розпитують, звідки я.

„А звідти“, кажу „де вже мене нема!“

Сміху та веселости дівочої — брате мій!

— А куди йдете? —

„А туди йду, де буду!“

Знов сміються та ахкати.

Що то за гуляння на тім грищі було превеселе!

Слово скажуть ся та й сміхом перехопить ся та й не одним, а з усіх боків так і задавонить, як у давночки. А що вже мені було весело та цікаво, то й не сказати! Здасть ся так само гуляють, як і в нас, да не так, тую пісню співають, да інакше... І ті незнаемі люди, і хати і дворища, — усе я своїми очима так і поїдаю.

Скінчило ся гуляння, вже займаєть ся на день... зирк! а та дівчина, що з вечора була мені чорнявою — вона зовсім стала білявенька, — зовсім не та — тільки голосок той

самий свіжий та веселий; і де мені здало ся у темряві що стоять три стоги, то стоять тепер три хати — десять дівчат розкаже, в якій хаті голова живе, в якій писар і яка в пи-сара жінка...

Просили мене і кликали до себе — так мені ніяк не можна, — поспішаю ся я дуже; — прощаю ся та дякую.

Усі по господах, а я знов у дорозі. Іду та оглядаюсь, та кланяюсь усім, як братам рідним. А день біліє та біліє. От тут стежечка, що я її вчора не догледів ся, а тут купа ви-шеньок, тут нова хатинка славна, що я не бачив, а ось кри-ниця, що я її не вкмітив — додивляю ся та дослухаю ся та день славлю, що у день усе видно, та ясно.

Я вже завістив ся, що по дорозі буде село, де ярмарок зібравсь хороший — гнав я туди мов Циган.

Я й досі памятаю, як бачу ту улицю широку і той пляц великий, де ярмарок стояв; шумить мені досі увесь той гук, гомін, ростіч і розрух. От наче ще перед моїми очима ті крамнички під наметом, що на їх вітер має червоними стріч-ками, хустками і поясами; бачу ті столички, де розкладені коралі янтарі, усякі сережки і перстні і бісері — тут раз у раз надбігають жваві та веселі дівчата — вже гроші у них у руці наготовлені платить крамару, та очи розбіглись — що його в Бога купити... Тут уявляють ся і молодий повновиді і трохи охмурі — усе вони цїнують і на все кажуть, що до-рого — а більш усього купчить ся' молодиць коло сковород, мисок та глечиків; там то саме вони купують, а ще гірш стукають і дзвонять у ті глечики миски, сковороди, чи з доб-рої глини, чи чугун не драглий. Часом і дівчина молоденька тут замішаєть ся — це певно сирота що сама господарує — от же коло неї і хлопчик щиро вмитий, розчесаний аж ло-щить ся і в чоботях, учепив ся за її юпочку, як рак клеш-нею, а вона таки йому раз у раз говорить: „держи ся за мене, не отходь, загубиш ся у ярмарку!“ ніби то вже з нею то огонь і воду перейти можна — така вона поважна та роз-судлива старша сестра. Скрізь і всюди никають сухі довгополі Жиди із безрогими волами, з чаями, з олією, з ножами і з боч-ками; то беруть, то міняють, то лічать гроші — і білозубі Цигани, що зовсім без грошей свою душу живлять і посви-стують на всіх коней; і козаки і високі чумаки що, здаєть ся,

повиходили і прохочають дожидаючи якого з них одного на гетмана постановлять... і кріпаки з панською пшеницею. Сліпий кобзарь під чийсь возом обідає з своїм хлопцем, а другий кобзарь чутно як грає і співає про Морозенка. І піп з пападею що не сходили з воза, а як що купували то обое до себе руками манили... Я скрізь лазив, на все очима назирив як піп, до всего уха наставляв, як шпиг... коли разом счинив ся великий грук і крик — котив якийсь возик ярмарком, а за ним у слід другий. Став возик недалечко од мене, люди вже там купама, а я хутче на перве місце. Возок став, кажу, а у возку сидить наче пан товстий: голова велика, а шапочка маленька — сидить і кричить, щоб слухали люди, що він має казати. Коло цего пана сиділо два десятники — високі, великі наче обрали їх ведмедів побивати. Вони зараз з возика зсочили і стали — стоять. У другому возику сиділи два чоловіки і парубок — усі три звязані кріпко.

У якомусь селі Малошевці якийсь Хведор Голубець дуже побив ся з головою і казав: буду бити усіх: і писара і далі в гору, а по цему погрімку втік невідомо куди. І зовістили з Малашевки сельському писареві, що мабуть буде Хведор Голубець у вас на ярмарку — зловіть його неодмінне. Отце того Хведора Голубця і шукали. У першому возкови сидів писар з десятниками, а у другому якісь захожі добрі люди, що їх зловили: а може хто з них Хведор Голубець, бо самого Хведора у цьому селі ні одна душа не знала, а у тій бумазі, що читав писар, у Хведора ніс, зуби й борода, як у інших людей, тільки очи нехороші, що має він замір оженити ся з удовою і вміє колеса робить — чи ж познаєте такого пройдисвіта? Та ще до того славили, що в його тітка відьма!.. Так щоб його не впустили, ловили усіх — і хто має замір женитись, і хто колеса робить, і в кого очи нехороші, а бо тітка відьма....

„Чусте?“ крикнув писар, „хто такого зобачить зараз лови і веди до возка!“

— А як втече? — спитав хтось коло мого боку.

„Це вже пана писара журба“, одказали за мною.

„Бач сидить нашого Бога дурень! додав хтось з другого боку.

Писар чув, що його поминають і чув дурня (може не в перше) та до мене (я стояв близьче коло самого його возка, та може і всміхнувся):

„Хто такий?“

— Одружитись з удовою не хочу, колес не роблю — одказав я йому з веселою душею. Писар махнув десятникам. Зараз мене звязали і вкинули у возик де вже були вязні: „бувай здоров“ витали мене вони.

Писареви принесли, постановили столичок, горілку, зелену чарочку і ковбаси. Писар став полуднувати, коло свого возика, сидючи на сосновому пеньку. Треба вам сказати, що як тільки прикотив возик з писарем, то усі Жиди наче крізь землю пропали, а Цигани, хоч видно їх було, то дуже здалека — чорніли там, як мухи, а як вже повязали то і Жиди знов висипали і Цигани прибігли. Жидки гомоніли між собою і підбігали до писара наче їх вітром підносило; Цигани теж стали близько і один усе хвалив братів своїх: „брати! що то Цигани за славні люди!“ а брати йому зуби показували. Люди стояли оддалік — мовчали.

„Жиде!“ кажу я до одного Жида, „ось тобі гроші, — дай мені хліб!“

— Ой як можна мені таким, як ви, хліб продавати! Я хороший Еврей, а ви може... хто вас зна, що ви за чоловік... ой що ви говорите! Як це можна! — голосно одказував мені Жидок, а самкрутив ся коло писара.

Коли виходить з купи чоловік, у чорній шапці — як він на Великдень христосував ся ей же Богу моему і досі я не збагну цього — такий він був високий. Яка шия! А голова невеличка. Я давно бачив цю голову поверх усіх, а як він підходив, то усе здаєть ся виростав. Прийшов він до нашого возика і зняв шапку — брови як намет над карими очима, а очи як зорі. — винув з торби хліб і подав мені: на добре здоровля. Усі на його дивлять ся, дивить ся і писар. А чоловік винув з кишені кривого ножа хліб краяти, а з торби достав і сала. Він ні на кого не дивив ся, наче тут нікого не було. Я його подякував, „ні на чому“ одказав і пішов.

„Піжди, піжди!“ крикнув писар, „що ти за чоловік?“

— Я Муха Яким. —

„Звідки ти, питаю тебе?“

— З Гороховки. —

„Ти мабуть з ним приятель?“ спитав писар, киваючи на мене. „Знакомі мабуть люди?“

— Я його не знаю. —

„Неправда твоя!“

— Правда моя. —

„А чи не хочеш до його у возок? Хочеш?“

— Ні, не хочу. —

„Чому так?“ засміяв ся писар.

— Бо мені на ярмарок треба. — І пішов.

Може б писар ще до його чеплявся, так туть знов ізняв ся такий крик, наче кого різали.

Десятники вели молодицю у червоному очіпку, огрядну, невеличку — од великого гніву так вона і палала, а що вже кричала, верещала!

„Що таке?“ крикнув писар, а молодиця не переведе духу, верещить: „таки ні! таки ні! таки ні! не казала! не казала! не казала! не казала!“

Десятник затулив їй уста своєю шапкою і держав, а другий десятник оповістив писареві, що ця молодиця хвалила ся, ніби вона знає Хведора Голубця і ніби він у ярмарку і ніби він кум їй і дарив її гар... ком...

А молодиця пручалась і крутила ся, як колесо у десятника в руках. „Вдушить ся“, загомоніли люди. Десятник шапку одняв.

„Таки ні! таки ні!“ заверещала молодиця, аж присядючи до землі, „таки ні! таки ні!“

— Та пустіть її до біса — крикнув затурканий писар. Молодицю пустили. Вона хустку двинула на ліву, штовхнула десятника одного й другого, аж закачались, знов хустку поправила і до писара тискалась з криком та писком.

Писар замахав руками — її схопили, одіесли далі. Іздалека ще довго чути було нам: та я! та вони! та.... Ми до вечору стояли у ярмарку — писар купував собі тютюн і сережки, десятники сині хустки і рукавиці....

Привезли нас аж на край села, казали устати з воза, завели у велику пусту хату і зачинили там.

Чи малий час сиділи ми там — більше місяця. До нас звик бігати під вікно чорний собака і приходила рябенька курочка з червоним півнем. Нас було четверо: білявий та чорнявий чоловік, парубок рябий, та я. Жили собі спокійненько: білявий чоловік або огонь кресав, або люльку палив, або спав і не говорив ніколи, чорнявий чоловік старі нерати понапрошував і почав вязати новий. Він був рибак і розказував яку у їх в селі рибу ловлять і яка в їх ріка рибна, що усяка риба ведець ся, навіть морська не хоче моря, заходить до них він хоч не бачив, та другі люди бачили. Парубок, як на великдень викрасив ся — сорочка в його була вишивана та вимережана. Хто йому рябому так вишивав та мережив?“ думалось мені. У рибака він питав, чи є риба, чи є отець мати, то він одкаже ледви чутно йому! „ні отця — матері ні риби!“ А був у його кашель; він по ночам охав, а у день наче дожидав та ходив по хаті.

Сиділи ми з тиждень самі, а там привезли до нас ще чоловіка скілька. Сі не журились: один говорив: сіно скосив то тепер нехай держать — я за сіно дуже бояв ся, а тепер... що мене кортить. Другий знов говорив: „В мене рівно дома нема нічого. Аби тут годували мене, то й спасибі!“

Приїздив справник і дивив ся нас —грозив, що буде нам добра наука — нехай но вечора дождемо! Тільки нам біди ніякої не було, справнику справили обід, він смашно попоїв і поїхав. „Що з ними робить?“ питав його десятник; — нехай сидять — що ж з ними робить? та й погнав собі. Ми сиділи ще три неділі і два дні — тоді пригнали знов вязнів нових, а нас випустили — бо не було вже місця. Та й радів же рябий парубок! Обнимав усіх: „Дай Боже й вам улови добрі!“ зичить рибаку. — „А вам добре сходити у Київ і добре повернутись!“ — себ то мені... аж побіг дорогою. А мені печаль і досада превелика скоїлась. Мені заказали у Київ їти, а веліли у своє село повернутись — а як я став проситись та суперечить — тоді мене вкинули у возок і одвезли два десятники до дому і священикови бумагу таку прислали, щоб своїх служок непускав блукати, і ще грозили ся, що зачинять мене десь у дорозі, або де й гірше...

Тут люди зійшли ся — усі питають: що таке? що таке? Лукаш був злякав ся. Я зараз, ліг спати і не заснув...

III.

Я зовсім розсердив ся: і в світа вже йти не хочу, і зоставатись дома не хочу, і все не доладу і нічого мені не треба; на все і на всіх завистний і ні до кого не озиваюсь; нічого не роблю і співати став басом горляним.

Коли одного разу кличе мене піп до себе, і мене і Лукаша. Ми до його приходимо і йому кланяємось. А піп мені каже!

„Тимоше! У Макухах дяк вмер, — оженись та й проси ся на його місце. Я за тебе примовлюсь“. Зітхнув і тихенько додав: „Покійниця нехай царствує! Чи памятаєш, як вона за тебе було просить! Лукаше брате, скажи своє слово!“ просить Лукаша.

— Будеш женити ся — промовив Лукаш мені роздумчиво.

„Ідь ти“, говорить мені піп, „ідь ти у Терни, там живе старий піп, — він вже одставлений, вбогий і не гордий — може він за тебе дочку віддасть. З приходом попівна за тебе не піде — бери хоч вбогу. Візьмеш попівну, то хутче на дяка постановлять“.

— Добре, батюшка — одказую йому.

„Щасти тебе, Боже, Тиміше, і Боже тебе благослови!“.

— Оце прийшов час — поможи Боже! — промовляв Лукаш, ідучи зо мною до дому.

А я повеселійшав дуже.

„Коли ж у Терни?“ пита мене Лукаш.

— А коли ж, як не завтра? — говорю йому.

Лукаш походив по хаті, постояв і промовив наче до когось у вікно:

„Чого це так поспішатись?“

— А чого ж маю баритись? — питаю його.

„Тиміше друже! не загуби свого віку веселого, а ще гірш чужого... Не вернеш... плакатимеш... Боже борони од сего лиха — воно найважче од усіх... Гляди ж, Тиміше! гляди ж, друже!“.

Цілїсенський вечір він був неспокійний: кружив по нашій хаті, дивив ся у землю, а як заходились лягати спати,

він до мене зближився і знов промовив: „Гляди ж, Тиміше! гляди ж, друже!“

А мені дуже весело, що такий мені тепер клопіт великий, таке, мовляв, поле передо мною — і женитись і на дяка стати. Туга моя уся ринула, як її й не було, і говорив я до всіх так, наче з празником поздоровляв.

На другий день в ранці, добре розпитавшися дороги, побравсь я у Терни. Коник в мене був буланенький, возок громозкий, а в шапці лист до старого отця Якова з превеликою печатю. Лукаш прощався смутний, не спокійний, обняв мене: „Гляди ж, друже! і знову промовляє.“

Я доти не вельми на дівчат вважав і з роду нікого не кохав. Я знав, що є у нас в селі дівчата гарні; що ся чорнобрива, а ся білява; ся хороша, а ся краща, та й тільки. Бачу - дивлюся, а не бачу - забуду, що вони й на світі є.

„Яка ж ця буде?“ думаю собі їдучи узеньким шляшком поміж житами, просами, та гречками, „яка вона буде? І що вона? І що я?“

Я привиджував, як увійде, як заговорить — вона добре, а я ще краще — й то мені весело думаючи, то смішки.

Я, бачте, ждав її як товариша або - що — що може добрий — полюблю, а може чудний — посміюся, — а все таки буде мені занятно й весело, чи так, чи сяк вийде.

Іхав я день і ніч — серед степу ночував і коника попасав. Лежучи на возі, та дивлячись у зоряне небо почав знов виявляти, яка вона, та попівна, та задивившись роздумався о зорях... та об тім, який Київ... та хто перший корабель пустив по морі... та хто Київ будував... думав, зітхав... забув про попівну...

На третій день у вечері дотягнув до Тернів. Хуторець маленький, вбогенький, садки усюди густі й зелені. Люди саме з роботи верталися. Діти маненькі кричали, ворота рипіли. Я став коло чийсь хати і спитав, де отець Яків живе.

„А ось в кінці хуторця на одшибі буде будиночок біленький і садок — там живе — тоненько одказав мені хтось з хатнього вікна. Ніколи мені вийти самій провести, вибачайте“...

Як мені сказали, так я і знайшов.

Став я під ворітьми — ворота були розчинені — бачу дворочок чистенький, травистий і багато стежечок пере-

христних; у дворочку тихо, тільки шелестіла верба кучерява. З білого будиночка два віконця у дворочок і високий рундучок; за дворочком садочок і в садок одчинена хвіртка; у садку бачу полотно розстеляне і чую хтось співає, — звінко так, та вільно, — а невидимі чиїсь руки стягають полотно, а далі пішла луна, наче прачем бють... пісня уже чується...

Я стою, слухаю, роззираюсь, а схаменувся — проти мене молодиця в рябім очіпку, румяна і кирпатенька — дивить ся на мене, як у темний льох, та ще у чужий.

„Тут отець Яків живе?“ питаю в неї.

— Тут. Коли вам отця Якова треба, то просимо до хати.

Я за молодицею на рундучок — рундучок де не де поріс мягенькою травичкою; дашок те ж місцями зазеленівсь, як нива в Литвина, — уступив я у сінечки біленькі, а з сінечок у біленьку кімнаточку — пахло тут васильками. Стіни білі, стульчики плетені низенькі; уквічаний божничок, стіл під білою скатеркою, — і двері у другу кімнатку — там бачив я тільки узеньке ліжечко, а над ліжечком великий хрест чорний, а перед хрестом лампадка горяща... У першій кімнаті сидів старий у темній рясі, зморщений, наче печений. Побачивши мене, устав.

„Ось до вас прийшли“ — каже йому молодиця, пускаючи мене у двері.

— Милости прошу — сїдайте! — вітає він мене.

Я подав йому лист, сїв, а він став читати. Прочитавши, зрадїв і не потаївши того говорить: „Коли б Господь благословив мене своєю дитину на хазяйстві побачити! Спасибі отцу Миرونу (нашому то старому), не забув мене — згадав. Що ж?! ви отпише добрий чоловік, а в Бога і в вбогого усі люди. Байду же мені, що ви з козаків. От побачите мою Марту і як що вподобаєте, то Боже благослови!... Гапко! — кличе — де Марта?“

— Як то де! Десь хазяйнує. Чи вона ж в нас не хазяйка? — одказує молодиця знов уступаючи з-за двері з тоненькою свічечкою — звечоріло вже зовсім. Мабить вона чула розмову нашу — бо тепер дивилась на мене, так наче цїнувала.

„Я тим не журу ся, що я вбогий,“ — каже мені старий, „а тим журу ся, що не можу за дочкою посагу дати — не має!“

— Як то не має? — скрикнула молодиця з-за дверей — одежина уся нова, новісенька, красна, — дві скрині сповнені...

„Тай уся справа!“ — зітхає старий.

— Як то уся справа? Кунтушів два — вишневий один, а другий синій — кунтуші прехороші! Та ще жупанинка славна, — що мовляли вашому роду гетмани оджалували...

„Гапка! давно мабуть моля поїла!“

— Як то моля поїла? Оце, ви наче своїй дочці свекор! Ажеж нехай подивлять ся, чи поїла моля? Я хоч зараз перед очі принесу!

Ця Гапка кожне слово так тихенько, та любенько, та жалібненько промовляла, неначе у цілісенькому світу Божому нема такої, як вона овечки. Стан жваво підперезаний поясом червоним і ті руки раз-у-раз у боки брались, що здавалось гарно прегарно мусить вона танцювати і підковками вибивати, а кирпатенький носик, та ще усики чорненькі доводили добре сміливому, щоб її не зачепляти.

Та пісня, що я чув увійшовши у двір, було змовкла, а тут знов почула ся і дзвенить все ближче та ближче.

Гапка пурхнула, як птиця, і спів разом стих.

„Я піду дочку звістити, що гостя маємо.“ Пішов, а я до вікна.

Гапка цокотала коло садка, коло неї стояв хтось; біліла з чохлами сорочка, на високій, гнучкій постаті мріла уквічана голівка...

„Марто! Марто!“ — покликав старий.

— Зараз! — одкликнулась Гапка.

Висока дівчина легенько перейшла двір і стала на рундці, за нею підскочила Гапка. Старий щось стиха говорив, дівчина слухала перед ним стоячи з похиленою голівкою, і ніби почулось мені тихе, смутне слово якесь...

Старий повернувся і був наче неспокійний трохи.

„Дочка моя ще дуже молода,“ — почав, — „ще вона людей мало бачила... Вона добра, та ще дитина“.

Тим часом Гапка заходилась з вечерею, брязгала миска-ми, стукала і щось комусь з великим опалом доводила шептом. Старий зложивши руки сидів передо мною й питав про

наш приход, згадував свій, що колись в його був, і поглядав раз у раз на двері.

Гапка усе опорядивши запросила до вечері. Старий заводить мене до столу і кличе: „Марто!“

Гапка знов вибігла і знов за дверима зашепотала.

„Марто!“ — кличе старий: „Марто!“

У дверях стала висока дівчина, у свіжому вінку. Хоч стала вона отдалік, хоч стала у затінку, та мені добре бачилось, що не рада вона гостю; вклонила ся мені низько, а очей на мене не скинула. „Отсе ж моя дочка, це моя Марта“ — показує старий. А Гапка зітхнула і широкі [рукави Марті оправила. Вклонив ся і я. Поки ми вечерали, Марта з Гапкою вслуговували і усе Марта мене далеко обходить... а тут треба дослухати, що старий говорить... Так далеко вона обходить мене, що ніяк я її не розгляжу добре... Бачу тільки, що рум'яне личко, та коса довга і білії руки... По вечері зараз вона зникла.

Тоді старий пита мене: „Чи ви вподобали мою Марту, чи ні?“

— Вподобав — кажу; хотів її похвалити, та наче мене хто бив залізною лопатою по голові — так в мене в голові мішалось. Бачу, старий радіє.

Спати мене Гапка поклала у світлиці за сіньми. Світлиця та була з забитими вікнами — увійшов я туди, усе чорно — тільки очі свої бережу.

„Не бійтесь, лягайте просто — усюди сїно и мягко“, — кричала Гапка під дверима, — „а світла не можна: і самі не схаменетесь, як підпалите будинок. Я вже торік налякала ся — буде з мене. Добра ніч!“

Я подумав і ліг просто, — і правда усюди сїно і усюди мягко.

Тільки мені не спало ся. Все мені бачила ся висока по-стать, усе маяли надо мною широкі рукави з чохлами і білії руки... „Чого вона така непривітна“, — думаю собі і чую, як серце в мене стукає й стукає...

Заснув — снілись якісь сні чудні — пробужав ся — а пробудившись не міг пригадати, що снілось... Прокинув ся в ранці; чую якісь гомін... крізь забите вікно, в щілинці сонце наче золоті стрілки, чую, пташки щебечуть, дерева шу-

мять... Я до щілинки око — Марта стояла як раз передо мною і дивилась кудись далеко, між дерева у садок, задумалась. Хороша вона була, молода і свіжа, як ранок. Обличчя, як у доброї дитини. Очімсь вона думала і смутувала.

„Нехай же на мене гляне!“ — помислив я та й стукнув. Вона сполохнулась, зирнула на моє вікно і зникла. Старий ласкаво мене вітає, вже каже мені „любий ти“.

„А що заснав у нас? Втомила дорога!“

— Отце! озвалась Гапка. — Та коли б хто й три роки спав, тоб на четвертий заснув — так там добре спати.

А я думав: коли б вже не мимрав він, а хутче до діла.

„Що ж!“ — починає він, — „сподобав ти Марту і бери! Це дарма, що ти з козаків — всі люди кажу в Бога та в убогого!“

— А дочка ваша знає, що я її сватаю? —

„А як же! знає. Я ще вчора їй сказав зараз, як ти приїхав і по вечері, як ти спати пішов, я знов“.

— Чого сь вона неначе смутна? — питаю.

„Ще молоде дуже, так дурненьке. Ще свого щастя не розуміє де воно. Отце і вередує: „Не хочу заміж!“

— А ви питали, чому не хоче? —

„Та щож там ще питати! якась дурничка.“

— А може у неї хто другий у мислях? —

„Борони Боже! Та вона ще й не бачила нікого зблизька — тебе першого. Хто поїде до вбогого попа... Це вона так... дурненька... ще не знає тебе... познається, то й полюбить.“

— А як ні? —

„Чому ні! Вона сама бачить, що ти чоловік добрий — вона в мене розумна!“

А мені згадалась Лукашева жінка покійниця, що казала йому: „Він добрий чоловік, — а я собі смерти бажаю!“

— Не візьму Марти я й сам — помишляю та й роздумав ся, як би її взяти...

„А що задумавсь?“ — пита старий. — „Не роздумуй!“

— Добре, бо — кажу йому.

Пришла Марта до обіду смутная, тихая і зелена — я до неї не заговорював, хотів щоб і не дивитись, так як вже не стороживсь, очи мої косять ся та й косять ся у той бік де вона.

В вечері ми гуляли по садку. Попереду йшов старий, а я за ним, а за нами Гапка і Марта. Гапка раз у раз кидалась то у той бік підняти суху гілячку, то у цей бік сполхнути горобців. Марта йшла опустивши голову.

Минув ще день — Марта усе смутная. Я став мислити, що краще мені буде до дому завертати, а сам собі кажу: „Зажди ще, Тиміше, зажди ще трошки, брате! і зажидаю...”

По обіді лїг старий спочити, а я сидів сам у кімнаті, коли увійшла Гапка хуленько.

„Пішли б ви у садок прогуляться — ходімте, я вас проведу“.

— Чи не знаю сам дороги — чого докучає? — думаю йдучи за нею.

„Де ви там?“ — крикнула Гапка.

— Я тут — одказала Марта з за дерев.

„Ходїть бо сюди — хуленько-хуленько!“

Марта хуленько вийшла на стежку, — побачивши мене, счервонїла і зупинила ся.

„Отце гость скучав сам“ — каже Гапка — та й побїгла на бігці говорячи: „Мені дуже ніколи“.

А у мене в очах усе тільки кружки, кружки червоні... здало ся мені, що Марта втікати од мене хоче.

„Куда ж ви втікаєте? — питаю, — „заждїть трошечки“.

— Може ви не знаєте, — промовила вона до мене — що я вас не хочу. Мене не слухають.

Очи в неї сповнені були слїзми.

Я зовсім сторопів, та шануючи себе прибордивсь і одказав їй:

„Я й сам такеньки думаю“.

Вона на мене подивилась. Очи тихі, ясні й проникливі, та й каже:

„Чого ви до нас приїхали? Ви мене не знаєте, а приїхали сватать. Вам усе мабїть рівно, яка в вас жінка буде, а я так не хочу. Я до пари собі хочу“.

І стоїть проти мене і говорить, наче жалує.

„Та ви певно когось вже обрали собі, — так ви й кажіть!“

— Ні, ще нікого. Я ще нікого не знаю.

„А чого ви шукаєте для вподоби? Кого вам треба?“

— Я не знаю... Когось, до кого мое серце приляже...

„А чому ж то до мене ваше серце не приляже?“
жартую, а в самого на серці миши скребуть лапками.

Вона нічого не сказала.

„Я од вас поїду“ — говорю їй — „а поки ви мене не жахайтесь, — я чоловік смирний“.

Вона тоді підійшла до мене ближче і каже: „В вас нема роду?“

„Нема“, — говорю, — „нема в мене нікого!“

— Ви хочете в Макухи на дяка — чи ви там бували? які там люди? Чи гарно там?

„Не знаю. Та мені усюди гарно: де не прийду, то женуть!“

Старий прийшов і радіє, що ми в купі з Мартою.

„А в нас хутко празник“, — каже він — „побачим, як наша молодь гуляє“.

— Не побачу — мені вже час до дому їхати.

„Зостань ся на празник! — говорить старий.“

„В нас дуже весело у празник“ — промовила Марта.

Я на неї глянув — вона дивить ся на мене і додає: „Зостаньтесь!“ — Зостав ся я. Марта од мене не втікає, сідає близенько.

„Не буду я нічого казати!“ — думаю й порішаю собі, та тільки, що стрів її саму й говорю їй:

„Підете ви за мене?“

— Піду! — одказала вона.

Нас заручили. Весілю бути покладали у місяць.

Старий сів листи до попів писати, а Гапка почала вивішувати на сонце кожухи й контуші, а ми з Мартою в купі... Не багато ми й розмовляли з нею: „добридень!“ та „добри вечір!“, а славно було нам тоді!! Що було говорити? Об чім питати? Було тільки подивитись у вічі одно другому. Сидимо було з старим і з Гапкою — старий щось давнього пригадає — з лихого або доброго — Марта на мене дивить ся, наче каже: „чуєш?“ наче питає: „знаєш?“. Чи Гапка що небудь свого розкаже — вона любила усе про дурнів розказувати — Марта смієть ся, і все таки на мене дивить ся. Я пам'ятаю, що була одного разу велика буря. Гапка запалювала перед божничком свічки, старий читав молитви голосно — ми притихлі сиділи рядком з нею...

Давно вже пора мені до дому їхати. Попрощав ся я.

Старий мене іконою поблагословив. Гапка обвісила мені на шию торбу з книшами, як жаловану шаблю — проводили мене за ворота — Марта мені кланяла ся. Йду я коло свого воза по під садком і так мое серце ние, як у некрута молоденького, коли з високих черешень уявила ся Марта. Я до неї кинувсь, схопив за руку, як зловив, а вона говорить: „Щасти вам, Боже!“

— Піждіть, — кажу, — потривайте!

„Коли ж вернетесь?“ — пита мене.

— У місяць вернусь.

„Добре, вертайтесь у місяць“.

— Як ви зо мною веселенько прощаєтесь, кажу їй, аж і мені любо!

„Це щоб ви веселі повернулись!“

— А як я не повернусь?

Вона до мене: „Чому?“

— А хто ж його тепер зна чому? Ви хутко мене забудете?

„Як вже забувати, то треба хутко; тільки я не забуду“.

IV.

Повернув ся я до дому. Лукаш стрічає і в вічі дивить ся питає: „а що? а як? Бачу, що ти веселий — мабіть усе гаразд?“.

А я зітхнув: Я сподівав ся, що вже смутніш від мене і в світі не має!

„Що ж не говориш?“ — пита Лукаш. „Діло не вийшло? Вже поївна мабіть віддала ся?“.

— Ні, — кажу йому.

„За тебе не пішла?“.

— Пішла. Я заручив ся.

„Заручив ся! Що ж вона? Охотою йде?“

— Іде охотою своєю.

Тоді він став питати, чи молода, чи гарна, і як мене стріла, і як мене проводила — слухав усього пильно, радував ся, а все таки на решті осмунів і задумав ся.

„Коли так, то будеш щасливий“ — говорить мені — знаєте говорить от, як часом некрутови говорять: будеш полковником.

Пішли ми з Лукашем звістили батюшку — батюшка теж радіє. Я прошу за той лист до попа у Макухи — він сів лист писати. Макухинський піп доводив ся нашому родичем, небожем у других. Почула Павлютиха — прийшла на мене подивитись з глечиком у руках, де що в мене поспитала і сказала: „дивись, який став! аж получчав! Бач, радуєть ся!“

Вона зараз завважила, що Лукаш трохи смутний і спитала його: „Чого це ви сторопіли? чи ніколи не чули, що люди женять ся?“

— Молодий такий дуже! — одказав їй Лукаш.

„То що? Ще й не такі молоді женять ся — бува такий женить ся, що куди ні піде, то забуде, що жонатий“.

Узявши лист від батюшки, я не гублячи часу, зараз побрав ся у Макухи — не треба мені ні спочивку, ні одпочинку. Ішов, ішов, ішов і прийшов. Ішов я так хутко, що навіть ні об чім і не думав. Ви в Макухах ніколи не бували? Село воно превелике! Скільки улиць, заулочків — сказать: без ліку. Я зараз zobачив високу дзвіницю, а довго блукав, поки до неї прийшов — тут вже й будинок попів знайшов ся: хороший був це домочок у шість віконечок; при домочку огород великий і сад хороший. Війшовши на рундучок, я постукав у двері. Відчинила мені старая наймичка.

„Батюшка дома?“ питаю в неї.

— Дома.

„Я як мені його побачить?“

— Ви по що прийшли?

„Я до батюшки лист маю од його родича“.

— Увійдїть!

Увійшов я у кімнату, то мені в очах зарябіло. Стіни усі од вишки до низу розмальовані зеленими сосенками, та червоними пташками; на стільцях сині скатерки з білими журавлями; усюди картинки: то якась панночка у тяжкому мабїть недузї — бо завела очи в гору і ухопилась за лївий бік — тільки не крикне; то ведмідь мед достав з дерева, а його бджоли кусають; то Жиди на сабаш поспішають ся; а то був знов Турок у червоному завивалї; а то був знов — вибачайте — сам дїдько з превеликими рогами жарив грїшні дунї в смолї; багато на покуті ікон було розмальованих і роб-

лених квіточок і херувимів; висіло на стрічках багато воскесних яечок фольгових і білих фарфорових з золотими словами; приліпляно було свічок воскових і горіла лампадка. Ще були у цій кімнаті часи стінні і зеркало узке та довге — рями на йому з позолотою. Поки я вспів усе те розгледіти, мене самого розглядали. Із-за двері то визирне чорнява, то вигляне білява. „Дочки мабуть“ думаю і наче б то нікого не бачу, хожу і стою, сідаю і знов хожу, як самий розумний чоловік і трошки не цікавий.

Увійшов піп. Піп високий, огрядний, густі брови, чорнявий, по виду своєму чоловік дуже поважний і розсудливий. Увійшов він поглажуючи свою пишну бороду — я жду, що скаже він мені зараз таке щось розумне, що й одвіту на таке не прибрати... А він спитав мене, звідки я і по що прийшов? Од кого лист до його маю? Я усе йому розказав і лист подав. Узав і став читати. Прочитав, став собі у бороду дивитись — подивившись добре каже: „Я вже чув про тебе; це вже отець Мирін другий лист мені пише за тебе. У два тижні я сього року два листи од його одібрав“.

Сказавши, піп сів.

— А що ж ви мені, батюшко, скажете? — питаю його.

„Та що ж! Воно б і можна...“

— Можна?

„Можна, да вже другий на тому місці“...

— Як другий? Коли? А ви ж обіщали ся?..

„А як же! обіщав ся — сього відрікатись не можу!“.

— Та як же другий?..

„Попадин небіж трапив ся — у нього діти й жінка, а він не — жінка його приходила, попадю просила і його приводила із собою... Тобі треба заждати“.

— Чого ж мені, батюшко, ждати?

„Та хутко старий наш дяк виходить на спокій, тоді буде тобі місце“.

— А як другий небіж трапить ся?

Він взяв ся за бороду і подумав.

„Ні“, каже,— „ні, другого небожа в неї нема“.

Трохи помовчали. Далі піп питає мене: „Де твій рід і який твій рід?“.

Коли тут відчинили ся двері і уступила попада у кім-

нату; на плечах велика червона хустка, на голові зелена з чорною габою, — сама висока і наче з каменю — важко ступала — очі чорні, бистрі — так вона їми й впивала ся в христянина.

Я низенько кланяюсь. Піп поступив ся з свого місця далі у куток, узяв ся за бороду і дивив ся на попадю. Була ж вона здорова, та чорнява, та жвава! Говорила ж вона голосно! до того раз у раз оглядала ся, придивляла ся — то порошинку спахне, то скатерку осмикне, то крикне з вікна на качок, або шугне горобців — превелика мабуть хозяйка в домі.

„А вже оженив ся?“ питає вона мене.

— Ні ще — кажу їй.

„А ти звідки? де рід твій? який?“

— Я з Савлуківки.

„А, знаю, знаю. Мій піп читав мені лист од отця Мирона. На дяка хочеш? Треба перш оженитись!“

— Та я буду хутко женитись.

„А, є вже на прикмети в вас?“

— Є, кажу, в мене на прикметі.

„От як! а хто це така?“

Я кажу.

„А, знаю, знаю. Я її матір покійною знала — молодою вмерла. Добра була людина, нехай царствує, а хозяйка негодяща: її голосу не чути було у дворі; товар до неї не признавався... Не знаю, яка з дочки хозяйка... коли б краща! Та не сподіваю ся — це вже родом ведеть ся. Покійниця була те ж кволенька... Отце було молодими та важимось на вагах — так вона була легесенька, як сухе перце... А дочка?“

— Дочка доброго здоровля — кажу.

„Та й покійниця як було на неї подивитись, то й румяна і не суха, тільки бачилось, що не довговічня“.

Тут знов двері відчинили ся і почали уходити одна по другій попівни — аж сім увійшли. Яких вже між ними не було! Були біляві, кирпатенькі і були такі чорняві, як жуки — тільки що не гудуть; були такі, що наче мальовані — тільки б здасть ся на стіну у золоту рямі! І молоденькі й високі, і дорослих літ і малих. Усі вони увійшли червоніючи і посідали по стуличках у ряд, руки зложивши, очі

опустивши. Сидять, аж уха у їх горять. Піп стоїть, на всіх поглядає і всміхаєть ся, а попадя говорить мені: „Це мої дочки — маю сім, та ще дві померли. „Оця в мене старша (і показує пальцем на старшу), звуть її Оленою. А це коло неї Катря — втора моя дочка; а це коло Катрі Мелася — третя моя дочка, а там вже пішла мілкота“...

Сама говорить, сама поглядає на мене і на своїх дочок, і так говорить і так поглядає, як би в неї купить... Я дивлюсь, куда вона показує і мовчу гарненько.

„Ну, йдіть собі“ каже вона дочкам. — Дочки піднялись, уклонились і пішли, як прийшли одна по другій. Тільки вони зникли, попадя пита:

„Чи вподобали моїх дочок?“

— А як же! дуже гарні в вас дочки!

„А яку краще од усіх вподобали?“

— Усі, говорю їй, усі в вас дочки гарні.

„А бодай вас! Я питаю, яка вподобалась вам найкраще!“

— Сама найменшенька — що то за мила дитинка, з роду я такої не бачив.

Попадя на мене подивила ся, наче б не знала, чи мене вже бити, чи ще вчити? А піп усе мовчав, стояв та всміхав ся, дивлячись на нас.

„Ви хочете на дяка стати? спитала мене попадя узявшись у боки.

— Хочу і дуже прохав об цьому вашого батюшку...

„Це не батюшкове діло“ — перебила.

Батюшка кашлянув — мабуть нагадати хотів, що й він живе на світі, хоч і без діла.

„В нас сім дочок на відданню“ промовила попадя, „як же нам це місце віджалувати дарма? Хто в нас дочку візьме, той і місце візьме: беріть дочку і місце ваше буде“.

— Та я вже заручений — кажу їй, дивлячись мабуть великими очима на неї.

„Заручений! Не спитавшись броду, та суетесь у воду! А вже за те, що в вас у голові вітер, я не повинна свого дитяти обидити. Тепер і з місцем жениха ледви знайдеш... женихів зовсім нема... он у монахи йдуть, кажуть лучче вже в монахи, як женитись да клопіт собі мати... Я надію усю покладаю на це місце... Де ж мені сім попів знайти, коли

б хоч кращі за попів повиходили, а другі нехай за дяків... А з терновською попівною ви ніколи не добудетесь місця... Терновський піп вбогий і дурний“...

— То прощайте — кажу — дякувати вам за ласку і добрість вашу!

„Щасливо!“ одказує попада, — „як роздумаетесь, то приходьте“.

— Прощайте, батюшко — говорю попу.

„Бувай здоров“ — прощаєть ся піп — „кланяйся дуже отцю Мирону од мене і скажи, що я йому добра усякого зичу і блага“.

Я уклонив ся і вийшов з їх будинку. Який же я вийшов звідти сердитий! І не сказати! Ішов дорогою пташок шугав, з придорожніх будяків квітки оббивав, а далі сів та й плакати став.

На дорозі серед степу мене ніч спостигла, а в ночі дощ ливний, вітер рвачкий... Я лежу у траві й не повернусь. „А, думаю, коли я не дяк, так нехай же на мене і дощ, і вітер, і буря!“ Буря втихла ік світанню — тоді я заснув.

А прокинув ся — голови не можу зняти — болить, і весь я наче з вишки падаючи розбив ся. Степ у росі зеленіє; сонце на небі ясне й блискуче, пахне квітками, пахне зілям і травою, степові пташки щебечуть... Я устав і побрів дорогою, та брів я не довго — сів спочивати. Знов трохи поплакав спочиваючи.

Ледви добрав ся до дому, а дома Лукаша налякав — далі вже не памятаю, що було — кажуть два тижні я лежав без памяти і бредив усе дяками та попівнами. А як я очуняв, то я лежав у світлиці, вікно було завішене зеленою завісю і ледви я розгледів Лукаша коло себе.

„А що?“ спитав я в Лукаша.

— Та, слава Богу — одказує він мені — видужаєш тепер хутко.

Яких вже мен і ліків не завдавали! Лукаш мене напував листом од чорних порічок; Павлютиха напувала гіркою полиню і трилистником; ходили ще дві бабі-лікарки — ті бабі знов напували водою з трома вуглями і вмивали мене з ікони. Годували мене перцем до схід сонця, обкурювали мене якимись зілями... та чи згадаєш усе!

А я нездужав тай нездужав. Вже на сьомий тиждень пішло, я все лежав. Боже як докучило. Вже перестав думати що на дяка не поставили, думав, як би то видужати, та піти, поїхати... На восьмий тиждень я устав з ліжка. Тоді вже почав жваво у силу вбиратись.

Держали ми знова раду з Лукашом і з батюшкою, що мені робить і що починати — нічого не порадили поки і розіходячись сказали: „Ще порадимось“.

Я таки не дуже тоді дбав за ті ради — мені хотілось як найхучче у Терни — там ради пошукать...

На дев'ятий тиждень, ранком я поїхав туди...

Одного разу як ми сиділи з Лукашем та розмовляли, у двір увійшов чоловік у високій сивій шапці, от як у Тернах носять парубки:

„Здорові були!“.

— Звідки Господь приніс, милости просимо! — говорить йому Лукаш, а той на мене дивить ся.

„Я“, каже, „з Тернів. Батюшка кланяєть ся і до себе запроша вас. Смерть приходить, хоче попрощатись, мовляв“.

— Що це стало ся? — питаю. — Що там таке?

„Та нічого, сімдесят літ його прикрушають“.

— Й дуже слабий?

„Та не знаю, чи застанете. Я їхав (я ще того тижня з Тернів, на ярмарку був) то ледви він дихав“.

— Та чому ж не звістили мене хутко! Чому ви, коли вже взяли ся, не подали вістку.

„Аце ж я за тим й прийшов до вас“.

— Еге, коли здумали! Може давно вмер старий.

„Вмер то й вмер. Усі вмирають, — це вже відома річ — чого ж метушить ся?“.

Я свитку на себе, палицю у руку, поклонив ся йому й дядькови та й зараз і побрав ся у Терни. Йшов не спочиваючи до самого їх дому і ніч і день. Як прийшов до двору, сонце заходило. Бачу, на рундучку сидить Гапка, завязана по брови чорною хусткою, очи заплакані, сама журливая.

Побачила мене, схопила ся була, крикнула, та разом змовкла і озирнула ся.

„А що, Гапко“, питаю, „чи живий ще?“.

— Де там, голубе мій, — одказує плачучи. Ще того самого дня, як переказали до вас, він скончив ся.

„А Марта?“

— Та зараз прибіжить певно. В нас лихо, в нас горе теперки. Ще не знаєте ви, що вселила ся родичка до нас.

„Яка? звідки?“

— Та родичка покійної матусі Мартиної. Двоюродна сестра її якась. Господи! як вже ми її й зженемо, не знаю. Може ви допоможете. Така вже неприємна та морочлива — крий Боже!

„Та хто її сюди покликав?“

— Покійний сам зазав і якось вона його наче чарувала, що й не вивіряючи її, усе на неї покинув, і дитину рідну: живіть, поки моя Марта віддасть ся, з нею в купі і наглежуйте і порядкуйте усього.

„А що Марта?“

— Та що ж Марта? мовчить та вас дожидає.

„Ходім же до родички несподіваної. Де вона?“

— Та у покої. Йдїть просто, як знаєте.

Ухожу у знайомі кімнаточки. Усе як і було. Тільки замість ряси висить на кілку чиясь червона хустка. Уступаю у другу світличку — за столом сидить молодиця огрядна, червона, витрішкувата, носик маненький, а уста як ворота. Сидить за столом, а перед нею повна миса червоних порічок. І порічки їсть і сорочку шие. Глянула на мене, у раз мабїть догадалась, хто такий, ще більше почервонїла й питає: „Чого треба? звідки? по що?“

— Та прийшов, — кажу, — своєю Марту одвідати...

Вона як вискокне з-за стола:

„Яку Марту? Що таке? Не кажїть гоц, поки не вискочили. Марта ще молода; ще Марту треба розуму вчить“.

— Як за жінку возьму, то й навчу.

„За жінку візьмете? Якї ж скорї! Може ще й вступите з шляху, красний паничу! Я знаю, вам добре Марту взять за себе, та Мартї не велика честь буде“.

— Нехай нам буде, що буде, а вам дай Боже великої чести собі вишукать.

„Покійник мене благав, щоб я Марти доглядала, я й додержу свою: я Марти не віддам“.

А Марта на цїм слові у світлицю входить. Як теперки спогадаю — яка була вона блїда і яка радїсна менї!

„Марто!“ кажу їй, „кого мені слухать, скажи. У вас нові люди, нові норови“.

— Яка була я, — одказує, — така й тепер.

„Підеш ти за мене?“

— Піду.

„Ох нещаслива дитина!“ заголосить родичка, „та він її з ума зводить. Йому треба посагу її, йому треба дякування, — а ти й віри йому ймеш, що тебе любить. Та ти за ним погинеш, та ти пропадеш!.. Чи не лучче он тобі, чи не краще он тобі, як підеш ти за поповича, матимеш достатки, родину чесну, шанобу од усіх“... А Марта стоїть коло мене, мовчить.

„От попович Кряжевський тебе вполюбав, — він тебе посватає“.

— А, — кажу — як вже маєте кого, то Боже щастя!

Та й до дверей. Марта наче не розуміючи на мене дивить ся.

— Бувайте здорові! — кажу; тоді вона за мною, а родичка за нею ловить.

„Що це? ти покидаєш мене? куди ти йдеш?“ промовляє Марта.

— Та от не хочу вам у поміху стати; дай Боже всего доброго та й не трохи!

„Та ти мене покидаєш? За що?“

— З кращим буде краще!

„Скажи, за що кидаєш?“

Й не пускає мене, вхопила обома руками за руку. А родичка її одтягає од мене.

— Прощавай, Марто!...

А вона за мною: „постій. Справді кидаєш мене!“

— Справді прощавай!

А вона таки знов, і вхопила мене і припала до мене.

V.

Треба вам сказати, що тим часом вмер наш старий піп, а у півроку після його вмер Лукаш. Обоє вони вмерли як діти покійно. От два життя зійшли з світу — що зостало ся — од одного садок й хата мені в спадок, від другого у спадок Павлутиха і збіжя... А жили, терпіли... Це я тоді то такеньки собі помишляв; тепер я об тім не думаю — без думок одніваю.

В нас нового попа наставили — він і досі править

там — досі такий же здоровий, жвавий, басогласий як і тоді, тільки пристарів за чотири роки на чотири роки... Він оженив ся з старшою дочкою Макухинського попа. Вона була дуже гарна — біла як папір, червона як ягода, очи чорні, як вуглі, брови колесом, білозуба, свіжоуста, вбиралась у рябенькі одежі. Як стеменна попівна вона зараз як віддала ся то й почала грубіти і раховати. Вони з попом жили як то кажуть, согласно: не били ся, не сварили ся, вкупі набивали калиточку і радились за преосвященного, за празники й за церкву.*

Я таки був при службі — співав гласів і піп мені не платив, за те він мене жалував і не брав другого дячка, що йому б треба платити. Так я пережив із рік. Спершу було трудно, а далі нудно. Нудно і вбого. Не той чоловік вбогий, що богатства стратив, а той, що не дбає ні об чім, що йому нічого не манить ся... христини й похорони мішались із собою — мені ні вмерти, а ні народить ся... Співав гласів, слухав дзвону, бачив тлум людський, як сходились і розходились, як до' попа приїздили родичі й знакомі — більше кіньми, притягали вози з важкими попівнами, бистроокими попадами, розумними попами, поживали страву і бесіду... А в'будень знов так тихо, так спокійно, що хоть доти сиди, доки аж новий місяць вимислиш або нове добре життя. Проте я страх як занудив ся — нічого було мені не треба і усе мені докучало — виїду між люди, гніваю ся, що попав у те жерело; сиджу самотний, скаржу ся, що мене вітер й сонце обижає, літо й зима, осінь й весна — усе в світі.

Одного разу впала мені у руки книжка стара Лукашова покійничка: я давно її знав, по їй вчив ся читати — попав я її щоб разгорнути тай відкинути, тай сам не знаю, як почав читати, поки аж не прочитав до кінця всеньку. Це був псалтир Давида царя, і я з ним разом замолив і заблагав: дай мені крила — привітаю птицею по горах.

Тоді напала на мене туга ревная, невсипуща, невгавуща, лихая й невмолимая — вона мене пхала кудись пріч, далі далеко... Вона мене з місця пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями... Обвісив я на шию торбинку та й прийшов попрощатись з своїм попом. Піп мене було не пускати, нагадувати, що вже колись мене вяза-

но, а я йому, що йду на богоміля, що того вборонить ніхто не повинен, а дяком для мене теж не ласощі бути; тоді почувши таке піп обійшов ся по чеськи, гарненько поблагословив і попрохав принести йому просвірку з богоміля...

Знов, у друге попав я у ті світи широкі і великі — пригадала ся та першая мандрівочка веселая — так пригадувала ся, наче хто над ухом мені верещав: „Пригадуй! Пригадуй! Пригадуй!“ Дарма, дарма, кажу собі — я стратив своє щастя та ще добра в людей много і без нього, я ще насищу ся й впою ся... Випив два неповні, а третій по половинці!

Я підходив до великого міста К. з смілими мислями, з бистрими думками, і з певним серцем. Ви коли самі не видали, то чували — а я тоді й не подивив ся й тільки дороги питаю до монастиря. Перебіг усі улиці й заулки, як заяць гай частяк — проскакуючи та дивлячись у-вперед — пришов під монастирську браму, — виглядаю, викликаю — приманив до себе худенького, бліденького, старенького служку. Я питаю ся, де тут в їх найбільший пан — він тільки на мене подивив ся. „Де?“ знов кажу йому, знов тільки дивить ся, наче б то й не треба було мені ніколи одвітувати. А я таки питаю у третє й в четвєрте. Тоді він: на що тобі? — я, кажу, здалека, за ділом прихожу — пустіть мене до його. — За яким ділом? питає. А єсть таке в мене до його діло — пустіть. — Не можна. — Чому ж не можна? — Він спить. — Розбудіть — прошу, а він мені тільки на те промовив: „Ступай назад у своє село!“ засміяв ся і став дивитись у другу сторону.

„Коли ж можна? Коли прокинець ся? Чи не заждав би я у дворі монастирським?“

— Добре, зажди!

„А чи він довго всипля!“

— Довго — каже.

Та й пішов од мене, а я сів у монастирським дворі дожидати. Сидів, сидів, думав, думав і да оглянув ся, придивив ся округи себе. Двір був великий, урослий роскішним зеленим деревом; травичка оксамітила ся поперерізувана, поперехрещувана стежками у всі кінці й боки — важкі ноги чернечії ті стежечки як ножем прорубали глибоко.

Міський гомін здалека тільки доносив ся до двора — наче-б під брамою стихав. Келії білїли округи двора — квітки процвітали під їх вікнами пахучі. Бачу вже вечірня тїнь сходить — хутко до вечерень вдарять. Церква стоїть поперед моїми очами камяна, старая, кріпкая, велика з високою дзвоницею. Бачу пробіг маленький пономарик підобравши доли... Дзвін загудів. По дворі почали михтїти молоді ченці, як жуки, зо всіх кінцїв; старі тягнули, як поранені, товсті двигали як кораблі важкі.

Один до мене підскачів: звідки та по що? — я кажу, що маю діло до найбільшого їх. Що? що? як? і ціла згряя чорних ряс, як ворони злетїли ся — білозубі, білорукі, бистроокі. Старі припинили ся, питали; товсті стали як на одпочивок — питали — усі.

Служка той, що мені казав заждати, вийшов і кличе мене — я схопив ся за ним, за ним і згряя усе питаючи. „А хто його зна, хто він такий — одказував служка. Каже діло єсть, — його преосвященство обудили ся, питають, що там у вас? й я кажу, от такий і такий чоловік. — Веди його каже, сюди. От я й веду.“ — А що він веселий устав, питають голосїв скільки. — „Дуже веселий,“ — одказує служка. — За кого питав? що казав? — „Нїколи тепер, нїколи“ — одбиваєть ся служка, — а дзвін гуде до вечерні. При дверях нас усі покинули і поспїшали ся до церкви.

Уступаю я у кімнату велику, гарну. У тій кімнаті і скаміїчки під ноги і крісличка й подушечки і зависи от сонця світу, і дзвоники для прикликаня — наче живе тут немоцний чоловік, без сил, без моци, а міні аж в очах заблищало од його румянцїв, веселого та ясного ока. Чорна борода хвилею спада і хвилею лощить ся; білими руками тільки у долонї ляскати; ряса чорна, багата, широка як намет. Він мене питає, по що я до нього прийшов?

„Та хочу розуму набиратись, хочу на люди вийти, хочу до вас поступити.“

— Добре, добре, перебив — а якого ж ти роду?

„Козачого“ — Усе тоді йому розказав. Він слухав, поглядав на мене, поглядав на свого служку, посміхав ся, дивувався.

— Шкода твоя, — каже на решті. — Ми тебе не мо-

жемо прийняти. Ми приймаємо тільки попівських діток — вже підвчених... Ні, ні, тебе прийняти не можна.

„Змилуйте ся,“ кажу, „прийміть мене. Чи того що я козак, то й в Бога не чоловік! Всі ми од Адама!“

— Може Адам козак був, а? — питає він, регоче й втішаєть ся.

„Прийміть мене, не губіть! — кажу і благаю. Я хочу вчитись — прийміть бо мене.“

Він смієть ся і з мене втішаєть ся. А в мене аж в очах темно, в ухах дзвони гудуть, язик не говорить — німіє. Я усе його прошу та благаю.

— Звідки це такий узяв ся! — каже він. — Чи в вас усі такі там у селі? А піп у вас який? Яка попадая?

Я почав розказувати, який в нас піп і яка попадая.

Та я його знаю, знаю! — смієть ся він, — я знаю вашого попа! Він в семинарії лічити не вмів навіть гроші...

„Тепер вивчив ся!“

— Вивчив ся! Приход мабіть багатий? Отце дурньови то гриби ростуть у кошику!

„Здаєть ся і розумних Бог не обижає в вас,“ — кажу оглядаючись.

Зареготав і весело сам округи себе озирнув.

— Щож, хоч бе його попадая? — питає.

„Ні,“ — кажу, — „попадая в його смирна.“

— Та може хоч він її бе?

„Ні, не чув.“

„Отце вже вечірня йде давно — озвав ся служка, що стоячи у кутку при порозі слухав і дивив ся — спізнитесь...“

— Та вже спізнив ся — хутче, хутче, давай мені хустку?

— Он вона, давай мені камилавку — ось вона.

Тай ринувсь у двері, як поток.

„А що я? щож мені“ — питаю, підбігаючи за ним.

„Візьміть мене хоть служкою“...

— Іди в ченці постригай ся — ченцем будеш — ха-ха-ха-ха! Ге-ге не хочеть ея проміняти світові роскоші на чернечу службу — га?

„Нічого,“ кажу, „нічого, можна. І ченці людям їсти рибу помагають!“

Він аж за боки взяв ся — втішав ся.

Вечірня одходить — промовив знов служка.

— Та ні, я ще поспію — поспію, — нагодуй його — каже киваючи на мене, — він ще мені розкаже багато...

Ха - ха - ха - ха - ха! Добре його нагодуй і горілки дай!

Ха - ха - ха - ха - ха!..¹⁾

VI.

Повернув ся я знов у свою хату. Нудно, пусто, трудно мені самотному й самотньому. Самотність тая часом бува не заласна добрим людям, бо часом не велико то їм думок догідливих подає, коли голова на плечах свіжа.

Тоді з великого свого нуду почав я по ярмарках блукати, по чужих селах тинятись. Піп на мене гнівав ся за таке гуляння й за те, що я йому з богоміля просвирку не приніс, а його попадає не хтіла на мене и дивитись.

На одному ярмарку, на Петра, я стрів Макухинського попа; за попом й попадає йшла, за попадаєю попівни, аж шість, усі тричі рябенькі.

¹⁾ В початковій редакції між главами пятою і шостою було так: що тут довго вам говорити. Гнула моя голова без устанку і виходив, виклонав таки, що мене привияли.

Тут вже, брате мій, життя пішло мило! Тут мені кожна світу стязка мівяла ся на ганьбу мою. На мене вже дивились з коса. Я не мав права вчитись, як другі, — я нікчемний служка було собі обманом та зрадою запобігаю яку книжечку і читаю у ночі, вкравши в економа свічечку. Потім стали мене лічити за безумного — любила молодь зо мною побалакати, поглядаючи межі себе та моргаючи. А я усе своєю дорогою йшов, я не спинав ся... То юродством своїм, то хитростю, я дійшов, що було мені вільно до усіх уходить у кімнату, усякі книжки брати. Такеньки я року вижив — усі верхки хапаючи, путаючись у чужих мислях, мішаючись у своїх власних. А все ще стремівсь кудись, все ще мені світ михтів.

У рік той вістка була од Марти. Мені вже здавало ся що я її забувати став, коли й приходить од неї посланець з Тернів, як його теперки бачу: хороший, молодий, веселий парубок і голосом дзвінким своїм мені каже: „Переказує вам Марта своє вірнеє слово“.

— Яке?

„Іди“, — мовляла, — до його і скажи йому, коли схоче він, я до його прийду, — нехай скаже, я сама до його прийду“.

А я йому одказую: „Скажи їй, що нам не одна дорога судила ся“.

Веселий парубок осмутнів і вийшов од мене тихо.

Я попу уклонив ся — він мене пізнав.

„А що?“ пита мене піп.

— Та нічого — одказую.

Піп задумав ся. Попадя на мене подивила ся пильно.

Попівни скупчили ся за матірю — тільки їх чорні брови тирчали із - за неї.

„А що діти наші? Чи здорові? Чому не приїхали у ярмарок?..“ пита в мене попадя.

— Та не знаю, — кажу, — чому вони не приїхали — ярмарок славний.

„Тільки усе дорого — правять за все як за батька. А ви де це досі пропадали? По що ходили у К.? Де це ви пропадали?“

— А хіба мене хто шукав? — питаю.

„Та місце єсть на дяка... Пожалуйте до нас — то й поговоримо, а поки що ходім по ярмарку в купі. Торг красний. Ходім! Йдїть!“ каже на попа й на дочок. — Усі за нею пішли.

А я, братіку, по слові своєму, я багато ночий не всипав. Важко було і скажу вам, не дуже розважають розумні мислі, як коли серце болить

Ще й друге мене горе душило: роки йшли та йшли, а я усе служкою, а я усе крадькома, то почитаю, то послухаю... Докучило людей тішить собою, пішов я знов до найбільшого. Пішов я до нього після ночі безсонної, голова була не свіжа, душа вражена і не знаю вже і сам, на що я йому багато де чого наговорив... а на другий день мене вигнали... Не скажу, щоб дуже мене не зажурило — вийшовши у поле, вільніш зітхнуло ся мені і сказав я собі що розумна голова повинна вмістити ся на кожному камінці, який доля підсуне.

Годі, кажу собі годі, за дурних людей побивати ся! Хай їм усе добре! Нехай мене оплакують а я їх відрікаю ся! — потішивши свою грішну душу такеньки, розважив ся трохи...

Згадав я тоді і Марту... Чоловік завсіди гонить ся за щастем і хоч ніколи його не дожене, то з ока не выпускає.

Я побрав ся просто у Терни. Цурав ся роки, а тепер гвав через гори й рови, й долини, й струмені, як би хучче достатись. От і Терни, от і садок, де прощались колись на три місяці...

Чудно мені тільки, що усі стежечки позаростали травюю; малина до стигла і кияги ягід червоних притемніли, осипались — деж молодая хавайка буває! Я у двір уходжу, у дворі оттакая кропива шумить; в будиночку віконечка попричинені... Пусто, глухо, — і серце мое похолонуло...

Попада усе до мене говорить та говорить — така стала добра, хоч їй до рани приклади — тільки мене одпустила, душу на покаяне, як ми попали між крамницї. Попівни наїтали на ті крамницї, як горобці на рясну вишню; попада усе до дна перевертала, усім перебирала, крамарів Богом лякала і розв'язувала калитку важку з параф'янськими грошима, весільними, хрестинними й похоронними. А ми з попом за ними у слід говорячи об тім, об сїм, а більше що ні об чім. Пізенько вже повернулись до дому і мене попада за собою привела у кімнату, попросила садовитись. Сїв я; сїв проти мене піп; посїдали попівни у рядок, як верби на великім шляху; сидимо. Попада пішла господарювати, каже, бо Господь гостя налучив приятного. А приятний гість свої мислі має, дивить ся на тих дівчат румяних, білих, як з сахару зліплених; дивить ся на той двір, де нова комора стоїть та бачить друге: другий двір, де тепер по тихому тому двору чужі люди ходять; де чужі люди господарюють, де колись мо-лода і кохана господиня похожала... куди вже дорога заросла і затратилась...

Знов попада увійшла. Наймичка за нею унесла вечерю.

„А ви якого краму собі придбали у ярмарку?“ пита в мене попада.

— А ні якого, добродійко, — кажу їй.

„Й правда, для кого вам купувати — ще не жонаті, да щож ви досі думаете?“

— Та ще мабїть не пора...

„А на дяка хочете стати! Без жінки дяком не будете!“.

Піп дивить ся собі у бороду. Попівни почервонїли усї, як горячі уголя.

•— Та що, кажу, я проживу собі й так, не дякувавши.

„Проживете! Та як проживете!? Що то за життя нудне без семі, без дружини, та й без совіту і без помочи! З помічю й ріки течуть!“.

— Або течуть, або в землю входять — кажу їй.

Вона того не слухає, а править своє. Вечера на столї — просить вечерати. Посїдали вечерати.

„Наливай гостю наливочки!“ каже попада, — піп став менї наливати. Шанованя їде собою, а мова собою. В голові в мене забрєніло вже, а на серці заскрєбли такі миши, що

здаєть ся з роду ще так не скребли. Гірка пам'ять вчепила ся в мене, як хвороба в тіло, в кров, в жили. Я тільки головою мотаю.

„Одречіть ся ви од всякої недоброї думки“, говорить попада. „Оженіть ся! Добре буде! Спокійно буде! Гарно буде!“.

Я хотів би сам оджахнути остатню памятку по булому, остатню тугу по тому, що буде. Я глянув пильніш на чорнобрових попівен: чи нема такої, щоб мої мислі поняла собою? Усі, бачу, вони хороші, і одна в вічі мені дивить ся. А тут попада над ухом моїм усе верещить: пора люба, та пора мила, та спокій. Годі мутить ся мені справді! Прихилию ся до кохання, аби одпочити.

— А що, кажу, це ви так говорите, наче вже маєте для мене яку пару на прикміті?

„Чому ні?“ одказує попада. „Ось в нас ціла грядка ягідок — вибирайте!“.

Та й показує на саму велику. Піп зараз встав і одкинув рукави назад, наче б то мене вязати зараз треба.

— Я б з сієї грядки обрав від правої руки — кажу. Тільки що я вимовив ті слова, як вже коло мене вона опинила ся, руки наші зложили, іконою поблагословили, звеліли поцілувати ся, за стіл посадовили, рішили весілля одбути у неділю.

Попада й піп нас як бісів покрутили, мене як біса хрестом захрестили на віки. На весіллі я веселив ся собі як на чужім. Не пусто було коло мене, гомін від усюди несеть ся, мене поважають як молодого — тесть в мене з розумною бородою, теща з жвавливими руками, зовиці вбралась аж сіяють — молода моя весело дивить ся — попів, попадь в мене на весіллі як сарани...

Не всі, голубе мій в морі топлять ся — більше в калюжах.

От вже я й жонатий, і дяком наставлений „на мѣстѣ злачнѣ, на водѣ спокойнѣ“. Хата гарная, жінка молодая й хазяйливая і швидкая. Аби празничок — у нас повно людей і розмови і вітання йде. Усе гаразд, усе добре та біда та, що ніколи нігди такого нуду нема, як там, де його б не треба. Може собі чоловік усе збудувати та не згораздить собі жит-

тя довільного силою! Я он думав, що наші любі гостеньки багато говорять, а вони помічати стали, що я усе мовчком сижу... Тоді нападсть приступила... Уразили ся на мене, почали обносити, осужати... Мені б то й байдуже: далеко лежало, мало боліло, то жінка моя почала зпершу зкоса поглядати, а далі й добре гніватись стала. А як вже раз на цю стежку ступила, то й пішла дорогою. Добрі родичі за нею — усі на мене. А я проворний як муха в окропі, хоч не вискочу, та кручусь... Що ж! бачили очі, що купували! Я свою дячиху взяв знаючи тільки, що в неї чорні брови, вона за мене йшла, бо мати їй повеліла... І живемо і хліб жуємо в купі... постолом добро возимо. І дай Боже здоровля нам чорт зна поки.

Одного разу сижу я, бачу, мій дяк іде, устаю й радію йому, та бачу, він у дорогу убрав ся.

„Куди це Бог вас несе?“ питаю його.

— А це, каже, піду та zobачу, чи не гірш там де їнш.

„Що це!“ кажу. „Чи ж правда? Чи на довго?“

— Піду, шляху не буду міряти, а часу лічити не буду.

Та й пішов; з того дня його й не бачили в нас.

Дячиха перше дожидала, а далі й перестала дожидати, тільки досі гніваєть ся на його — плещуть люди, що ніби найбільш за те, що він їй руки звязав, а тут вона в око впа-
ла якомусь підпанку...

Де той дяк дів ся? — хто його знає. Земля велика, як блукати по степах, та по лугах, по байраках, та по гаях. А де дяк зупинив ся? яким ділом живе? А може вже його земля не носить, може вже силу, кріпость і чуйність ізхудив — може сира земля його тіло скрила?

В. ДОМАНИЦЬКИЙ.

Марія Олександрівна Маркович — авторка „Народніх оповідань“.

(На основі нових матеріалів)¹⁾.

Померла славетня, українська, письменничка, Марко Вовчок, „кроткий пророк і обличитель жестоких людей неситих“, і українське громадянство не могло не відкликати ся на таку визначну подію, промовчати, ніби нічого не стало ся. Але чи відкликало ся воно так, як належало? Чи обізвало ся воно „незлим тихим словом“ над свіжою могилою своєї письменнички, що в українськiм пантеоні займає першорядне місце, поруч з Квіткою та Шевченком? Як се не чудно, але ми бачили, що смерть Марка Вовчка, не вважаючи на усі її великі заслуги перед українським громадянством, не дуже зворушила його... Сухі, короткі некрольоги, немов казньонний формулярний список тай усе!

Відповідь на таке чудне явище дає д. С. Єфремов в чималій розвідці своїй про Марка Вовчка, видрукованій в газеті „Рада“: „Ми поховали чужу людину, — каже він, — а на таким похороні, натуральна річ, що помянувши „за-для годиться“ небіжчика, люди зараз обертають ся до своїх справ і вже більше про його не згадують“. Здавало ся б, що для такого категоричного вислову про „чужинність“ для нас Марка Вовчка, д. Єфремову треба б було оперти ся на якісь факти, нікому досі невідомі, але таких фактів він не подає, і сам же говорить, що „дійсно, хтось помер, але хто саме — не відомо, — такий заплутаний зміст має ота проста фраза — помер Марко Вовчок“. Виходить, що д. Єфремов знає не більше, як до нього знали.

А що-ж, справді, знали ми досі про Марка Вовчка? Основне джерело, з якого усі зачерпували відомости про неї, се „Історія літератури руської“ Омеляна Огоновського, а Огоновський дістав відомости од П. Куліша, — з його листа з 20 липня 1889 року. Я прошу звернути увагу на дату сього листа, бо вона богато промовляє. Се дата з тих часів, коли вже давно написана

¹⁾ Реферат, читаний 1 жовтня 1907 р. на засіданні Київського Наукового Товариства (з пізнішими поправками).

була „Історія возсоединенія Руси“, коли ми вже почули з уст Куліша про Шевченкову „пяну музу“ і т. д. — одно слово, коли Куліш спалив уже „старих богів“. Сьому листу Куліша не можна давати віри. — Не можна приймати з повною вірою і тих терпких слів його про Марію Олександровну, що в 1859 р. в Петербурзі „закурили перед Вовчком фіміямом із десятих кадильних“, а „Марія була мовчуще божество серед хвалебного гимну: приймала славословіє земляків, яко дань до-стойну і праведну“. Не можна вірити сьому „непреложно“, бо крім згаданої вже обставини з хронологією листа, я мушу згадати ще про одну незнану досі причину — про особисті відносини між Марією Олександровною і Кулішем. Відносини сі, дуже при-язні до 1859 року, разом попсували ся, і то з причин од Марії Олександровни зовсім незалежних, про які тим часом не будемо говорити, зважаючи на одну лишень сю обставину: нічому тому, що говорить Куліш про Марію Олександровну, так само як і про те, що „оповідання писали в двох Марія й Опанас, так що в істо-рії української літератури мусимо їх двох уважати одним писа-телем“, — не можна вірити. Я міг би навіть і не згадувати про се все, маючи під руками документальні дані про те, хто ж був нарешті автор „Народніх оповідань“ маючи певні вказівки, що Куліш добре знав, хто справді був їх автор. Але навмисне спи-нив ся я тут над сим для того, щоб показати, що досі ми про Марка Вовчка не знали власне нічого. Коли ж до сього додати, що досі ми не знали як слід ні того, з яких національних еле-ментів складала ся родина Марії Олександровни, хоч се не за-шкодило одній відомій письменниці українській обізвати Марію Олександровну „нахабною кацапкою, що украла українську ли-чину, чи той почесний вінець прекрасного українського автора“¹⁾; коли ми не знали ні того, де вона вчила ся, (як се тепер ви-являєть ся), ні обставин, серед яких вона виростала, ні того, які відносини були її до чоловіка — Опанаса Марковича, відносини до українства; ні того, яким способом вона, „перша-ліпша кацапка, — цитую згадану вже письменничку українську, — з-роду не чувши української мови, ледви захотіла, у два дні (!) перейняла мову зо всіма найтоншими її властивостями й почала писати по-українські — та ще як! — краще усіх українських повістярів!“; коли, далі, возьмемо на увагу, що ми не знаємо

1) Огоновський, т. III, відділ II, стр. 1087.

ані трохи духовного образу самої Марії Олександрівни, не знаємо, з яких причин вона розійшла ся з Опанасом Василевичом і які далі були у них відносини; не знаємо, коли саме що написано було Марком Вовчком — що в Росії, а що за кордоном — а через те й передчасно було напр. д. Єфремову говорити, що закордонні писання Марка Вовчка багато слабші за ті, що написані в Росії, та робити з сього той висновок що „хтось мусів і перші (твори) ретушувати, докладаючи своїх рук і до форми їх, і до змісту, — і сей „хтось“ найбільше припадає до Опанаса Марковича“; коли далі, ми не знаємо, з яких причин Марія Олександрівна перейшла на російську ниву і чи справді залишила писати по-українськи; коли ми сього всього, і багато ще інших дуже важних фактів з життя Марковичів не знали досі, то явна річ, ми не тільки нічого не знали, але й не мали права робити якісь тривкіші висновки про саму особу і літературне значінне Марка Вовчка. Тим-то не більше як гіпотеза, напр. твердження д. Стешенка, в його рефераті, прочитанім на засіданню київського „Наукового Товариства“, в вересні, що Марії Марковичці належала в спільній її роботі з чоловіком тільки фабула, кістяк оповідання; надати же душу оповіданням, зробити їх блискучими малюнками власне українського життя, надати їм чудову форму що до мови міг тільки такий знавець українського народу, яким був Опанас Маркович. Росіянка Марковичка — Вілінська не могла так перейнятись розумінням психології українського селянина, не могла так опанувати його мови якої чудові зразки дають нам „Нар. Оповід.“¹⁾). Для таких висновків д. д. Стешенка та Єфремова маємо прецедент в українській літературі, в вислові д. Огоновського (Истор. литер. рускои, ч. III, стор. 230), буцім-то Марія „рисувала картинки з суспільного побуту на Україні, котрі ачеїже Опанас прикрашував барвами чудовими“. З приводу сього д. І. Франко²⁾ зауважає: „розуміне процесу артистичної творчости у нашого пок. історика загалом не було блискуче... Скільки ж в „Народніх Оповіданнях“ пані М. Маркович, що творять окрасу нашого письменства, свого власного, а скільки завдячує вона співробітництву свого пок. мужа Опанаса Марковича, се питанє, досить категорично поставлене Кулішем, вимагає основної перевірки, тай загалом треба сказати,

¹⁾ З „Ради“ ч. 210 „Засідання Наукового Товариства“.

²⁾ Літ.-Наук. Вістн. 1903, т. XXI, стр. 84, Новини нашої літератури.

що в тій формі, як його поставив Куліш, воно не може бути навіть вихідною точкою досліду. Творчість Марка Вовчка занадто богата та широка, щоб могла підійти під таку вузьку формулу. Ми маємо не лише кілька томів російських оповідань сеї письменниці, писаних без ніякого сумніву без впливу Опанаса Марковича і присвячених змальованню побуту дідичів середньої Росії, міщан і селян (українських), але надто маємо цілий ряд українських оповідань і одно французьке з українського побуту, писані всі по розлуці Марії з Опанасом. Значить можемо як хотіти оцінювати літературну чи суспільну стійність тих оповідань, а проте мусимо признати, що в літературній фірмі „Марко Вовчок“ пані Марія Маркович, тепер Жученко, має свою окрему фізіономію, своє самостійне місце. Опанас Маркович у історії розвитку сеї фірми — се тільки один епізод; його важність і вплив на той розвій, се поки що одне велике X, величина зовсім невідома; для її оцінки за мало свідоцтва Куліша, так само як за мало його для оцінки літературної стійности „Народніх оповідань“.

Так само не більш як гіпотеза і твердження д. Єфремова, що „самоотвержений чоловік оддав їй (Марії Олександровні) і свою частку слави в Петербурзі“, що між подружжям були „безобразня отношенія“, а у Марії Олександровни „кольосальні претензії“ і що „Марія Олександровна для українства, для громадсько-політичного руху... як була, так і лишилась чужою людиною, зайдою, а не органічним співробітником“ та багато иншого. Факти, на які я буду опирати ся у сім короткім рефераті, промовлятимуть, здаєть ся міні, про щось зовсім инше і, сподіваю ся, будуть основою до нового, зовсім иншого відношення українського громадянства до особи покійної Марії Олександровни Маркович — до славетного українського письменника Марка Вовчка, до якого воно, з своєї чи не з своєї вини, ставило ся дуже і дуже не по правді.

Д. Єфремов у згаданій своїй розвідці каже, що псевдонім „Марко Вовчок“ остаєть ся „загадочний“, „коли не придбав ще більшої загадковости, припечатаний аж двома могильними печатками. Може бути, що ніякого нового матеріалу, що поміг би ту загадку відгадати, так таки й не прибавить ся вже“. Так само і біограф Опанаса Василевича М. З. ще року 1896 висловив ся, що Опанас Вас. „унєсь въ могилу тайну псевдонима „Марко Вовчок“. 1).

1) М. З. Афанасій Васильевич Марковичъ, Черниговъ, 1896 г., стр. 11.

На превелике щасте, обидва автори помилили ся, і ту загадку, що так мучила нас усіх десятки літ, тепер можна буде вважати одгаданою. На превелике щасте, по смерті Марії Олександровни Маркович зостала ся дуже цінна спадщина — рукописи, матеріали етнографічні і листи — і все те бережно, з великою любовю і пошаною до покійної, зібрав другий чоловік її, Михайло Демянович Лобач-Жученко, що 35 літ прожив з нею душа в душу, і як дорогу реліквію передав те все моральному і юридичному наслідникови — синові Марії Олександровни, Богданови Опанасовичови Марковичови. З ласкавого дозволу їх я взяв ся розглянути ту спадщину і на основі того матеріялу показати в правдивім світлі образ Марії Олександровни. В сій моїй роботі велику поміч подавали міні обидва оті найблизчі і найкращі наочні свідки усього життя покійної: син Марії Олександровни — Богдан Опанасович, який нерозлучно був з матерю, од колиски і аж до повороту свого з-загрянлиці у 1866 р., і дружина її — д. Лобач-Жученко, що був вірним другом і товаришем їй з 1872 року аж до останньої хвилини життя. Поки пощастить міні скласти ширшу, більш детальну працю про Марію Олександровну Маркович, на основі нових і старих матеріялів, подаю тут тим часом хоч дешицу з того цінного скарбу історично-літературного, щоб „память праведного со похвалами“ була, щоб раз на завжди розвіяти непевність, яка доходила до того, що де-хто признаєть ся, що він не знає навіть, кого власне ми поховали. Маючи до того змогу, я вважаю за святий обовязок се зробити, бо коли про се байдуже тій, що пішла з сього світа, то не байдуже людям кривим її, котрі знають всю правду, а ще більш се не байдуже для правдивого безстороннього суда історії.

Найцінніше джерело для біографії Марії Олександровни, а разом з тим і Опанаса Василевича — се їх листуванє. Тут, як в дзеркалі, одбиваєть ся істота їх обоїх. На щасте, зберегли ся листи, почавши з самої знайомости їх в Орлі, в році 1850, і сі листи дуже цінні тим, що показують, чого вимагав Опанас Василевич од будучої дружини своєї і який вплив його був на молоду дівчину. Листуванне тягнєть ся з червня 1850 р. й уриваєть ся в 1851 р., коли вони поженили ся і жили разом аж до 1854 року. З сього року зберегло ся два листи Опанаса Василевича. Потім листуванне знов уриваєть ся і починаєть ся серія листів Марії Олександровни з року 1857, — вона тоді із-

дила до родичів у гості в Орел. Сі листи писані по українськи і належать як раз до того часу, коли починає писати „псевдонім Марко Вовчок“. Вони ото й дають нам ключ до того щоб обгадати загадку. Далі знов маємо листи з року 1859, коли Марковичі виїхали разом за границю: маємо лист Шевченка та лист Василя Білозерського (з року 1859), цілу низку листів (з р. 1859—1860) Миколи Макарова, листи з Чернигова од учителя Дорошенка, що до того жив у Немирові і приятелював із Марковичами, два листи Куліша з р. 1860, листи Герцена і Тургенева (1859 р.), Станкевича, Лашнюкова, С. Семевського, Єшевського, лист Петра Мокрицького (1861 року), оден лист Опанаса Василевича з р. 1862 і ціла низка дуже цінних листів з р. 1860—1866 Марії Олександровни до Опанаса Василевича (усі по українськи), лист Ксенофонта Климковича (1862 р.) та ще деякі листи пізнішого часу.

От на основі переважно сього матеріалу я й подам зараз нові дані про Марію Олександровну та про те, хто був нарешті Марко Вовчок

Почну з родоводу.

Хто ж були її предки? На се дає відповідь сама Марія Олександровна. Одного разу, десь в останні роки, попалась їй в якійсь газетці біографія її, складена по Брокгаузу. Марія Олександровна, наглядівши в біографії чимало плутанини, дописала олівцем з боку таке: „Дідь по матери — уроженець, кажеться, Московской губ.; поселился въ своемъ имѣнии въ Орловской губ. Бабка по матери — полька, литвинка. Отець — уроженець Западныхъ губерній“. Додам ще з слів Богдана Опанасовича, що „бабка“ ота була з роду Радзивилів і мала їх герб. Близчий родовід знаю од тогож Богдана Опанасовича. Він такий. Мати Марії Олександровни — Прасковія Петровна з роду Данилових. У Віленських (так справді писало ся прізвище їх) було троє дітей: Валеріян, Марія і Дмитро. Мати, Парасковія Петровна, покохала якогось пана — діди́ча і оддала ся за нього і мала дітей од нього. Коли чоловік її прожив усе, що мав, то вона покинула дітей сестрі своїй, Катерині Петровні Мордвиновій. Коли Мар. Ол. віддала ся за Опан. Вас. — мати її жила увесь час коло них. Марія Олександровна виросла у тітки — Катерини Петровни, в Орлі. Чоловік її, Мордвинов, був чиновник і поміщик. Учила ся Марія Олександровна в Харькові,

а не в Орлі, або Москві, і не в інституті, а в приватнім пансіоні; „никогда въ институтѣ не была“, — дописала вона у згаданій вже газетній біографії. Тут у Харькові — коли й не вивчила ся вона української мови, то уху її доволі призначало ся до неї. У всякім разі мова ся була не чужа для неї, — не чужа була і для польсько-російської родини її. Маємо напр. таку вказівку у листі Марії Олександровни з р. 1857 з Орла: „іще дожидай пісні Малесенький соловейко, що мій дід навчив ся от козака старого десь у поході і любив її співати. Голос привезу із собою. А ще пришлю ноти, що мій батько написав... Багацько знайдеш знакомих пісень там“ (В листі тім подано слова пісні „Малесенький соловейко“). В іншій листі Марія Олександровна згадує (теж у листі з тогож 1857 р.), що там у Орлі гостює її дядько Микола Петрович і „добре говорить по нашому“, хоч вона й признаєть ся, що досі вона про се не знала. Таким чином з усіх біографів, що стояли звичайно на ґрунті „типичного кацапства“ Марії Олександровни, найбільш до правди підійшов д. І Франко в VIII-IX книжці „Літературно-Наукового Вістника“ за минулий рік, де він здогадуєть ся що Марія Олександровна походила з української чи може з польської сімї.

Вийшла Мар. Олекс. з пансіону на 15 році житя. (Родила ся вона 10 грудня 1834 р.). З пансіона Мар. Олекс. винесла дуже солідне знанне французької мови Тут вже до річі, щоб не вертати ся до сього вдруге, мушу зазначити незвичайний лінгвістичний хист Мар. Олекс. Французьку мову вона добре вивчила у Харкові в пансіоні і коли була за границею, то так говорила нею чисто, що Французи не вірили, що вона не Француженка. По польськи вона говорила так добре (варшавською мовою) — що Семевський відомий історик і сам польського роду, добре знайомий Марії Олександровни, дивував ся. Дуже добре говорила вона по чеськи — обох сих мов — вивчила ся од польських та чеських емігрантів у Парижі. По англійськи і німецьки вивчила ся за границею в Парижі, і знов таки так досконально, що англійських клясиків читала в оригіналах, а з німецької дуже добре перекладала (напр. таку нележку річ як напр. працю Кольба). З англійськими клясиками не розставала ся вона до смерті і в останні роки життя коли щось її схвилює було часом, доставала з полиці Діккенса і читаючи його заспокоювалась. Се я навмисне зазначив для того, щоб показати, що з таким хистом не диво було-б, коли б навіть

запекла „кацапка“, поруч з польською та чеською, вивчила ся досконально і української мови. Та про се мова буде далі.

Перед літом 1850 р. Опанас Василевич Маркович, що служив тоді в Орлі „старшим поміщиком правителя канцелярії“ Губернатора, познайомив ся з вродливою, вельми симпатичною молодю дівчиною Марусею Вілінською. Тоді її було тільки 15 літ. Дівчина сподобала розумного, жвавого ентузіаста - Українця. Цілий рік минув до їх шлюбу, і увесь той час Опанас Маркович працював над освітою своєї будучої жінки, — власне не над освітою, а над вихованем її — найпершим завданням своїм вважав — заложити в душу тій ще невинній дитині моральні основи, з котрими ніякі житьові бурі її потім не зламають. „Мы, работая въ это время надъ собой, — пише він її, — приготуемъ другъ другу души, достойныя великаго и священнаго союза, на который готовимся съ тобою желанный, сердечный, разумный другъ“, — пише він в найпершій листі своїм до неї року 1850. І справді, в особі Марії Олександровни він знайшов талановитого ученика. Він пише їй цілі трактати морально-педагогічного змісту, силує її давати йому на письмі найдокладніші звістки про всі свої вчинки і навіть про мисли, і як невмолимий наставник, без жалю карає її за кожне збоченне з тієї рівної стежки що назначив він їй. „Я огорчился, ... показалось ли мнѣ, что ты не перемѣнилась нравственно, а мы это воображали только съ тобою, обманывались, что благодатная перемѣна возродила тебя къ лучшей и высшей жизни“ (в тім же листі). І нехай не подума хто, що до знайомства з Опан. Васил. дівчина морально стояла чимсь низче... Ні, се Опан. Василев. тільки „показалось“, як і не раз потім... Та ще треба взяти на увагу и те, як саме розуміє Опанас Василевич, що „моральне“, а що „не моральне“, бо наприкл. коли дівчина написала йому, що вона десь там танцювала, то Опан. Вас. кваліфікує се як „преступленіє“ і зрештою вважає можливим пробачити їй сю велику провину тільки через одне те, що вона сама признала ся і сама тяжко каєть ся того злочину. Зразком того, в яким горнилі мусіла очистити ся од усякої скверни ще недосконала душа молодого дівчати, може бути ось сей уривок з листа Опан. Вас. „Если нѣтъ новаго грѣха, то пиши, сдѣлай милость, подробнѣе о старыхъ, и о старыхъ подробнѣе, обстоятельнѣе, насмѣшливѣе, злѣе. Это самовоспитаніе замѣнитъ, чего я не могу говорить, не зная“. Не диво, що після цілоріч-

ного такого виховання, з дитини, яку вперше побачив Опанас Василевич в Орлі, стала доросла людина, з якою сміливо можна було пускати ся разом у вир життя. У неї було, як признає розважливий Опанас Василевич „благородное сердце, добрый и здоровый умъ, душа преданная высшей волѣ; съ нихъ образуются правила, а человекъ съ правилами проживетъ свой гзкъ угодно Богу... и счастливъ тотъ, кому отдается рука ея“. Ще одну властивість характеру Марії Олександровни поминув тут Опан. Вас., яку зазначив він в иньшій місці; „изъ миллиона женщинъ надо искать такихъ, которыя стануть съ тобой рядомъ по совѣстливости твоей. Это даръ Божій,—не зарой его въ землю, сохрани тебя Господи!“ Мусимо признати, що отсі властивости, про які згадує Опан. Василев. ще в ті часи, zostали ся характерними для неї на все життє: щире благородне серце, здоровий розум, міцна воля і правдивість без міри; ся остання чимало робила їй прикраси в житю.

Вихованне будучої дружини своєї Опанас Вас. провадив на релігійнім ґрунті. Сам він був надзвичайно релігійний чоловік: ходив до церкви, їздив до чудотворних ікон, і хотів, щоб і жінка в його була такого самого напрямку. Святиню (церковно-релігійну) він ставив над усе. І тільки „послѣ святини мнѣ дорога моя родина и отечество“, пише він до нареченої в найпершій листі своїм 3 р. 1850. Молода дівчина мусіла з його наказу прочитати не одну книжку, щоб пройняти ся духом релігійности. „Французскую библию ти взяла з собою?“ — запитує він її. „Пришли если взяла, но только не сейчасъ, а какъ прочитаешь со вниманіемъ и съ выписками. Муравьева (книжка „Путешествіе къ святымъ мѣстамъ“) и Евангеліе нужно взять въ Задонскъ съ собою.“ „Прочла ли ты всѣ письма о Богослуженіи? Я думаю, что они пригодятся, кто собирается на богомолье“. (Марія Олександровна збирала ся тоді з родичами їхати кудись на прощу). „Книга о подражаніи Іисусу Христу есть у сестры, то-же на французскомъ яз. Какъ я радъ, что ты собираешься дѣлать что-нибудь полезное. Спасибі тобі!“ Марія Олександровна була слухняна і щира учениця. В однім з листів своїх того-же таки 1850 р. вона одписує Опан. Василевичови: „Вчера они (меньші брат і сестра—помолились Богу при мнѣ, и я замѣтила Митѣ, что онъ мало молится и говорила ему; Вѣрочка же молилась лучше. Послѣ я имъ читала Евангеліе и толковала“.

Але поруч з вихованем на релігійно-моральнім ґрунті, Опан. Вас. помалу наverts свою ученицю й до реальної якоїсь роботи. Уже в липні р. 1850 читаємо в листі Опан. Вас.: „Для перевода книги у меня нѣтъ, а если это желаніе столько же сильное, какъ искреннее, то отошли Орловскаго уѣзда въ слободу Кирѣвскую Петру Васильевичу Кирѣвскому пѣсни, если ужъ ты ихъ сколько нибудь собрала и попроси выслать книгу для перевода, чему онъ будетъ очень радъ, о чемъ, если захочешь, я напередъ ему напишу“. Таким чином маємо натяк на етнографічну діяльність Марії Олександровни уже на 16 році її життя. Тоді вона пробувала в гостях у тітки в с. Задонському, в Орловській губ.

В паперах, що остали ся по смерті Марії Олександровни, є один листочок, якій свідчить, що вже в ті часи Марія Олександровна пробувала свої сили й на літературній ниві. Се початок оповідання (російською мовою), де якийсь 40-літний мужчина слухає чийсь спів у садку, і той спів його бентежить.... На листочку тім дата, 1851 рік і присвята „М. В. Марковичу“.

Чи є які сліди в тих найраніших листах про те, що Опанас Василевич заходив ся {українізувати Марію Олександровну? Ні, сього не помітно. Про се Опан. Вас. ніде у листах своїх і не натякає, — сам пише до неї по російськи, і хіба що для нижніх слів усяких обертаєть ся до української лексикої, та часом подасть уривок з пісні якої української, як от

„Ой повій вітроньку по зеленій траві —
Ізбери, Боже, всі любощі мої“, або

„Голуб сизий, голуб сизий, голубка сизіша“ з підкресленими словами „дружина миліша“, а инколи, то й цілу фразу українську вставить, як от: „Мнѣ подобалось слово, похваленное Манею, и сама вона ще більше міні подобалась, більше усіх слов, зібравши їх до купи всі чисто з цілого світу, крім слов которими при крещеньї одрекся я сатани для Христа: отрицаюся сатаны и всѣхъ дѣлъ его“. Більше про український вплив з боку Опанаса Марковича, або про симпатії Марії Олександровни до українства в першій рік їх знайомости нічого не бачимо.

1851-го року Опанас Василевич й Марія Олександровна побрали ся. Коли саме се стало ся, точної дати не маємо, але стало ся се десь у мясниці 1851 року, після нового року, бо в су-

боту перед Великоднем Опанас Василевич написав „Марьѣ Александровнѣ Маркович“ вірші (8 рядків), релігійного змісту, що починають ся так :

„Сдержи, мой другъ, сердечныя стенанья;
Спаситель нашъ во градъ вновь!
Не даромъ Божіи опять страданья,
И не вотще еще смиряется любовь...“.

Скоріш усього побрали ся вони десь у січні, бо з листа, з датою 27 грудня 1850 року, знати, що вони таки сієї зими мали вже поїхати з Орла: „какъ-то будемъ ѣхать, если поѣдемъ въ эти холода, на серединѣ суровой зимы“, пише Опан. Вас. до Мар. Александровни.

На жаль, з сього часу ми цілі 3 роки не маємо далі листів ні Опанаса Василевича, ні Марії Александровни — певно через те, що вони у весь час не розлучали ся.

Як знаємо з формуляру Опанаса Василевича (з біографії, написаної М. З.), Опанас Василевич з Орла переїхав в 1851 р. в Чернігів — був там коректором „Черниговск. Губернскихъ Вѣдомостей“. Як там жило ся їм, як вплинуло житте чернігівське на Марію Александровну, про се є тільки натяки в пізніших листах. Довідуємо ся з них, що в Чернігові родила ся у них доня і, знати, незабаром померла“. „Були ми на могилках, пише Мар. Олек. з Чернігова у 1857 році, по дорозі в Орел — здаєть ся міні, що я знайшла ту саму, а про те не знаю, боюсь вірити. Як там зелено і гарно! Той гайочок, кущики ті такъ згустіли і вигнали ся у гору; Богдась бігав там і все питав: де моя сестричка маленька похована?“ Можна здогадуватись, що вже в Чернігові, в гурті Українців Марія Александровна здобула доволі солідну українську освіту. Марковичі напр. були добрі з Білозерськими, а се була щира українська родина. В однім письмі своїм по дорозі в Орел Марія Александровна пише: „побачилась з Миколаєм Михайловичем (Білозерським) то аж заплакала, так то згадалось багацько!“

З Чернігова Марковичі на весні 1853 року вибрали ся у Київ; Оп. Вас. служив там в „палатѣ государственныхъ имуществъ“. Пробули вони в Києві до літа 1854 року. За сей період маємо два листи Опан. Васил. до Мар. Олек., — один з Таращі, другий — з Черкас. Та вони нічого не дають нового. Листи обидва писані російською мовою, з домішкою українських слів, як от:

„що ж, моє голубятко, Богданик? Чи здоровенький він? Ти як, серце?“ Далі знову не маємо звісток аж до року 1857 г., — до найцікавішого періоду — Немировського. Про Київський період можу лишень додати із слів д. Лобача, що Мар. Олекс., пробуваючи тут, багато робила етнографічних записів. Піде, бувало, на базар, та там цілий день прогаїть з молодицями та бабами — все розпитує, записує, придивляється до убраня і т. и. Справді, в етнографічних записах Марії Олександровни, що лишилися в паперах її, є чимало пісень записаних на Преварці, Київській Шулявщині, од людей з Братської та Петропавловської Борщагівки, Броварів, то що. Живучи в Києві Марковичі не цуралися простих людей. Марія Олександровна навіть кумувала у них; челяди жилося у неї так добре, що після Марковичів не хотілося нікуди вже йти на службу. Відносини їх до людей були лагідні, товариські. Ми вже знаємо з оповідання Куліша про богомільного кріпака Івана, которого Опанас Василевич уважав братом, а не слугою; той Іван любив слухати „про біблійні і гомеричні речі“, просив прочитати що небудь з Нового Завіту, а потім обікрав Опанаса Василевича і втік. Скільки в тім правди, не знаємо, хоч се дуже походить на Опанаса Василевича. А от правдивий факт про відносини до Марії Олександровни. В першій листі своїй, з Києва, по дорозі в Орел, вона пише: „Виїзжаючи з Києва, чуємо: „стійте! стійте, ради Бога!“ Дивлюсь — се моя кума з Преварок. „Кумонько-ж моя любя, мила, дорога!“ — каже обнімаючи мене. „Бачу я, їдете — се моя кумонька, думаю та боюсь вхиспати ся, а далі вже не можу — побіжу“... Крестник вже такий великий, бігає, а кума віддали в москалі. Ти й не повіриш, як вона плакала з радощів, що побачила нас. Я даю гроші хресникови, щоб однесла гостинця: „не треба, не треба кохана кумонько!“ „Мині аби вас побачити!“ Та я кажу, що се не годить ся — візьміть. То вона, не дивлячись, сунула ті гроші у пазуху. Питаю, чи не знає, де Текля? „Як же не знати? Боже мій! Як вона плаче, — так плаче, так плаче! — та журить ся за вами, що й Господи! І живе там, де ви жили в останне, і не піду нікуди наймати ся, — каже. „Може вони сюди знов прийдуть, або хоч панич приїде, — я хоч розпитаю ся за них!“

В Немирові, невеличкім городку на Поділлі Марія Олександровна українзувала ся вже до решти. Немирів у ті часи мало чим ріжнив ся од якого небудь українського села. Атмо-

сфера була або українська або польська, але про знайомість Марковичів із Поляками в Немирові в листах є дуже не багато згадок. За те були тут свідомі Українці, як от Ілья Петрович Дорошенко, учитель у гімназії у тій самій, що й Маркович учительював. Се був дуже близький чоловік до родини Марковичів і великий приятель їх (вони навіть жили гуртом на кооперативних основах). Листи Дорошенка з р. 1859—1862 до Марії Олександровни і Опанаса Василевича за границею, свідчать, що се була людина чесна, розумна і свідома своєї національності. Він був учителем географії в Немирівській гімназії, так само як і Маркович. В родині у Марковичів панувала безперечно мова українська, — про се свідчить хоча б те, що Богдась, їхня єдина дитина, не вмів а ні словечка по московськи. Для сього листи Марії Олександровни дають дуже цікавий матеріал. Вона пише з Орла: „Богдась хоч би однісеньке словечко сказав по руськи, — по нашому та по нашому, та як я говорю, то він так і веть ся коло мене: „мамо, то башмак—черевик? Черевик? Щоб то я сказала черевик. А один панок, се ще в дорозі: „ти, каже, хохол“. Як же він обідив ся, світе мій! „Як би він перше се сказав, то я б і орішків од його не взяв, мамо! Я собі йому скажу, що він кацап. Тай налаяв так Миню Василева, той каже йому „хохол!“ „А ти сам хохол і кацап, а я тільки Богдась!“ — каже.... „Дядінька вчора не спав по обіді і у проходку не пішов, все з Богдасем говорить: „Что у тебя, пазуха это? „І ви маєте пазуха, дідуню, — відповідає. Что, что, Богдасю?“ „У вас есть пазуха, то значить — ви маєте пазуху. То так усе говорить твій Богдась“. Або далі знов: „Богдасеви годять, почали і говорити по нашому. Коля (син тітки Мар. Олекс.) то таки і добре говорить, тільки й чутно по покоях: сховав, утік, поцілуй мене, чи любиш мене, коник, поганять, навіть і дядько, то і той говорить по нашому. А було тут з Богдасем, як тітка почала грати: „погано, та й годі; Заграй міні „Дід рудий“, заграй, та заграй!“ та аж у плач твій Богдась. Мусіла вже „козака“ йому заграти. А ще було от що: тутейшній хлопець каже Якимови хлопчикови, що приїхав з Чернігівщини разом з Мар. Олекс. — компаньон Богдасеви: — „чи тому правда, що Малороссіянин галушкою вдавив ся?“ „ні, каже Яким, се не правда, тільки правда, що Руський кашею вдавив ся, от се то правда. А тут де взяв ся Богдась — так і присіпав ся: „кашею, кашею“. — То сміху

було! Вже тепер, як він такий грізний, то ніхто й не каже нічого такого, щоб його не вразить“. А ще далі: „Як приїдемо до тебе, мій друже, то розкажем тобі як бив ся Петро Дорошенко, і всі його діянія, а також і Богдана Хмельницького з синами, бо се вже ми добре знаємо, без омилки. От коли б ти послухав, як він розпитував ся про Петра Дорошенка, та чи знаєш на що звів? Купи йому ножа, мамо, то і він буде воеватись; „І не жалко ж тобі буде Богдасю? — „Ні, мамо, не жалко буде, купи мінї ножа“. Я аж злякалась, та все ходить за мною: „на що його женули (тобто у його вигнали) од війська, на що, я дуже не хочу“. От такий то Богдась твій.

В однім листї з Орла Марія Олександровна пише: „Усі говорять до Богдася по нашому; як вже там не говорять, а говорять. Дуже жадаю, щоб ти послухав, як Богдась почне оповідати про діянія Дорошенка і Хмельницького. Він оповідає не довго, та добре яюсь. Я бачу, як він сознання у одпалих Українців будить... Єй же Богу моему, що так, ти знаєш, що тут їх чимало у Орлі“.

Підчас пробування Марії Олександровни з сином в Орлі, родина дядька її поступаєть ся своїми звичками на користь „приїзжих Українців“: „що дня ми варимо борщ, — пише вона, — бо дядя дуже вподобав, а Богдась не їсть щей, та й я не можу добре їсти їх, одвикла. Були в нас і вареники гречані і ще де що“.

Як побачимо далі, Марія Олександровна писала для Богдася українську історію, сидючи в Орлі, щоб легше було вчити його, читарчи. Бачимо, що купує в Орлі Бантиш-Каменського, читає його... „Шукала Кониського, пише вона, та не знайшла, то куплю Бантиша Каменського. Тільки тут то і є Бантиш-Каменський, Рігельман і Маркович“. Ставши вже свідомою Українкою, під впливом, безперечно, найбільш чоловіка, Марія Олександровна починає й писати по українськи. До сього часу науку мови української вона вже скінчила як найкраще. А як вона пильно працювала над тим, щоб досконально вивчить ся мови, свідчать матеріяли, що є й зараз серед паперів її. Се перш за все пісні, загадки, казки, записки ботанічні, метеорологічні, навіть археологічні (рукою Марії Олександровни).¹⁾ Се була перша стадія

¹⁾ Інтерес до археології у неї не вмер і пізнійш; в р. 1862 вона оглядає в Парижі археологічні музеї, де-що цікаве купує.

науки. Друга стадія — з того матеріялу складала вона собі український лексикон і робила се вона усе своє життя: поповняла його свіжим матеріялом. При тім, щоб певнійше усталити значіння кожного слова, Марія Олександровна поруч з українським словом ставила переклад його на французьку мову, яку знала дуже добре. Отож в словнику тім і стоїть напр.:

Плаз — reptil, розквилів ся — s'attendrir, fondre en larmes; улеглий — soumis, одлюдок — misant і т. п. В словнику велика сила записів характерних для мови — очевидно, з народних уст, — отих самих „богатств“, про які далі говоритиме Куліш. Тут же поруч — цілий скарб народних пословиць. І цікаво те, що велика сила сього матеріялу зібрана у 1880—1890 роки в Канівщині, під Богуславом, де Мар. Ол. жила цілих 8 літ.

Крім словника для літературної роботи своєї Мар. Ол. завжди мала під руками етнограф. матеріял (пісні і пословиці), і ті слова, на які треба було звернути увагу, були підкреслювані, напр. ой плахотка черча точка; як поїдеш на Україну, то не обаряй ся; стала мати порядок давати; оце ж тобі, ковалівно, вечірнее стоянне, потайнее розмовлянне, опівночне обніманне ¹⁾.

В сій роботі (вивченню) мови допомагав жінці Опанас Василевич. Він багато зробив виписок і підкреслив отаких слів, та виразів, на які треба спеціально вважати. Такого пісенного матеріялу зберегло ся аркушів з 50 писаних. Оп. Вас. часом навіть систематизує вибраний матеріял, напр. до слова вовки вибрав три епітети і зазначив, де який уживаєть ся: сіроманьці — в Полтавщині, хмарці — в Чернігівщині, хванці — в Харківщині. Тут ми бачимо Опанаса Василевича знову в ролі наставника, як і в Орлі, а Марію Олександровну — в ролі талановитої учениці; навіть і метода науки та сама, тільки тоді Мар. Ол. мусіла робити виписки з французької Біблії, а тепер з українського етнографічного, а де-коли то й літературного матеріялу. Кажу й літературного, бо серед джерел часом трапляють ся й такі, як „недруковані вірші“. Під руками у Марії Олександровни було незвичайне багатство матеріялу для мови — зібраного подружжєм Марковичів разом. Записи старі ще,

¹⁾ Про се маємо згадку в однім листі її з Парижа р. 1862: „Тепер сижу сама у своєму покою. Коло — по цілому столі усе пословиці і пісні „хочеш часом слово вишукати, то й забудеш яке: зачитаєш ся, начі ті два дяки, що на молоду задивили ся — у книжці помилили ся“.

з 1840 років і пізніше — були дуже цікаві, старовинні, не рідко од кобзарів, або напр. як читаємо разів зо два: — „со слов 110-літнього старика И. Тарасъвича, служившаго в Компанїйцах“.

От в сім матеріалі і в сій народній скарбниці словесній і криєть ся тайна чудового знання мови, зразки якої ми маємо в „Народніх оповіданях“. Марія Олександровна, маючи такий надзвичайний лінгвістичний хист, що за яких півроку — рік опанувала зовсім чужу мову, як от хоча б англійська, — за 6 літ життя на Україні, в українській атмосфері, вивчила ся української мови з такою доскональністю, що Куліш зовсім справедливо сказав про неї: „Марко Вовчок випив весь сок і запах із цвітів української мови“. В сім разі Куліш сказав святу правду і немов одгадав той процес „випивання соку і запаху“ української мови, про який була у нас мова.

Тепер ми вже маємо той непохитний факт, що Марія Олександровна знала мову так, як не багато споконвічних Українців, що спеціально вчили ся української мови і писали нею, знали її. До того ще, Марія Олександровна надзвичайно перейняла дух мови, до найтоньших нюансів. І се зрозуміло зовсім, коли зважимо, що вчила ся вона мови не з книжок, а тільки з уст народа — посередно, — розмовляючи з людьми, чи безпосередно — студіюючи етнографічний матеріал. На що вже знавець мови був Куліш, а й той дивувався і любувався тим, як Марія Олександровна уміє наслідувати народню мову. Се було року 1857, коли Марія Олександровна, їдучи в Орел, заїхала в Борзну і вперше побачила Куліша, а він її. Тут у Куліша гості (Забіла, Білозерський) почали просити щоб вона прочитала своє (не друковане ще) оповідання „Чумак“. „Ти знаєш мою істоту, — одписує вона чоловікови. — Яково ж то міні було! Єй Богу, як туман пав мині на очі — не можу, та не можу“. Другого дня вона таки читала, і Куліш вислухавши сказав: „Чого б я не дав за сі слова: „еге, ка же чумак, еге!“ Так і бачиш того чумака, що йому і Німець приїв ся, і степи він бачить-безкраї....

Тому, хто хоче наочно побачити, що вже в році 1857 Марія Олександровна владала тою незрівняною мовою, якою написані „Народні Оповідання“, я раджу прочитати її листи року 1857 — тоб то писані ще до того як „Оповідання“ побачили світ. В сих листах бачиш туж саму чудову мову, туж ніжність і той запах мови, той уривчатий, але прозорий як скло спосіб

писання. Взагалі, для тих, кого досі брав сумнів, або хто схилявся до того, що автором „Оповідань“ (що до мови) був Опанас Василевич, я пораджу прочитати поруч з листами Марії Олександровни — листи Опанаса Василевича, тяжкі, многоглаголиві і сухі, без того ніжного чуття, що проймає кожен рядок писання Марка Вовчка, чи то воно буде оповідане, чи листи. Та поки листи ті будуть видруковані, подам з листів Марії Олександровни пару зразків, не вибираючи, бо кожен лист її — цінне придбання для нашого письменства. Беру лишень уривки, що мають загальний характер:

„Проїзжали Козелець, то бачили на станції старосту, — от як би змалювати! Невеличкий собі чоловік, чорнявенький і гордоватенький, і веселий, і говіркий і жартовливий, — збивається і на Возного і на Виборного. Ми з ним у розмову зайшли. „Наш городок глухий, так собі, — от у Ніжині то буде краще постановлено, тільки що церква у нас добра, славна! Вань Ваніч! (то смотритель, не молодий і з ним другує, — як здається під орудою у нього, як то кажуть). Хто сю церкву будував?“ „Граховиня Розумовська“ — одказує Вань Ваніч, — і всі здивились на церкву, наче з роду не бачили, а коні стоять приведені, — не запрягають ся. А тут: „рятуйте, рятуйте!“ „Чуєте, чуєте?“ гукнув староста. „Вань Ваніч! Се глас женського пола, — чи не пішли б ви рятувати?“ „Якого чорта я буду рятувати!“ одказує Вань Ваніч, притоптуючи (не розбірно одно слово) ногами по землі“.

Або от ще:

„Просить М. Д. (Забіла) на обід — ми поїхали. Там і борщ гетьманський був і вареники гречані, мабуть чи не гетьманські теж, бо ми, прості люде, з роду не Іли таких. Богдась Ів поруч зо мною, та як хотіли взяти борщ, аж заплакав... Отсе, каже П. А. (Пант. Олекс.) краще од усіх смакує, — чує, що се борщ гетьманський“. Дають вареники і питають його, чи добрі. „Не знаю, каже, — ще не знаю, дайте мені сметани!“ Втішив усіх своєю мовою і величністю. Ну як би ти побачив, ходить і говорить, ніби цілий вік між великими панами був, — нагадав він мені, знаєш, ту семиліточку, що її пан водив та дивив то тим, то сим, а вона каже „і то добре, і то добре, і се гарно“, — та до хліба!“.

Тепер перейдемо до справи з авторством Марка Вовчка.

29 серпня 1857 року Мар. Ол. пише до чоловіка з Борзни, од Куліша: „Бачила Сестру надруковану. Ти получиш усе на тому тижневи, або й пізніше трохи, бо вишле Каменецький з Петербургу“. А через два дні знову пише до нього про побут свій у Куліша: „Стрів мене пан Куліш, — я його наче перше бачила, зараз і пізнала, і жінка його мене привітала хорошенько... Всі брати Білозерські вітають, і все то так дивить ся наче на щось добре на мене. А всі вже знають, мій друже, що я переслала в Петербург Пант. Олекс. де-що; все то вже читало і перечитало. Стали мене просити, щоб я їм читала. Ти знаєш мою істоту. Яково ж то мені було! Єй Богу, як туман пав на очі — не можу та не можу“. В тім ж листі є така згадка: „Микола Михайлович (Білозерський) їде чумакувати у Крим з чумаками. „Я, каже, Сестру читав та думаю — народня, записана од народа“. На другий день я читала таки своїх „Чумаків“ (відзів Куліша з приводу їх я подав раніш). Я його просила не друкувати сих „Чумаків“, бо почувла читаючи йому, що з них ще буде щось добре, а тепереньки — ні ще, тільки догад на добре“.

Тут же, в листі знаходимо і одзів Куліша про Опанаса Вас.: „Він (тоб-то Куліш) тебе лічить за великого критика, що в тебе єсть чутка якась ніжна, — так він сказав мині“. А далі Мар. Ол. сповіщає, що Куліш заводить свою друкарню в Москві і обіцає перетягти Опанаса Вас.: „будемо печатати і видавати і погодимось вже із ним так, щоб добре було“. „А мині й подумати не весело, — додає Мар. Ол., що на Москву забереми, — хіба що-року їздити на Україну будемо“.

Приїхавши до родичів в Орел, Мар. Ол. не кидає літературної праці. Пише оповідання Гайдамаку, що розпочала, знати, ще дома. „Скінчу Гайдамаку (здається буде по іншому) та й тобі перешлю одного екземпляру, і П. А. (Пант. Олександров.) другого“. Через кілька день знову сповіщає з Орла: Я сподіваюсь у слідуєщу пошту тобі де що вислати і до пана Куліша“. Мало не в кожному листі своїм, вона все запитує чоловіка, чи одержав він книжку „Оповідань“ од Каменецького? З листа писаного 11 вересня знати, що вона вже дістала ту книжку. „Там всього 11 повісток, бо ту, що птиці літали („Чари“) не помістили, чим мене дуже звеселили за тим, що вона з фантастичького роду, а Куліш в предісловії писав, що се фа-

кти етнографіческі списані, то вона й не іде тудя, а про те він каже, що дуже — дуже добра і міні її не оддав. Поправок зовсім нема; щоб там що було вставлено, — ні, тільки де то счеркнуто, бо каже Куліш, що я дуже сиплю богатствами — треба надалі берегти... Він каже, що се тільки моя проба пера... Да чи мало він каже! Краще всього, що він щиро любить і розумно усе своє“.

Яснішого свідoctва, здається, не треба! Але коли б хто захотів зацікарити правдивість того, що говорить про поправки Куліша в писаннях Марії Олександровни, то я повинен сказати, що серед паперів зберегли ся оригінали тих 12 оповідань, що були у Куліша, і Куліш 11 з них видрукував, а 12-е, „Чари“ придержав і умістив згодом, р. 1860 у збірнику своїм „Хата“.

Се дуже дорогий документ. З нього ми можемо бачити первісний текст тих оповідань (всі вони писані рукою Мар. Олександр., а і значна частина їх була віддана просто у друкарню, бо в рукописі поставлені скрізь наголоси, абзаци, олівцем позначено „набирать до сих пор“, прізвища наборщиків і т. п.) По сіх рукописах складало ся в друкарні перше видання „Народніх повісток“ Марка Вовчка. В рукописі скрізь пороблено поправки Куліша. І мушу сказати, що Марія Олек. у стільки що цитованім листі своїм пише святу правду — поправок тих аж надто небагато, але треба сказати правду, що правлячи коректу, Куліш ще стільки поробив як у рукописі. Але й беручи се на увагу, поправки сі не вимагали од Куліша якоїсь саможертви, як се йому здавало ся. Через рік, 7 липня 1858 року, він пише до Каменецького (див. „Кіев. Стар. 1898“, V, стр. 235); „что же до Вовчка, то рука моя къ нему болѣе не прикоснется. Пускай слычасть мою печать съ своими оригиналами и выправляетъ по даннѣмъ мною образцамъ художественной редакціи. Если же въ себѣ сомнѣвается, то пусть ему помогутъ другіе люди со вкусомъ. Я сдѣлалъ для новаго писателя такъ много, какъ никто никогда ни для кого новаго и никому невѣдомаго. Этого съ него довольно. Не вѣкъ же миѣ разрываться изъ великодушія“? Для ілюстрації можу лишень додати, що в той же часом мало-мало не таке саме говорив він і про Шевченкові вірші¹⁾.

1) Усі поправки Куліша в I томі „оповідань“ подам я в спеціальній більшій праці про М. Вовчка, що має бути уміщена в „Записках Науков Товариства“.

Ще згадаю, що Куліш позакреслював крізь дати під оповіданнями, а се для нас не байдужа річ. Тільки під першими 4 оповіданнями: „Викуп“ „Знай Ляше!“ „Свекруха“ і „Чумак“ не має дат, а решта 8 — датовані ось коли: „Одарка“ — 15 цвітня 1857 року, „Максим Гримач — 16 цвітня 1857 року „Сон“ — 18 цвітня, „Чари“ — 23 цвітня, „Сестра“ — 1 липня, „Козацька кров — (також і „Данило Гурч“) 2 липня „Козачка“ — 4 липня, „Панська воля“ — 8 липня. З сього ми бачимо, що раніш половини липня 1857 року Куліш не міг їх мати в своїх руках. (Тим-то не зовсім правий д. Франко, пишучи в „Літ.-Н. Вістн.“ 1907, кн. VIII — IX, що Шевченко читав писання Марка Вовчка в кіртізьких степах. Шевченко 5 серпня був вже в Астрахані, а 15 вересня 1857 р. — в Нижнім Новгороді, а оповідання тільки в вересні вийшли з друку).

Безперечно, що подані дати можуть бути тільки *terminus post quem* поп, але коли саме написані оповідання: чи року 1857, чи раніш, — сього запевне не скажу. Факт тільки те, що найперші два оповідання („Сестра“ и „Знай Ляше“) — як стоїть під оригіналом: „Оба—истинныя происшествія. Послѣднее случилось недалеко отъ Звенигородки“. Як се так і деякі деталі в „Сестрі“ немов би показують на найтісніший звязок їх із київським періодом Марії Олександровни.

Тепер, коли ми знаємо стільки нових фактів з життя Мар. Ол., ми бачимо, що зовсім натуральна була відповідь її Кулішеви що автор „живучи довго між людом і любячи його більш других верств суспільности, надивив ся на все тее, що діеть ся в українських селах, наслухав ся народніх оповідань, і ось плодом його споминок явились ті дрібні оповідання“: Але зрештою теї відповіді ми друкованої не маємо, то й яка вона була, в подробицях не знаємо. Здаєть ся, що в ній не було й великої потреби після тієї приписки Мар. Олександровни під першими двома оповіданнями, про яку я вже згадував. Сі оповідання, певніш усього й були поперед усього послані Кулішеви.

Та вернемо ся знову до літературної діяльності Мар. Ол. 17 вересня 1857 р. вона пише з Орла: „Робота моя іде не швидко, та добре: що дня по троху. Читаю В.-Каменского, — се більше для Богдася. Богдась не забуває історії української, і теперички я покинула всі роботи, а пишу для його де-що, та й на далі нехай йому зостаєть ся. Да коли правду говорити, то я ро-

блю те і друге". 20 вересня запитує вона чоловіка: „чи одібрав вже лист од П. А.?“ Повістки од Каменецького? Напиши, не забувай“. Днів через три знову запитує про те ж саме.

Між 21 і 27 вереснем пише М. О.: „Не читаю тепериньки нічого окрім „Історії“ Бант.-Каменск. (других не найшла, Марковича в переплет оддала була), то пишу потрохи. Може хутко й пришлю тобі, тільки ж не всю, а виписку, бо всю — то треба писати багацько, хіба що одложу до другої пошти. Часу мині мало зостаєть ся: то той прийде, то другий заговорить, то третій спитає. Що твої пословиці? Я у дорозі чула: „не один пес Гривко — є їх чимало“ (Біл. Церква). І ще дожидай пісні „Маленький соловейко“, що мій дід навчив ся од козака старого десь у поході і любив її співати (про се вже я згадував поперед).

27 вересня пише вона знову: „Потроху робота моя іде. Те, що почала в Немирові, уже скінчила зовсім. Починаю друге. Напиши міні, що ти знаєш про Петра Дорошенка, Сірка і Пушкаря, а теж про Морозенка й Нечая; се в мене особницею од моїх работ, — се для науки моєї й Богдасевої... Напиши-ж про П. Дорошенка, Пушкаря і всіх, що я тебе прошу, — всі предання, факти, все що ти чув або читав“.

На сім й уривають ся наші відомости про Немировський період. В році 1858, перед Різдвяними святами, Марковичі Ідучи в Петербург, заїхали до брата Василя Василевича у Чернигівщину, а на самім початку року 1859 були вже в Петербурзі. Про се свідчить власноручна Мар. Ол. записка в її паперах, що за кордон поїхали вони після 4 місячного пробування у Петербурзі ¹⁾.

М. Олександровну петербурзькі Українці дуже радо витали. Тургенєв правду каже, що вона „служила украшенієм и средоточієм небольшой группы Малороссовъ, съютившейся тогда въ Петербургѣ и восхищавшейся ея произведеніями“. Із скількох кадильниць курили фіміам перед нею — сказати тяжко... Одно тільки певно, що поміж тими, що кадили, найперше місце став ся мати Куліш.

Про петербурзьких Українців М. О. згадувала згодом не дуже прихильно. Про одного лишень Шевченка говорила вона,

¹⁾ Що М. Ол. приїхала в січні, знати і з посвяти (20 січня) вірша Шевченка „Марку Вовчку“.

що се була справді ідеально чиста душа; вони одно одного розуміли, — Шевченко не раз приходив звіряти ся їй у всім, каюся перед нею за те, що пив. Шевченко єдиний з усього товариства в відносинах до молодої (їй було всього 24 роки) вродливої жінки ніколи не переходив за границю найкращої щирої приязні. Він любив її чистою любовю, звав її „донею єдиною“, і М. Ол. дуже поважала і високо ставила його. Інші ж Українці не дуже вважали на ті моральні границі. На сїм ґрунті став ся і інцидент з Кулішем (в маї 1859 р. в Дрездені), за який він таклюто над М. О. помстив ся — дякуючи йому ми до сеї хвилини не знали правди про неї.

За границю Марковичі поїхали обое з сином. Усі біографи слїдом, за Огоновським, твердять, що Опан. Вас. зараз же десь з Берліна чи що повернув ся у Петербург. Се не правда. Опан. Вас. був за границею цілий рік. Дорошенко в листї до Опан. Вас. з датою 5 червня 1860 р. пише: „Ви додаєте, що панї ваша їде до Парижа, а як вернеть ся з Парижа ваша панї тоді разом з нею поїдете на Швабські води“. І з інших листів знати, що Опан. Вас. був за границею цілий рік. Як видно з тих листів, Опан. Вас. був разом з Мар. Олек. і у Швальбаху на водах, і аж звідти вернув ся у Петербург. Після того Мар. Олек. не бачила ся більше з Опан. Вас., бо в 1867 р. він помер, а М. О. до того часу не вернула ся з за границі, хоча збирала ся постійно, призначала часом і близький час, але найбільше через злидні се їй не щастило зробити (тільки один раз, в кінці 1862 року вона вибрала ся була на 1 місяць до Петербурга). „Скажу тобі, — пише вона в однім листї до Оп. Вас., — що коли б примогла, то б лучче що робила, як писала. Що ті писання? Читають ті Іх, кому не дуже потрібно, а що тим, яким ні читати ні робити, що їм одна дудка в очеретї?“ Пише вона далї, що приїде і заведе школу для дітей... Але нічого з того не здійснило ся. Листи її до чоловіка написані усі щиро, привітно, лагідно, ні де ні одного слова образливого, — ніколи не можна сказати, що між ними щось сталось... Листи Оп. Вас., знати, були часом не такі лагідні, — не раз і гірке слово доводило ся їй од нього чути. Над сїєю стороною житя Марковичів. я не буду тепер спияти ся, — скажу лишень коротенько, що неохота М. Ол. вертати ся до чоловіка була через лихий норів Оп. Вас. „Хорошій челоуѣкъ, но невозможный характер“, так характеризувала вона його згодом.

Опанас Вас. був чоловік слабої волі, причепа, ревнивий і се-
тяжко одбивало ся на М. О. Мабуть часами відносини їх помітно
псували ся уже в Петербурзі, про що маємо натяки у відомих
досі біографічних фактах. Але щоб говорити, що з боку М. Ол.
були до чоловіка „безобразныя отношенія“, — як висловлюєть ся
д. Єфремов, — треба попередю знати, хто і скільки винен був
в тім, і чи справді вони були „безобразні“. З листування знати,
що М. О. не дає до такого обвинувачення ніякого приводу, тим
часом як про О. Вас. се ледви чи можна сказати.

Перейдемо знову до літературної сторони. Біографи Марка
Вовчка досі не багато знали, що саме написав він за границею,
а через те й висновки роблять з того не такі, як треба. Най-
ранішу згадку про заграничні писання маємо в листі Дорошенка
ще в маю 1859 р.: „Досадно, что Институтка и Ледащиця
явятся прежде въ переводѣ. А мнѣ бы хотѣлось видѣть ихъ въ
подлинникѣ“. Про „Ледащицю“ згадує й Шевченко у листі
своім з 25 мая того ж року: „З Кожанчиковим я бачив ся
позавчора, і він міні нічого не казав про „Ледащицю“. Серденько
моє! Не посилайте поки що нічого отим книгарям — поки вас
лихо не прискрипало; бо вони не бачать, а носом чують наші
злидні“. З падолиста того ж року пише: „Съ Кожанчиковымъ
мнѣ не удалось переговорить по порученію Афанасія Вас. „Ин-
ститутки“ Вашей тоже все еще нѣтъ.

Цікавий лист Вас. Білозерського з 4 падолиста 1859 року.
„Вам необходима свобода, — пише він, — независимость отъ
стѣснительныхъ общественныхъ отношеній; вамъ необходимо укрѣ-
пить свое здоровье вліяніемъ благопріятнаго климата и иного
порядка жизни“. „Я нисколько не опасаюсь другихъ вліяній —
ни относительно вашихъ душевныхъ убѣжденій, ни любви къ ро-
динѣ, къ вашей высокой художественной задачі. Изъ всего окру-
жающаго, ваша душа восприметь только то, что ей свойственно
— что истинно, прекрасно, благородно. Издалека, какъ Гоголь,
Вы, я увѣренъ, увидите многое, самое близкое, родное вамъ,
яснѣе и вѣрнѣе. Мнѣ напр. кажется, что здѣсь Вы не написали
бъ такой чудной вещи, какъ Два сини (далі панегірик сьому
оповіданню)... И что за языкъ у Васъ въ этомъ разказѣ? Толь-
ко „Сестра“ да „Чумаки“ производили на меня подходящее впе-
чатлѣніе. Съ нетерпѣніемъ, для Васъ, я думаю и невообразимымъ,
жду „Три доли“ і „Дяка“. А Чари? обратите вниманіе на

легенды другихъ славянъ, на „Hausmärchen“ Якова Гримма. Мы съ Костомаровымъ прочли ваше послѣднее письмо къ Тар. Григ. и наслаждались вашимъ искусствомъ писать свободно и изящно письмо по малорусски. І знаете, що мнѣ пришло на думку! Як би то добре було, коли б ви да написали кілька листів із-за границі в „Основу“. Опишіть те, що бачите, чуєте і доброю — доброю наукою. Од Вас би навчились, що по нашому можна писать і говорити ясно і розумно обо всіх речах на світі.“

Мабуть про сей самий лист М. О. до Шевченка згадує багато пізніш і Дорошенко, пишучи у 1861 р. з Чернигова: „какъ мнѣ понравилось письмо Ваше къ Шевченку. Въ немъ я узналъ Васъ такою, какою я зналъ Васъ въ Немировѣ!“

З року 1860 маємо два листи Куліша — з 24 лютого і 15 марта. Писані вони офіційально, по російськи. „Любезная Марія Александровна! Послѣ долгаго молчанія пишу къ Вамъ опять, какъ во времена оны — Немировскія... В „Хату“ вошли и Ваши „Чары“, на которыя я, по прежнему, не отнятому у меня праву, набросилъ покровъ старинной легенды“. Куліш просить прислати свою фотографію для „Галереи портретовъ украинскихъ писателей“ Каменецкаго. „Пришлите! Для добраго дѣла можно и Вамъ, кажется мнѣ, явить свое лицо міру съ подписью Вашей руки: Марко Вовчокъ! Пришлите! Не отказывайтесь! Если еще и мы станемъ отнѣкиваться отъ общаго дѣла по домашнимъ, такъ сказать, причинамъ, тогда уже именно будетъ капуть украинской народности!“

М. Ол. портрета не послала. В другім листі Куліша читаємо: „Переизданіе Вашихъ оповіданній, изъ выручки за которыя Вы опредѣляете половину на изданіе общедоступныхъ книгъ, я нахожу покамѣстъ неудобнымъ: надо что нибудь прибавить. А что у насъ есть, кромѣ напечатанныхъ въ „Хати“ Чар? Впрочемъ, если Вы желаете видѣть второе изданіе, напишите—и оно явится... Жаль, что Вы печатаете новыя Ваши пьесы (очевидно мова йде про російські писання) безъ строгаго осмотра. Я читаю трагедіи Гете: какая умѣренность въ рѣчахъ, какая обдуманность плана и риёмовка большихъ и малыхъ частей пьесы между собою! Пока читаешь, чувствуешь гармонію подробностей; но когда прочтешь и вся пьеса начнетъ уходить въ отдаленіе, тогда наступаетъ наслажденіе той гармоніей, о которой я говорилъ Вамъ въ первое наше свиданіе — гармоніей круп-

ныхъ и мелкихъ частей между собою. Трудно это выразить, но Вы догадаетесь, о чьмъ я хотѣлъ написать Вамъ въ этомъ постскриптумѣ“.

На початку року 1862 вийшло Тібленовське видання „Народніх оповідань“. В червні Мокрицький сповіщає Мар. Олекс.: У Тіблена іде торг добре Вашими оповідьми, і за інші Ваші українські легамини, чути, люди перепитують, а за московські не чув. А одіздячи Опанас був у мене і бідкав ся, що „Руске Слово“ не хоче друковать „Трех доль“, що там де инде єсть, „щоб“ да „він“ — давай йому „чтобь“ да „онь... „Вашої пані, — каже, — оповіді, як кружева — гладенькі, дорого стоять, а помни їх — пропало все діло“. Що ти будеш з Москалем робить? „Ке лип міні“, — кажу. Узяв — „ну, нехай вам „чтобь“, нехай вам „ушь и кобышь!“... Переводячи ваші ласощі, треба як найдовше чуб кошлать да вдивляти ся у сволок, а так зразу не вкусиш — із тихого шляху, меж пахучим степом, що геть покотив ся і сюди і туди — не саяк так перешморгнуть у ельничек да березничек!“

В листах за 1861 рік нічого не чути про українські писання Марії Олександровни, хоч за сей час вона понаписувала їх чимало, як видно буде далі та як і знаємо з того, що видруковано було за рік 1861 у „Основи“. В листі з 11 мая 1862 Опанас Василевич пише: у „Основи“ вже вийшов і „Чорнокрил“ і „Институтка: се твоя свіжа, підновлена слава“. Запитує її: „що Дяк? Сповіщає, що задумали в Чернигові видавати газету „Десну“. На се Марія Олександровна одписує: Дяк лежить — ще не брала ся за його, а от тобі завтра або позавтрьому пошлю, що написала для Вечорниць у Львові „Пройдисвіта“ — усі кажуть що вже краще ніби й не можна, а я се тобі переказую, бо знаю, що любиш таке слухати“. Трохи раніше, в листі без дати, М. Олекс. писала до чоловіка: „Тепер я кінчаю „Пройдисвіта“ і пишу другу — нехай скінчу, тоді вже хвалитимусь“. Вона цікавиться ся черниговською газетою і сповіщає, що „для неї я заходила ся робити і вже посилаю тобі чеські пісні, переложені на українську мову... Мене запишіть там наймичкою“:

Згодом трохи М. О. запитує Опан. Вас., „чи прочитав ти першу главу „Пройдисвіта“? В тім же листі вона прочувши, що Оп. Вас. хоче піти в акциз на службу, пише до нього: „Боже тебе борони зміняти твою службу, хорошу й чесну на ту нікчем-

ну й ледачу! Ніколи я не хочу нічого од неї — та й тобі руки будуть палити гроші ті великі, що братимеш там... Дуже тебе прошу не міняти! я копійчки щербатої не візьму з тих акцизних грошей, хоч би мині холодно й голодно. Се гріх буде!“

Десь мабуть літом року 1862 з „Основи“ прислано було Марії Олекс. рахунок за усі прислані речі, — скільки аркушів кожного оповідання і по чому за кожне. Се дуже цінний документ. З нього бачимо, що Мар. Ол. платили по 200 рублів за аркуш. Прислала вона в редакцію:

Три долі	$4\frac{1}{8}$	аркуша	1000 р.
Чорнокрил	2	„	400 р.
Институтка	3	„	225 р.
Не до пари	$\frac{3}{8}$	„	75 р.
Ледащиця	$\frac{6}{8}$	„	56 р.
Два сини	$\frac{3}{8}$	„	75 р.
Дяк	$\frac{6}{8}$	„	150 р.
Мотря	$\frac{4}{8}$	„	50 р.

Про „Мотрю“ така дописка: „Мотря оцінена только 50 р. за полулистъ, вмѣсто 100 р., потому что цензура едва-ли пропуститъ“. Що до сих двох останніх, невідомих нам оповідань, то Мотря десь загинула, — може, справді, в цензурі, — а Дяк є й зараз серед паперів.

Ще в однім листі з осені 1862 року Мар. Ол. пише: „Я послала тобі [начало Тюлевой баби і Казки. Чи не можна сих казок помістити у „Основи“? Чого ж їм дурно лежати?“ Здасть ся, що тут іде мова про тих 20 казок, списаних Левком Бартошем, що й зараз є серед паперів Мар. Олекс. А може се ті казки, що наказував їй написати Шевченко? одна з них аж у 1902 році, перероблена, була уміщена у „Кіевской Старині“.

Нарешті маємо ще два листи з року 1863.

Перший лист писаний на весні р. 1863. „Я тебе прохала мині прислати усі преданья, повірья, усе, усе, що до чогось історичеського іде, для того, що я буду писати історію для дітей — то не присилай, а тримай у себе і зведи по часу, що до якого часу йде. А тепер, зараз таки, таки не гаючи часу а ні трошки, пришли мині усе, що знаєш, що маєш про Кармелюка, усе, усе, — і де родив ся, якого року, як його звали, усе, усе, чисто. Я тепер пишу повістку Кармелюк (нікому не кажи) для дітей

Друга повістка буде Бондарівна, чи то Лемирівна, може, а може і Бондарівна і Лемирівна. Теж, що до них — і збери мині, прошу тебе дуже. Кажуть люди про мого Кармелюка, що се в мене найкращий, і дуже я жалую, що тобі зараз не можу його послати, щоб прочитав. Робота в мене стала тепер на тим, як він покинув жінку, мати і дитину й присягнув зеленому гаю. Прощу ж тебе дуже, присилай хутко, зараз усе, що маєш і знаєш. Мині мила та робота тим, що наче б вона мене заносила у степи, гаї і поля українські“.

В другім листі, писанім в осени р. 1863 читаємо:

„Вже мабіт тепер перечитав Галя, може й Пройдисвіта і Кармелюка. Я вже вчора Галя одібрала... Се буде книжка для діток, що там піде Галя, Кармелюк, Ведмідь, Невільничка — по українськи й по московськи, вийде та книжка к 15 декабрю. Далі к 1 апрілю вийде друга книжка (те ж по українськи і по москов.), де піде: Пройдисвіт, Лемирівна і Дяк. За се дав мині Яковлев 1775 рублів.“

Про сі оповідання можна сказати ось що. Перші чотири справді побачили світ у 1864 році, — коштом Яковлева; що ж до останніх трьох, то Пройдисвіт і Дяк лишили ся в рукописах, а Лемирівна мабуть по українськи не була написана.

Зведемо тепер до купи те, що написано за границею. Отже: Два Сини, Не до пари, Три долі, Павло Чорнокрил (Від себе не втечеш), Ледащиця, Інститутка, Девять братів і десята сестриця Галя, Невільничка, Кармелюк, Ведмідь, Пройдисвіт, Дяк, Мотря, та ще додаймо два видруковані (у „Меті“ 1863 року) листи з Парижа і один, найбільший, ще не видрукований; нарешті казки. Усього виходить найменше 14 оповідань і три листи, тоб то більша частина усього того що написано було М. Ол., написано за границею, бо в Росії написала вона усього 12. Я не згадую навмисне про „Марусю“, бо вона навряд чи була написана по українськи, хоч в паперах є сліди, що проба перекласти на українське була, — зберегла ся V глава повісти. Вперше ж „Маруса“ побачила світ в французькій мові, а тоді вже в російській.

Зберемо ж тепер коротенько усе до купи. З того, що тут говорило ся, виходить, що мову українську Марія Ол. знала чудово, і знала вже перед р. 1857, що авторкою оповідань була вона, а не Опанас Вас. — сей останній тільки матеріял постає і ніхто його з близьких людей за автора не вважає, найбіль-

ше хіба за критика (Куліш); що більша половина українських писань написано закордоном, де й Опанаса Вас. не було; що автором і „Марком Вовчком“ вважали Мар. Олександр. усі, не виключали й Куліша... Чого ж ще більше? Коли ж ще когось муляв би неважний вже тепер аргумент, що після смерти Опанаса Вас. Марія Олександр. нічого не написала, то й на се одкажемо, що те ж неправда, бо крім видрукованої у 1902 році в „Кіев. Старині“ „Чортової пригоди“ (який тільки перероблено в останні часи), в паперах Мар. Ол. лишило ся кілька розпочатих праць з пізніших часів, — найбільш з часів останньої її візити у 1902 році у Київ. Сей візит і побачення з київськими Українцями, вплинув на неї так, що повернувши ся до себе в с. Александрово, в Ставропольщину, вона знову узяла ся до українського письменства; викінчила казку „Як Хапко солоду одрік ся“ і розпочала велику повість „Гайдамаки“... Повість сю писала вона до самої смерти — в останні дні життя свого вона виправляла її, а чоловік переписував. Готуючись до цієї повісти — вона назбирала чимало цікавого матеріалу... Матеріал сю до мови збирала те ж до останніх днів. Незабаром ся спадщина побачить світ, і кожному ясно стане, що мова їх — може бути тільки мовою Марка Вовчка...

На жаль, я не мав змоги спинити ся тут над причинами, чому саме Мар. Ол. залишила на такий довгий час українську ниву та се вже річ другорядна. Для нас же важно зараз те, що авторкою оповідань була Марія Олександровна, що Марко Вовчок — була вона, що поховавши так недавно великого українського письменника — ми поховали її, і коли ми так мало виявили шани, провожаючи її на той світ, то в тім була не наша вина. Тепер же обов'язок кожного з нас не прогрішити перед нею і далі і на дальші часи, поминаючи незабутнього письменника свого Марка Вовчка, поминати і шанувати не кого иншого, як Марію Олександровну Маркович.

Касандра.

(Драматична поема).

Діячі:

Касандра — дочка троянського царя Пріама, пророчиця,
жриця Апольона.

Поліксена — її сестра, молода дівчина.

Деїфоб — її найстарший брат, ватаг військовий.

Гелен — другий її брат, віщун і жрець.

Паріс — наймолодший брат Касандри.

Гелена — жінка спартанського царя Менелая, що втекла
з Парісом у Трою.

Андромаха — жінка Гектора, брата Касандри.

Левкè

Хрізè

Айтра

Клімена

Креуза

Рабині Андромахи.

Стара рабиня Поліксенина.

Дольон — молодий троянець, колишній наречений Касандри.

Ономай — царь Лідійський, що сватає Касандру.

1-й вартовий

2-й вартовий

3-й вартовий

4-й вартовий

Сторожа міста Іліона в Трої.

Флейтист.

Кітарист.

Сінон — Еллін, шпігун.

Агамемнон Атрід — царь Аргоський, найстарший
ватаг ахайського війська.

Менелай Атрід — брат його,

царь Спартанський

Одісей — царь Ітаки

Діомед

Аякс

Підрядні ватаги
ахайського війська.

Клітемнестра — жінка Агамемнона.
 Егіст — родич і намісник Агамемнона.
 Троянці, Троянки, Раби, рабині, вояки троянські й елїнські.
 Дієть ся в часи елїнсько-троянської війни, в Трої, в місті Іліоні. Епілог —
 в Еляді, в столиці Арголіди, Мікенах.

I.

Кімната в гінекею (жіночій половині) Прямового дому. Гелена сидить на
 нязькім різьбленім стільці і пряде пурпурну вовну на золотій кужілці; сама
 лишю вбрана, на поясі висить кругле срібне свічадо.

Касандра виходить у кімнату, замислена, дивить ся поперед себе,
 погляд її падає на Гелену, немов пронизує її і немов бачить крізь неї ще
 щось далі. Так дивлячись, Касандра спиняєть ся носеред кімнати і стоїть
 мовчки.

Гелена. Сестрице, радуй ся!

Касандра. Радій, Гелено, —
 бо ми не сестри.

Гел. Ох, я добре знаю,
 що осоружна я тобі, як смерть.

Кас. І ти і смерть обидві рідні сестри.

Гел. Касандро!

Кас. Так зови мене, Гелено,
 а не сестрою.

Гел. (вражена). Більш тебе ніколи
 не назову сестрою. Тільки чом
 себе ти не зовеш сестрою смерти,
 було б тобі се більше до лица.
 Вже так, що до лица!

Кас. Візьми свічадо.

Гел. До чого сі слова?

Кас. Візьми свічадо.

Гел. (мимохить слухаєть ся і бере свічадо в руки).

Кас. (стає з нею поруч).

Дивись: от ти і я, — у нас нічого
 подібного нема.

Гел. А хто-ж те каже?

Кас. Як би ж я так була подібна смерти,
 була б тобі подібна.

Гел. Геть іди!

Чого ти смерть на мене накликаєш?

Кас. Хіба сестра сестру повинна вбити?
 Сестра сестрі частійше помагає.

Гел. Так ти того прийшла отсе до мене,

щоб дорікати? Що ж, печи, картай,
вам тільки й радощів, коли я плачу.

К а с. (бере з її рук свічадо і держить проти її лица. Гелена насуплює брови, але не плаче й не одвертаєть ся, обличчя її де далі випогожуєть ся).

К а с. Ти плакати не можеш, як і смерть.

Дивись: твоє обличчя знов спокійне,
знов тая сила у твоїх очах,
велика сила, — її усі корять ся,
всі смертні і Касандра в купі з ними. (Спускає свічадо)

Ідеш ти — і старі, поважні люде
склоняють ся перед тобою низько
і мовлять урочисто: богорівна!

Ти глянеш — камяніють мужі сильні
і тихо шепотять: непереможна!

Ти поцілуєш — і погасне погляд
у наймолодшого з синів Пріама,
кров хвилию потужною прибе
до серця, і німіє серце й слово,
і блідне пам'ять, і обличчя блідне,
і весь він твій, і вже нема для нього
ні матері, ні батька, ні родини,
ні краю рідного... Троянки, плачте!
умер, загинув молодий Паріс!

Г е л. Ти братови своєму смерть віщуєш?

К а с. Для мене він давно вже не живе.

Г е л. Ненависна! Я знаю, як ти з роду
ворогувала на Паріса.

К а с. З роду
любила я його.

Г е л. А нащо ж ти
вмовляла батька й матір не приймати
його до двору, як прийшов він вперше
від пастухів убогих, що його
ховали від пророцтва нависного?

К а с. То не було пророцтво нависне.
Умерти або жити з пастухами
було б єдине для Паріса щастє.

Г е л. Чому ж то так? Чому ж то Деїфоб,

- і Гектор, і Гелен, і всі брати,
і сестри всі, і ти сама, Касандро,
в палатах здатні жити, а Паріс
у курині пастушій мав би скінити?
- К а с. А скінити у палатах може краще,
так як Паріс у тебе в гіневеї?
І Деїфоб, і Гектор, і Гелен
живуть, не скінюють: Деїфоб на раді,
а Гектор на війні, Гелен у храмі —
живуть душею й тілом. А Паріс?
Він тільки й жив, як грав там на сопілці
серед отар. Мовчить Паріс на раді
і зброю надягає мов кайдани,
боги з ним на розмові не бувають.
- Г е л. З ним Афродіта розмовляє!
- К а с. Ні!
він раб її, з рабом нема розмови.
Вона велить, він слухає тай годі.
- Г е л. Се ж тільки ти змагаєшся з богами,
за те вони тебе й карають.
- К а с. Що ж,
їх сила в карі, а моя в змаганні.
- Г е л. Для того ти й з Кіпрідою змагалась,
коли вона Паріса напутила
до мене в Спарту плисти? Що ж, Касандро,
Кіпріда, бач, перемогла тебе!
- К а с. Мене, Гелено? Ні, тебе й Паріса.
- Г е л. Але ж Паріс послухав не тебе.
- К а с. Глухий не чує — де ж тут перемога?
- Г е л. Та хто ж би слухав провісти твоєї?
Не говорила ж ти, по чім ти знала,
Що вийде з подоріжжя.
- К а с. Я не знаю
нічого, окрім того, що я бачу.
- Г е л. Та що ж могла ти бачити тоді?
- К а с. Я бачила, як молодик вродливий
з веселим серцем на чужину плив,
не посланцем народу велемудрим,
не збройним вояком і не вущем;

шличок пастуший лехводумне чоло
не зброїв, а красив. І я сказала:
„Гей, вуйте, шоломи, троянські мужі,
у троє, в четверо кладіть блискучу мідь!“
А потім.... ох, страшна була хвилинка,
як він прибув, а з ним і ти, Гелено,
і я отой смертельний поцілунок
побачила....

Г е л. Касандро! се неправда!
Паріса я в той час не цілувала.

К а с. І все таки я бачила його,
той поцілунок, саме в ту хвилинку,
коли до нашої землі торкнулась
червоно взута білая нога
твоя Гелено. Ранила ти землю.

Г е л. Ти крикнула до мене: „Кров і смерть!
Того тобі до віку не забуду.

К а с. Я не тобі те крикнула, Гелено.
Була я в той час новонароджена
і криком болю світ новий стрічала.
Я бачила: Паріс на нас не глянув,
устами тільки привітав Троянців.
Я бачила, як на його думки
сандалія червона наступила.
Я крикнула: „Несіть ячмінь і сіль, —
за жрицею рокована йде жертва!“
Розвіяв вітер золотее пасмо
твого волосся. „Мчить Арес неситий
на поводі Кіпрідинім, як огирь
в палу жаги. Готуйте геватомбу!“
водала я і бачила: на морі
вже чорні кораблі багряну хвилю
стернами різали, вітрила рвались...
На шоломах у вояків ахайських
Трясли ся грізно гриви....

Г е л. Ти безумна!
Хіба в той день Ахайці приплили?

Ми ж більше року прожили спокійно!

К а с. Я бачила в той день ахайське військо.

Тепер я бачу: Менелай бере
Тебе за руку...

Г е л. Геть від мене, люта!
Неправда то! неправда! І ніколи
Того не буде! Краще розібю ся,
упавши з вежі на камінне гостре!

К а с. (з певністю).

Твій чоловік бере тебе за руку
і, ледве взяв, вже ти його ведеш.
Ти попереду, він іде позаду...
Чужі моря, чужі краї минає
ваш корабель, несучи вас до дому...
Огні погасли на руїнах Трої
і дим від Іліона в небі зник...
А ти сидиш на троні, ти цариця,
прядеш собі на золотій кузілці
пурпурну вовну і червона нитка
все точить ся, все точить ся....

Г е л. Неправда!

К а с. О, Богорівна! О, Непереможна!
Епіметей дочко!

Г е л. Що се знов?

Яке нове безумство? Як ти смієш
казать мені: Епіметей дочко?

К а с. Був Прометей і був Епіметей,
одного батька — матері синове.
Житте й вогонь дав людям Прометей
і знав, що муки ждуть його за тее,
провидець мук не відвернув від себе, —
з усіх синів праматери землі
його найгірше покарала Мойра.
Епіметей не знав нічого. Завжди
у нього думка доганяла вчинок.
Він взяв собі за жінку ту Пандору,
що смерть і горе людям дарувала,
і був щасливий з нею, і до віку
ніхто його нещасним не назвав.
Одного батька й матері синове,
титани з роду не були братами,

а ти хотіла, щоб тебе Касандра
сестрою називала! Ні, Гелено,
неправди я не можу говорити.

Г е л. Неправда все, що ти коли говориш!

К а с. Епіметей казав так Прометею

і був щасливий. Радуй ся, царице! (Виходить).

II.

Касандрин покій.

Касандра пише Сибілітську книгу на довгій пергаменті. Коло неї великий триніг з запаленим куревом.

П о л і к с е н а (в білім убранні, червоні стрічки й червоні квітки, з гранати в косах).

Касандро, рідна, ти не знаєш, люба,
яка щаслива я! Який вродливий
мій Ахілес, мій наречений! Часто
я з брами бачу, як він їде полем,
мов Геліос прекрасний, так він сяє.

З Атрідами в незгоді він, і хоче
в міцному мирі з батьком нашим бути,
І шлюб наш буде вже одразу плідним, —
так важуть Мірмідонці і Троянці, —
бо з нього вродить ся і згода й сила,
і не загине вже святая Троя,
не вмере народ державного Пріяма!

К а с. Пробач мені, сестричко, я не можу
тепер з тобою говорити. Бачиш,
тепер пишу я книгу, на розмові
я мушу бути з яснокудрим богом.

П о л і к. Негарно заздрити сестрі, Касандро,
невинна я, що Ахілес мене,
а не тебе з усіх царівен вибрав,
не дівчина ж бо мужа вибирає,
а він її. Із того я не винна,
що ти не вмiла догодить Кіпріді.

К а с. Ні Поліксено, я тобі не заздрю!
(заслоняє лице покривалом).

П о л і к. Прости, кохана, я тебе вразила.

В своєму щасті я зовсім забула,
що слово „шлюб“ гірке моїй Касандрі

від того часу, як Дольон зрадливий
одкинув ся від неї.

К а с. Поліксено,
що говорить про те! Я добре знала,
що я йому дружиною не буду.

П о л і к с. А на що ж ти приймала подарунки?

К а с. Бо я його любила. Ті дари —
то все, що міг Дольон Касандрі дати.
Чому ж я мала б і того зриватись?
Він щиро те давав, а я те брала,
щоб мати спогад про хвилини щастя,
бо знала я, їх не багато буде.

Дивись: і досі золота гадючка
мені правицю обвиває так,
як спогад веть ся коло мого серця...
(показує обручку на руці вище ліктя).

Дольон не винен. Винні сії очі,
не вмів їх погляду мовити: „кохаю“,
хоч від кохання серце розривалось.

Бояв ся їх Дольон. Він сам казав,
що вбили щасте наше тії очі
холодними і твердими мечами.

Вони однакові були, незмінні
перед богами і перед коханим.

Не міг Дольон очей тих подолати,
не міг він погляду їх одвернути
від таємниці до живого щастя.

І знала я, що в сих моїх очах
моя недоля, тільки що робити?

Хіба осліпнути? Бо де візьметь ся
у птиці віщої коханий погляд
голубки, що воркує.

(Поліксена дивить ся їй в очі).

Поліксено!

Не придивляй ся до моїх очей.

Не говори до мене, не питай
нічого, нічогосінько. Ти знаєш,
тебе я над усіх сестер злюбила.

Не говори до мене.

сестру за себе...

П о л і в. Брат давно убитий,
і я його зовсім не пам'ятаю,
тай Ахілес тоді зовсім не знав,
кого він убивав.

К а с. Та ми те знаєм.
І певне Ахілес того не знав,
що в той же час як він шукав послів,
щоб їх послати у свати до тебе,
твій брат, наш Гектор, саме раду радив,
щоб запалити кораблі ахайські.
В той час, як ти отсі квітки з гранати
у кучері влітала, Гектор наш
думливу голову шоломом зброїв.

П о л і в. Так що? Він Мірмідинців не зачепить,
то й Ахілесови про те байдуже, як і мені.

А н д р о м а х а. (вбігає). Чи ви те чули, сестри?
мій Гектор кажуть, заколов Патрокля,
Се ж Ахілес Патрокля мав за друга
найпершого...

К а с. Ой горе! кров і помста!
Отсе твій шлюб, нещасна Поліксено!
(Бере з-за тринога ножиці і обрізує коси Поліксені).

П о л і в. Ой!

К а с. Поліксено, де жалобні шати!

А н д р. Безумна, що ти робиш?

К а с. (в пророчім нестямі). Андромахо,
сестра по братови жалобу носить,
вдова по мужови бере ще глибшу,
а сирота загине в сповитку!

А н д р. Зловістнице, бодай ти заніміла!

П о л і в. Чом ти мені одразу не сказала,
що горе близько? Може б я могла
затримать Гектора...

К а с. Ох, Поліксено,
я завжди чую горе, бачу горе,
а показать не вмю. Я не можу
сказати: тут воно, або: он там.
Я тільки знаю, що воно вже є,

і що того ніхто вже не одверне
ніхто, ніхто. Ох як би тільки можна,
то я б сама те горе одвернула!

П о л і в. Тай одвернула б як би ти сьогодні
сказала Гектору: не йди на бій.

А н д р. Вже ж, ти се знала, — чом же не сказала?

К а с. Хоч би й сказала, — хто б мені повірив?

А н д р. Та як же й вірити, коли ти завжди
не в пору й недоладно пророкуєш?

П о л і в. Віщуєш горе завжди, а чому
й від кого прийде горе, не говориш.

К а с. Бо я того не знаю, Поліксено.

А н д р. То як ми можем вірити словам?

К а с. То не слова, я все те бачу, сестри,
що говорю. Я бачу: Троя гине.

А н д р. Чому? Від кого? Хто її зруйнує?
Атріди? Ахілес?

К а с. Не знаю, сестри.

Я бачу тільки: Троя погибає,
і шлюб дочки Пріяма з Ахілесом,
червоним від крові Троянських мужів,
ганебний шлюб не вратував би Трої.
Живі вино готують на весілле,
мерці взивають: крові дайте, крові!
...Ох, скільки крові чорної я бачу!
І батько наш коліна обіймає
катам своїх дітей... Я чую крик...
ридає, плаче, скиглить, виє, виє...
То наша мати!.. Я пізнала голос!..

А н д р. Боги всесильні, відберіть їй мову!

(Касандра хапаєть ся за голову і з жахом дивить ся у прос-
тор. Поліксена з плачем кидаєть ся в обійми Андромахи).

III.

Гінекей Андромахи. Рабині прядуть і тчуть, деякі гаптують і шиють. Андро-
маха тче великий білий плат, обходячи навколо високі кросна.

А н д р. (до рабинь).

Підіть на браму ви, Левке й Хрізе,
іди й ти, Айтро; по черзі вертайтесь,

поглянувши на бій і розпитавшись,
про Гектора мені звістки приносять.

(рабині виходять).

К л і м е н а. (стара рабиня).

Чому ти, владарко, сама не підеш?
Не так би сумувала, подивившись,
як твій герой воює ворогів.

А н д р. Не можу, я Клімено, я бою ся
іржання коней, брязкоту мечів,
і курави, і крику, а найгірше
того смертельного співання строїл!
Як я те чую й бачу, то здаєть ся
мені, що то повстав з безодні хаос,
що ні людей нема вже, ні богів,
а тільки смерть панує самовладно.
А як не бачу лютої війни,
то й не бою ся, і тоді я вірю,
що Гектора ніхто не подолає,
бо він герой понад усіх героїв

К р е у з а (молода рабиня).

Се правда, владарко! Щастлива жінка,
що може про свого чоловіка
таку сказати правду...

К а с а н д р а. (раптом увіходить).

Правда й щасте!

Як легко ти паруєш їх, Креузо!

А н д р. (з невизначним страхом).

Чого тобі, Касандро? Ти, здаєть ся,
забула вчора в мене веретено?
Креузо, пошукай...

К а с. Не треба, сестро.

Не буду я ні прясти, анї теати.
Жалобні шати маю, а на покрив
смертельний ти сама давно напярала,
не знаю тільки, чи доткати встигнеш.

А н д р. До чого ти се кажеш? Я на ложе
для Гектора новий готую плат.

К а с. Я тільки се й кажу.

А й т р а (увіходить). Наш владар в полі

зострів ся з Ахілесом.

А н д р. Ох!.. І що ж?!

А й т р а. Здаєть ся, він його перемагає.

А н д р. Та хто кого?

А й т р а. Наш владар Ахілеса.

На брамі Поліксена аж зомліла,
побачивши, як Ахілесу скрутно.

А н д р. От безсоромна! То вона не брата,
а Мірмідонця стежить?!

Б а с. Андромахо.

на неї Мойра наложила руку.
Не ти найнещасливіша у світі,
тож не суди нещасних. Вдів багато,
а межи братом вибрати й милим
нечасто мусить жінка.

А н д р. Що ти кажеш?

Ти, наче п'яна, помішала в купу
і правду й вигадку...

Б а с. Вино з водою

помішані стають одним напитком.

Л е в к е (увиходить і мовчки спиняєть ся).

А н д р. Ну, що, Левке?

Л е в к е. Не посилай мене
на браму, владарко...

А н д р. Кажі, що сталося?

Л е в к е. Нічого ще не сталося... я не можу...

Ох, сам Арес пустив ся б утїкати,
не то, що смертний...

А н д р. Що ти жєбониш?

хто ж утїкає?

Л е в к е. Владар наш... твій муж...

А н д р. (замахуєть ся на неї човником теацьким).

Неправда! як ти смієш?..

Б а с. (спиняє її руку). Не поможе

твоя рука проти правиці Мойри.

А н д р. Геть, геть, зловістнице! Се ти, ти винна,

коли то правда, що говорить ся!

Ти одібрала Гектору відвагу,

зламала дух зловістними речами,

убила віру й певність. Бо ніколи
мій Гектор не втівав від бойовиська, —
надію ніс, приносив перемогу
і славу. Але ти надію вбила
проклятими словами: „Помста й смерть!“

Бери ж на себе сором і неславу,
що брат нещасний з бою принесе!

К а с. Як б приніс хоч їх, я прийняла б.
(Тремтить і, не маючи сили встояти, сідає на перший поро-
жній стілець).

Ох, Андромахо, як я палко прагну,
щоб не були мої слова правдиві!

А н д р. Ябби ти тільки їх не вимовляла
і не труїла нас, то й не було б
лихої правди. Не вгасав би дух.

К а с. Зрікаюсь, Андромахо, я зрікаюсь
тих слів зловістних.

А н д р. Пізно вже, Касандро,
вже дух погас.

К а с. (мимохить). Ох! і життє погасло!

Ой, горе! що робити? Я те бачу!
Я бачу: Ахілес прудкий женеть ся,
а Гектор упадає... страх і сором
його підбили, а не меч Пелідів.

А н д р. Ні, ти сама була б зо всього винна,
не страх, не сором і не меч, а ти,
отруйнице, коли ти правду кажеш!...
Ох, щож вони не йдуть?... Я більш не можу,
звісток тих ждати... Я піду сама...

К а с. (затримує її) Я не кажу, нічого не кажу,
нічого не віщую... Тільки бачу!
Осяїнніть ви, зловістні очі!..

Х р і з е (вбігає). Горе!
поліг наш владар від меча Паліда!

(Андромаха мліє, рабині захожують ся коло неї, голосячи)

К а с. (несамовита від туги, промоляє, мов неприємна).

Не страх, не сором і не меч, а я
своєю правдою згубила брата...

(Закриває лице покривалом).

IV.

Частина майдану коло Скейської брами оточена муром. Праворуч трохи в глибині храм, ліворуч брама. Смеркає. Довгі тіни простягають ся через майдан. Невеличкий гурток троянців по середині межі брамою й храмом радять ся пошепки про щось. В середині гуртка Дольон, колишній наречений Касандри — до нього найбільше звертають ся ті, що радять ся. Касандра з Поліксеною ідуть через майдан від храма, обидві в чорних жалобних шатах, тільки в Поліксені обрізані коси і непокрита голова, а Касандра загорнена з головою в довге чорне покривало.

К а с. (спиняє Полік. й стає нерухомо).

Дивись, дивись, які непевні люде

Зібрались там...

П о л і в. Чого вони не певни?

То ж Агенор, Гелен і Деїфоб,

а серед їх Дольон!

К а с. Ох, і Дольон!

П о л і в. Чого ти так зітхнула й застогнала?

К а с. Нічого, так.

П о л і в. Не можеш ти забути

що він тобі...

К а с. Ох, Поліксено любя,

я не про себе думаю тепер.

П о л і в. Про що ж?

К а с. (складає з благом до неї руки).

Сестричко, рідна, найдорозпа

молю тебе, благаю, не питай

і не примушуй говорити! Може

се правда, що слова мої отрутні,

що й очі забивають людську силу!

Осліпнути я хотіла б, заніміти...

Ох се було б таке велике щастє!

П о л і в. Касандро! схаменись! Де ж та людина,

що б тішилась каліцтвом чи бажала?

К а с. Ось тут вона, з тобою поруч.

П о л і в. Рідна,

ходімо звідси!

К а с. Ні, я не піду,

я мушу надивитись на Дольона,

бо... ні, нічого... тільки надивитись.

Я не піду... не можу... ти ж іди, коли ти хочеш.

П о л і в. Я з тобою буду,

самій же так тобі не випадає.

К а с. Касандрі байдуже, що випадає,
що ні, — вона лиш те чинити мусить,
що їй на долю випало.

(Тим часом гурток скінчив нараду і розійшов ся. Д о л ь о н,
зоставшись без товаришів, наближаєть ся до обох царівен).

Д о л ь о н. Царівни,
витаю вас. (Хоче йти далі).

К а с. Дольоне, стій!

Д о л ь о н. Що скаже
мені царівна?

К а с. (збентежена, шукає, що б спитати. Вона увесь час,
поки говорить з Дольоном, має покривало низько спущене на очі,
так що обличчя її сливе невидко).

Я... хотіла власне...
тебе спитати... чи тобі до мислі
були дари на поминках у нас
по Гекторови?...

Д о л ь о н. (трохи здивовано). Так, я дуже вдячен
за ласку та за шану.

К а с. Чом же ти...
не взяв тепер того щита з собою?

Д о л ь о н. А на що був би щит?... Чи ти на здогад,
пророчице?

К а с. (злякано). Ні, ні, Дольоне, ні!

Д о л ь о н (замислений). Се правда, я піду в непевну путь...
та тільки щит розвідачу завада....

Я ж мушу крадькома зайти у табор
ахайський, по ночі усе розвідать,
підслухати наради й повернутись
теж крадькома.

П о л і к. Прости, воно не личить
до справ громадських дівчині втручатись, —
але спитаю, на що молодого
тебе старійші на таке обрали?

Д о л ь о н. Бо молодий ходу звиннійшу має,
ступає лехше (смієть ся) і втікає швидче!

К а с. (в пів-голоса, до себе). Як можна втекти!

Д о л ь о н. Що ти сказала?
(Касандра мовчить).

Д о л ь о н. Я знаю, я на те не заслужив,

щоб ти слова на мене витрачала...
а тільки я хотів.... Ні, я невартий...
витаю вас, царівни.... (похиливши
голову налагоджуєть ся йти).

К а с.   Постривай!

Що ти хотів?

Д о л ь о н.   Спитати...

К а с.   А, спитати!

Ні, не питай, я не люблю питання.

Д о л ь о н. То я таки піду...

К а с.   Питай, питай,
я відповім.

Д о л ь о н.   Пророчице, скажи,
чи я верну живий з моєї справи?

К а с. Чого ти власне в мене се питаєш?

Питай в Гелена, та чи мало ж є
у нас у Трої віщунів?

Д о л ь о н.   Вже пізно
шукати їх тепер.

К а с. Та що ж тобі
з мого пророкування. Про Ксандру
лихая слава в Трої. Хто їй вірить?
ніхто з людей.

Д о л ь о н.   Не знаю сам, чому,
але мені бажалось би почути
на се відповідь власне від Ксандри.

К а с. Ти б їй повірив?

Д о л ь о н.   Може б і повірив.

К а с. (гірко). Та тільки „може“?

Д о л ь о н.   Я вразив тебе?

К а с. О ні, я звичла, що мені не вірять!

Д о л ь о н. А все ж пророкування вислухають.

К а с. На жаль!

Д о л ь о н.   Я прагну вислухати його!

К а с. А якби часом я тобі сказала —
я не скажу, се тільки так, наприклад —
щоб ти не йшов тепер на ті розвідки.
чи ти б послухав?

Д о л ь о н.   Ні, скажу по правді,

не міг би я послухати тебе,
хоч би ти смерть видиму віщувала,
бо нечесно було б зрехти ся потай
того, що сам же я піддав прилюдно,
на що пристав незмушений, по волі.

К а с. То нащо знати, що тебе спіткає?

Д о л ь о н. Так, я люблю дивитись долі в вічі.

К а с. О ні, Дольоне, ти того не любиш,
ніколи не любив, даремне кажеш!

Ти ще дитина для таких очей!

Д о л ь о н. Дитина? Я, царівно, повнолітній,
до ради вхожий і до війська здатний,
я не хлопа давно!

К а с. Але для того,
щоб знести Долі погляд, повноліття
твого ще мало.

Д о л ь о н. Бачу я, царівно,
що ти мені не хочеш відповісти
і я даремне тільки гаю час,
а я його не маю вже багато.

К а с. (здрігаєть ся при сих словах).
Хто се тобі сказав?

Д о л ь о н. Ми призначили,
щоб я вернув ся, поки зійде місяць.

К а с. Але ж тепера місяць рано сходить!

Д о л ь о н. Тож власне я тому не маю часу,
здаєть ся й так його не мало згаяв!

П о л і к. Пождав би ти безмісячної ночі:

Д о л ь о н. Війна не жде, царівно, — поки б ми
безмісячних ночей тих дожидали,
то може б місяць освітив руїну
святої Трої. Я піду, царівни.

Щасливі будьте! (іде до брами, не оглядаюь і зни-
ває в ній).

К а с. (Мовчки махає йому в слід рукою, а як він виходить
поза браму, вона припадає до плеча Поліксени і гірко ридає).

П о л і к. Та чого ж ти плачеш?

К а с. Се ж я в останнє говорила з ним?

Що ж я йому казала? Все холодні,

непривітні слова, як ті мечі
 ворожії, що мають заколоти
 єдиного, коханого Дольона!...
 Чом я не кинулась йому до ніг?
 Чом я не благала на Богів Олімпських,
 щоб він не йшов у ту лихую путь?
 Чом не сказала: „Ох, не йди, загинеш“?
 Чом я хоч поглядом не задержала?
 Злякав ся б він очей тих зловорожих
 і може б... може б він мені повірив, —
 він сам казав, — та може б і послухав.
 Дитина він перед очима Долі,
 не зважив ся б іти на їх огонь,
 якби виразно бачив смерть видиму.
 Ох, а тепер... Моє єдине щасте
 конас там...

П о л і в. Касандро! та вгамуй ся!
 Тож він живий! Чого ти так голосиш,
 аж моторошно, справді? Не годить ся,
 ще хто почує! Нам до дому час.
 К а с. Нехай там чує цілий світ! Не сила
 мені мовчати... Ох, ти ще пізнаєш,
 як тяжко найдорожчого втеряти!

П о л і в. Касандро, годі! Що се ти говориш?
 ходім, тут темно, страшно, я бою ся.
 Вже пізно...

К а с. Пізно... хутко зійде місяць,
 освітить поле... Мій Дольон на полі
 такий самотний, наче кипарис,
 на роздоріжжі... він такий хисткий,
 він молоденький, ніжний, — не до зброї,
 до ліри, до кітари він удав ся,
 до весняних пісень... Ох, що ж ті руки
 порадять проти сих мечів важких,
 що здійнялись над ним... Ратунку!

П о л і в. Слухай,
 чи ти безумна? Тож збіжать ся люди!
 готові ще й Ахайці сполохнутись!

К а с. Ахайці?.. Я замовну... я не буду...
 (Довге мовчання).

К а с. (тремтить всім тілом, з початку щільно закриває лице покривалом і стоїть нерухомо, потім одкриваєть ся і пошепки говорить, стискаючи обидві руки Поліксені).

Ходім на браму... ти ходи зо мною...

мені так страшно... я бою ся Долі...

П о л і к. Та як же підемо? На сходах темно.

К а с. Ох, ні, недосить темно, я все бачу.

(простагає руки в простор).

Ох, Артемідо, сестро Апольона,

богине ясна, погаси свій світач

на сюю ніч, на сю єдину ніч!

Нехай коханці менше мрій зазнають,

вони щасливі й так! Невже для того,

щоб їм щасливим марилося любійше,

мені нещасній відбереш ти мрію

остатню, розпучливу, тую мрію,

що є ще десь на світі мій коханий,

мій, хоч несужений, та мій єдиний!

Коли то правда, що говорять люде,

немов і ти зазнала раз кохання,

на ймення чистої любови тої

благаю, зглянь ся!

П о л і к. (тремтить). Годі, люба, годі!

К а с. (спиняєть ся, потім говорить зміненням голосом).

Так, правда, годі, нащо сі благання?

Що зможуть проти Долі всі боги?

Вони законам вічним підлягають

так, як і смертні, — сонце, місяць, зорі,

то світачі в великім храмі Мойри,

боги й богині тільки слуги в храмі,

всі владарки жорстокої раби.

Благати владарку — даремна праця,

вона не знає ні жалю, ні ласки,

вона, глуха, сліпа, немов хаос.

Рабів її благати — і даремне

і низько, я рабинею рабів

не хочу бути!

П о л і к. Схаменись, нещасна!

В таку хвилину ти гнівиш богів?

Чи мало ще вони тебе карали
за се твоє зухвальство? Хочеш вари
ще більшої?

К а с. Якої ще? Не може
рабinya Долі Артеміда тиха
ні на хвилину запалить раніше
ні погасити місяця на небі
проти того, як Доля призначила
ще спокон віку. Не боюсь я вари!..
Ходім на браму!

(Ідуть обидві по сходах на мур коло брами тим часом, поки вони йдуть у темряві, тихо, на виноколі за муром небо починає злехка червоніти).

П о л і в. (стоячи на мурі над брамою). Що се? там пожежа?
Дольон ахайський табор запалив?

К а с. (теж над брамою). Ні, ні... се не пожежа...

П о л і в. Шож то?

К а с. Стій!

Мовчи!...

(Довга мовчанка). (Небо все яснійшає, зза виноколу показуєть ся повний місяць. Касандра закриває лице щільно обмана руками і стоїть мов скаменіла).

П о л і в. (тулиться до Касандри). Ой, люба!...

К а с. Я бою ся Долі...

вона так дивиться отим великим
та білим оком... (показує на місяць).

Ой, вона все бачить!

Нігде, нігде нема від неї схову!...

А я тепер не бачу! Де Дольон?

П о л і в. Припав і лізе по валах помалу.

(Обидві царівни стоять який час нерухомо, їх чорні постати різко визначають ся в місячнім світлі).

П о л і в. Тепер підвівсь... до табору пішов.

К а с. Ой лихо, йдуть!

П о л і в. Хто? де?

К а с. Он тії два.

Ідуть... ідуть...

П о л і в. Нічого, місяць скрив ся,
за хмару і Дольон припав до долу.
Вони не бачать.

К а с. Але я, я бачу!

(голосно кричить) Дольоне!

П о л і к. Божевільна! він почув!

схопив ся бігти! Вже за ним погнались...

(Касандра пориваєть ся кинути ся з муру на поле, сестра утримує і бореть ся з нею).

К а с. Пусти мене... пусти мене... пусти!

Я мушу з ним... пусти мене!!

П о л і к. (що сили кричить). Ратунку!

Гей, люде! слухайте! сюди, стороже!

(Прибігають вартові вояки і помагають Поліксені утримати Касандру).

К а с. Лишіть мене! Його, його ратуйте!

1 - й в а р т о в и й. Кого?

К а с. Дольона! Там його мордують.

2 - й в а р т о в и й. Де?

К а с. Там, у полі. Ой, ратуйте, люде!

Скоріше біжіть!

1 - й в а р т о в и й. Царівно, ми не можем,

нас тільки двоє! У ворожий табор

побігли б ми хіба на певну згубу.

К а с. Та деж ті всі троянці? поховались?

чи неживі? Гей, люде! люде!!

(Починають збігатись на майдан люде).

П о л і к. Вже люде йдуть.

К а с. Пустіть мене!

(Несамовито пручаєть ся, далі одкидаєть ся назад, знесилена боротьбою і розбита жахом).

Вже пізно!...

Д е і ф о б і Г е л е н (брати Касандрині. Надійшли з людьми і, взявши за руки, хотять звести Касандру з брами).

Ходи до дому, сестро!

К а с. (відпихає їх). Гетьте! гетьте!

Се ви його убили (раптом стихуєть ся і говорить зовсім убитим голосом). Ні, се я.... (Покірно дає себе вести і йде ледви переступаючи, так, що її більше несуть, ніж ведуть).

(Місяць ховаєть ся за хмару і темна купка людей, що веде Касандру поїд муrom, ледви мріє, а далі зливаєть ся з глибокою тіню від храму).

(Кінець буде)

МИК. СУМЦОВ.

Небесний огонь.

За річкою-вогні горять,
Тамъ Татари полон ділять,
Село наше запалили,
І богатство розграбили...
Коло шиї аркан веть ся,
І по ногах ланцуг беть ся.
Укр. історич. пісня.

Горда і пишна була кримська татарва, та погинула, і гаразд, що погинула, бо, як хижа і ворожа орда, вона завжди для Українців була тяжкою неволею, вірою бусурманською, розлукою християнською.

Ще більш шкоди роблять народови сховані його вороги, ріжні довговічні суспільні злидні і забобони. Вони теж звязують людей міцними ланцюгами.

Про один довговічний забобон, не великої вартости, але все-ж таки досить цікавий, йде далі річ.

Торік в ясний день літньої пори йшов я позкрай тихого українського хутора. Подекуди манячили похилі верби. Поблизу веселенько усміхався невеличкий блакитний ставочок. В повітрі було лагідно, спокійно і скрізь тихо; тільки десь злегка з лотоків млина помалу дзюрчала водиця з під недуже міцно задвинутих застав. На небі ні хмариночки. В його безодні снували ластівки. Наближалась вже осіння доба, і ся хоч маленька, але досить хитра пташина збиралась у купочки, щоб летіть у далекий вирій. Ластівки то піднимались у блакитню далечінь, то котилися звідтіль вниз маленькими чорними грудочками, сідали на хатах і голосно гомоніли про свої подорожні речі, щасливі і вільні, що в них крила для далекого літання, що їм ніхто не зможе заборонити купати ся в ясних проміннях теплого південного сонця.

В такий ясний час опівдня йшов я позкрай хутора, минаючи маленькі подвіря, що спускались вузькими смужками з веселого підгір'я, зарослого березиною і грушиною, к веселому блакитному ставочку. Берези і груші мали на собі надзвичайно красовиту передосінню одежину; берези убрали ся в жовтий лист, а грушина увітчалась червоними листами. Наче ховаючись одна

за другу, береза за грушу, а груша за березу, вони гуртом робили гарне вражінне мішаниною ріжномаїтних колірів.

Ось на горбочку під високим осокором притулилась маленька чепурна хата Дмитра Бутрима. Сам Дмитро живе сторожем у панській лісі, а в хаті zostались його старі — батько, мати і маленька дівчинка сестра. Подивити ся, чи дома хто, і що робить старий — добра і розумна людина, з якою завжди можна поговорити до речі. Але двері відчинені, і в сінцях маячать якісь люди, значить, дома. Чи не зайти на час — годину? Та вже нікуди ходить, зайдемо, та зараз спитаємо, чи нема меду, бо у старого пасіка чимала, і він добре торгує в неділю медом на базарі. Так міркував я, стоячи біля Бутримової хати, а далі завернув за куток і опинив ся зразу в сінцях поміж гуртом людей, здебільша баб. Стояли вони натовпом, а на долівці сиділа якась зморщена, стара, трохи хмура й сувора на вид бабуся, богомільниця з слободи Ворожби Сумського повіта. Як далі читач побачить, бабуся вийшла людиною дуже старих поглядів, хоч її рідне село і переїзане тепер залізницями. Та вже здавна на Україні йде така тенденція, що для одних залізниця, а для других предковична темрява.

Моє несподіване прибуття сперш трохи збаламутило слухачів; але, поздоровкавшись, я присів на ослонці, щоб послухать, про що там балака бабуся, а вона сиділа собі на долівці, наче мене й не було; коло неї лежали різні книжечки, проходні свідоцтва, видані їй „Палестинским Обществом“, дешевенькі малюнки, замуслений фотографічний портрет ієрусалимського патріарха і иньший прочанський скарб. Із її оповідання було видно, що вона тричі ходила до Єрусалима, в останній раз зі своїм старшим сином. Я захопив тільки кінець її промови, і, щоб не помилитись, записав його у себе дома на свіжу память.

„Тричі була я в Русалимі, казала балакуча богомільниця, і бачила небесний вогонь; у кожного богомольця по 30 свічок, і всі вони запалюють ся од святого вогня. Оцей самий патріарх, тут бабуся вказала людям на його портрет, служить у церкві, а біля його попи, багато попів; позруч їх стоять турецькі салдати з шаблями. Ми плачемо, а вони азіяти сміють ся з нас та язики нам показують. Бачимо, йдуть Руські, та в ладки, та кричать: наш руський Бог! далі йдуть Сербіяне, та в ладки, та все кричать, і наш руський Бог! далі Румяне (се б то Румини, Волохи), та в ладки, та все кричать, і наш руський Бог! а далі йдуть другі народи — Німці, Гапоньці (стара і про Японців зга-

дала, памятаючи недавню з ними війну), та в ладки, та кричать: не наш руський Бог! Що року займаєть ся святий вогонь, який з неба сходить; од нього запалюють свічки. Коли він не зійде з неба, тоді нападуть на Росію чужоземні народи і розірвуть її на шматки, після чого через тридцять літ буде вже і Страшний Суд, та мабуть вже скоро, бо як я була в Русалімі в перший раз, то було двадцять тисяч, в другий раз було дванадцять тисяч, а в третій, коли я була з старшим сином Гаврилом, то було тільки пять тисяч — лінуєть ся руський народ^а, — так закінчала бабуся свою промову і суворо подивилась на мене маленькими сірими очіцями, наче я здав ся їй від усіх лїнівїйшим по моїй панській вдачі і панській одежі.

Задумані слухачі стояли мовчки і дехто тихесенько хитав головою, в признаку своєї повної згоди з богомільницею. І я сидів собі мовчки, наче зачарований, бо здавалось менї, що я не в XX віці, а геть далеко в старовині, коли ще Даниїл Мних одбував подоріж у Святу Землю. Згадав я про те, що казав колись сей розумний чоловік про святий огонь, що сходить з неба в Велику Суботу. Данило, як людина дуже прихильна до рідного краю, ставив усюди свічки, одправляв молебни, і потім докладно описав, що чув і що бачив власними очима. Він був глибоко зацікавлений нїзведеннем з неба огня і так висловив ся про нього в своїм славнозвістнім „Хожденіи“: „Чимало богомільців помиляють ся, кажучи, що Дух Святий нисходить із неба в постатї голуба, як помиляють ся і ті, котрі кажуть, що блискавка падає з неба і запалює свічки. Нічого такого не бува, свідчить Данило далї по власному досьвіду; нема ні голуба, ні блискавки, але благодать Божа незримо сходить з неба и запалює лампи“.

Рівняючи думки Українця XIII віка до думок Українки XX віка, бачимо, що перший в своїм поглядї на святий огонь був далеко розумнїйшим і, в межах того часу, розсудливим. Він не здаєть ся цілком на віру, що там плещуть богомільці, а доводить ріжні гадки і висловлює свою думку, яка здавалась йому найбільш ґрунтовною. Хоч він був чоловік духовний, був черцем, але з міцним і ясним розумом, і все-ж таки де-чому учив ся, а бідна бабуся XX віка йде таким темним шляхом, що її „руський Бог“ здаєть ся дуже подібним до Перуна поганських часів.

Сумне вражінне робить усе оповідання старої. Окрім замусленного поганенького портрета гладкого монаха в камілавці, бучім патріарха, та ще поганїйших брудних малюнків яких-сь то мона-

стирів, та теж брудних скляних пляшечок з водою і маслом, зостають ся тільки чудернацькі „ладки“, з яких навіть бусурменські турецькі салдати сміють ся і глузують. Цікаво, що стара таки злучила до купи Руських, Сербів и Волохів, як злучила їх історія; забула вона про Болгар і Греків, хоч Греки і зявляють ся головними майстрами в нїзведенні з неба огня, і чимало заробляють од нього в свою кишеню.

Нїзведенне з неба огня в Велику Суботу йде з давен давна. На сей звичай вказують як православні старі прочане, і старійший з відомих Даниїл Мних, також і старі західні письменники і подорожні, що бували в Святій Землі в XIII, XIV, XV і пізніших віках. Цікаво, що звичай вдержав ся досі, і — як нї легко лічити оповіданне старої жінки з Ворожби побрехенькою — в нїм можна добачить чимало вірного, коли взяти на увагу те, що кажуть про звичай нїзведення огня сучасні подорожні.

Російські подорожні, що бували в Святій Землі в XIX в. — Муравьев, Норов, найбільш Елисеєв були дуже зацікавлені звичаєм нїзведення з неба огня; перші два вихваляють його на всі боки, а останній — Елисеєв — вже трошки озираєть ся на розум, і дає такий малюночок ерусалимського звичаю, який наводить на сумні думки. Елисеєв бачив власними очима, що робить ся в храмі, і на його слова можна здатись. Несчислений люд натовпом лізе в храм Вознесенія, не тільки православні, але вірмено-католики, навіть бусурмане тутечки сходять ся до купи. І кого тільки нема? Абисинці стоять поруч з Руськими, Араби Бедуїни обік з Англичанами, навіть трапляють ся Турки, хто в свитах, хто в плащах, русяві, чорняві, усі топчуть ся і голосно гомонять, наче розворушений рій бджіл, або морські хвилі при буйнім вітру. Турецькі салдати стоять поміж людьми на варті. Божа служба йде опівдня; в храмі багато соняшного світла. Спека незвичайна од тісноти. У всіх очи втоплені в вівтарь, або так звану Кувуклію. Нїде нї однісенького огня; свічки і лампи позгашувані усі нетерпляче ждуть того небеснаго огня. Перш грецький, а за ним вірменський патріархи входять у церков, маючи на собі білу одежу, а за ними тягнеть ся довга низка попів.

З годину, або зо дві йде служба, потім грецький патріарх входить у Кувуклію, і двері за ним зачиняють ся. Люде ждуть, сперш мовчки, а потім із криками, з тупотнею; найбільш тупотять та вовтужать ся жваві Араби; але ось! щось блиснуло, з Кувуклії війшов патріарх з пучком запалених свічок; якийсь мо-

торний піп прожогом протискав ся далі, усі тягнуть ся до свічок, піднімаєть ся страшений галас, йдуть стусани, хто куди влучить, колиб тільки мершій ухватить свічку зі святим огнем. В церкві важко дихати од диму і спеки. Свічки перекидають один другому; гарячий віск капає на одежину; од полумени скварчить волоса. У одних після такої колотнечі багато не стає волося, у інших попечеть ся потилиця, руки, а салдати турецькі знай собі порядкують стусанами та кулаками, та бють богомільців рушницями по плечах, по головах. От така катавасія робить ся в святім місці, в храмі божім, і робить ся не рік, не два, а безліч років, на підставі людської темноти і старих забобонів. Інші, розумнійші, йдуть собі геть і потім слухать не хотять про нізведенне з неба огня, а люде темні, прості, найбільш з селян всьому вірять, що їм ні плещуть, вірять наприклад, що святий огонь в перші часи не пече, що їм можна користувати ся в ріжних пригодах життя і через те дуже пильнують, щоб зберегти його і довести до ріднього краю.

От таке оповідає розумний подорожний Єлисеєв у своїй цікавій книжці „Съ русскими паломниками на Святой Земль весною 1884 года“. Очевидячки, що старесенька богомільниця з Ворожби в 1906 р. дещо бачила, і в її промовах не все було старечею побрехенькою.

Відома річ, що сумна темрява з одного боку і нахабний обдур з другого на довгім протяжі віків — роблять огидне і прикре вражінне. Як відомо, Л. Н. Толстой в статі „Обращение къ духовенству“ звернув мимохідь увагу на сю вікову оману. Він дуже докоряє попів за те, що вони не стоять супроти — „продолжающагося вѣками мошенничества зажигаемаго въ Иерусалимѣ огня въ день Воскресенія“. Шкода сподіватись, щоб попи тутечки що небудь змогли зробити, та і дрібниця се, в порівнянні з іншими забобонами. Грецькі забобони йдуть часом поруч із російськими і українськими і в купі роблять таку велику фортецю, до-котрої важко доступить ся. Боронить її багато темних сил, боронить з завзятістю, бо їм добре відомо, як тісно злучені забобони, що коли рушить один, другий, то посуне вся їх гора, а коли посунеть ся і піде на знищенне гора людських забобонів, то замість їх заблестить і засяє новий небесний огонь наукового знаття і загального доброго життя.

Н. К.

Одна з незамітних історій.

Васильківський учитель церковно-приходської школи Тараненко сидів у монопольщиків і після смачного обіду пив чай, мовчки слухаючи хазяйку, що з великим запалом розказувала про панночок Борідкиних, дочок покійного попа, усякі нечепурні речі, гостро критикувала їх вроду і запевняла, що їх придане зовсім не таке велике, як розказують. Тараненко слухав и думав: Бре-шеш, стара бабо, то ти для того все плетеш, щоб я не посватав котору Борідкину... знаєш як тепер мене там шанують і що як схочу, то й оженюсь з ким схочу. Другія времена тепер! Тепер я не той, що був колись! Проте зараз говори, що хоч, я не буду заперечати, а то яє посварюсь, то де буду обідати та ще й так!...

— Ох не хочеть ся вставати, а треба йти... пора! — сказав він вже у голос, поглядаючи на стінний годинник.

— Куди йти? — стурбовано спитала Марія Степанівна.

— До Борідкиних! Ні, ні, не лякайтесь, до Маличенка. Там треба де що обсудити... Але Марья Степановна не дуже повірила і насупилась.

— Мартине Семеновичу, може б ви звеліли запрягти санки та одвезти мене у Вільшанку? Воно хоч і близько, та тільки що треба переходити той проклятий яр... Того й гляди, що яка сволоч коли не вбє, то побє...

Мартин Семенович, що після обіду, як завсїди, кунав у куточку, засовав ся у креселку, наміряючись встати та піти до наймита, але Марья Степанівна стала жорстока як ніколи: — І хто там поважить ся на вас та ще серед білого дня?! Ну і трусополох ви стали, одно труситесь, одно труситесь! Було б і не братись за діло...

— Ви добре знаєте, скільки у мене ворогів і яких — загорів ся Тараненко — такі, що й білого дня не злякають ся! Та се щось нове! Чи вам хочеть ся, щоб мене вбили?... щоб не дістав ся кому небудь?.. Самі ж ви завсїди одно кажете: „Нахваляють ся, бережіть ся!.. Бережіть ся, нахваляють ся!!!“ Самі труситесь, noci не спите, у вечері носа не висунете з хати! Ну так як, Мартине Семеновичу, буде мені коняка, чи ні?

— Та ось зараз звелю — пробормотів той неохоче встаючи і прямуючи у пекарню...

— У нас нема коней, щоб возити вас по гостях, — вся червона скрикнула Марія Степанівна, але тут Тараненко не видержав:

— Годі вже! На старість дуже ревниві стали... Як ще що, то я й зовсім не прийду сюди! Розумієте?

Марія Степанівна скопилась, вибігла з хати, та вже більше не приходила, а Тараненко, як запрягли коня, поїхав.

— Йй Богу, як би не таке діло, то заїхав би на злість до Борідкиних, — подумав дорогою Тараненко. А далі став думати, як то буває на світі. Чи давно сі самі Борідкини не хотіли й дивитись на його? Чи він коли сподівався бути гостем, та ще й почесним у їх прибраній по великопанськи світлиці? Тараненко став думати взагалі про все і про всіх, про те як всі стали горнутись до його, усі чисто, хто zostав ся. Кликали його до себе, скрізь він був найпершим, все за те — як вони казали, що він вирятував цілий куток від революціонерів і тепер береже його. Що то значить, як чоловік почне грати ролю та здобуде собі силу! Від того часу, як він узяв ся винищувати крамолу, як дякуючи йому трохи не всі крапці селяни та інтелігенція сиділи по тюрмах та засланнях, а їх сімі вмірало з голоду, коли він мав силу й бажанне робити так і далі, тоді став любий усім тим, що гордували ним ранійше. Всі тепер пишали ся, що знайомі з ним, якого недавно називали паницею, розпусником, малорозумним, неінтелігентним. Тепер він здавав ся надзвичайно сильним, та хиба справді не сильний той, хто може мов граючись з людьми кидати їх хто його зна за що у тюрми? Їм уже здавалось, що чого він схоче, те йому й буде, що його карієра буде найблискучійша. Се останнє особливо вабило матірок і дівчат, а що тут їх було багато і через лад мало женихів, хоч би й поганеньких, то можна собі уявити, як обхожували Тараненка.

Тараненко їхав і мріяв про явесь ще невизразне, але не далеке і блискуче будуче, здасть ся марив, що він уже губернатором, та тут доїхали до ярка і мрії полохливо зникли. Тараненко став пильно оглядатись, бо йому здавалось, що за кожною деревиною хтось стоїть і націляється з револьвера... Отсей проклятий жах револьвера або ножа отруював йому все. Тепер завсіди доба була розділена на двоє: день, коли він втішав ся життям і тоді ходив

високо задрівши голову та з утіхою реготав ся, зустрічаючи рідню тих, кого посадив у тюрму, і вечір та ніч, коли він згинав ся, голова схилилась як можна нижче і воли йому усе хотілось прикрити її та груди чимсь міцним, міцним... Тоді він не міг сидіти в хаті з незатуленими з середини вікнами, з незамкненими дверима, прислухав ся до кожного шелесту і не спав ночі. Він уже давно потайки від усіх прохав начальство перевести його подаль, але воно мабуть думало, що він тут потрібний, бо все чогось мовчало.

Та ярк переїхали без ніяких пригод, виїхали на гору, на якій стояло село, і поки їхали до двору місцевого глитає Маличенка, Тараненко знову став мріяти про губернаторство і вже майже домріяв ся до прем'єрства, як сани зупинились. Він виліз і пішов у хату, де його привітали дикі, вже п'яні голоси приятелів.

Хата була велика з чималими вікнами і фарбованим помостом. Під стінами стояли величезні шахи, комод і стільці, а в кутку під образами лави і перед ними великий стіл. Образів було безліч великих і малих, старих і нових, багато було шпалерів та рушників, але сі всі окраси не так звертали на себе увагу, як те що в хаті двері і стеля були постріляні кулями, мов решето. Одні дірки були замазані, інші здавались недавніми. Се часом напившись хазяїн і гості пробували свої револьвери.

Тепер перед очима Тараненка була звичайна картина: чоловік п'ять сиділо навкруг столу, всі вже червоні і з божевільними очима. По серед столу стояла велика миска повна горілки і п'яниці пили її чим попало: хто ложкою після борщу, на якій висіла капуста і поприставали буряки, хто стаганом, а хто просто намочував у мисці шматок хліба, а потім смоктав і жував його. Скрізь по столі були розкидані вареники, шматки хліба, ковбаси та сала.

— Що у вас, свято сьогодні? — спитав Тараненко, бачучи всіх своїх приятелів у зборі.

— Іменно — відказав хазяїн — празну, що вже розважав ся з проклятою Гавриліхою, та ще й всього за п'ять карбованців, та ще й дізнав ся, хто се їй ростолкував, що можна підняти історію... Василь кравець! А? І тут йому діло, голодранцю, крамольнику! Ну, нічого! Не по його вийшло. Налякав я добре бабу, сказав, що навки посажу в тюрму, коли вона при людях не заявить, що її направили набрехати на мене і хто іменно. А як

скаже, то дам їй п'ять карбованців. Плакала, плакала вона, скавучала, скавучала, що мовляв же пропала донечка дванадцятиліточка, та таки й зробила по мойому. А тепер я прикручу, тай добре Василя. Дума, що він старший від мене буде! Воно правда, і не стоїло дуже воловодити ся з сею бабою; тепер таке время, що нам би се пропустили без вніманія... якась там дівчонка! Дуже важно! Тепер на нас начальство надіється, ми піддержуем його... Тепер що схочем те й можем робити! Ура! Но тільки я ще не видумав, що зроблю тому проклятому Василю. Давно вже націлюсь, а пора щось зробити.

— От тепер та як раз і случай буде... Я ж приїхав для того, щоб порадитись на щот висилки. Не сьогодні завтра приїде земський і звелить сходови вислати вредных людей в Сибір, як слід по приговору... Буде, само собою розуміється, слухати вас, а не голоту, тому зарані подумайте, кого казати. От і поставте у першу чергу Василя.

— От, от, от! Вірно! Се дошкульніше ніж посадити у тюрму або адміністративно вислати. Тоді б пишав ся, мовляв політичеський, страждає, а то просто як злодіяку! Та ще він заступав ся завсіди за свого брата, а тут вийде, що ті самі свої брати своїми ж руками підпишуть приговор, щоб його вислати, мов злодіяку! Їй Богу ловко! Ну й розумні ті люди, що видумали їхніми ж руками виражати з села крамольників! Не політичний, виходить, а просто злодій, що обчество по приговору вислало... Ловко! А тільки ще от що: і синок у Василя такий, як він, і його треба збутись, а то парубки щось дуже слухають його.

Але Тараненко се все слухав уже одним ухом та щось міркував. На решті почав говорити усміхаючись і тішучись своєю мовою: „Що се я недавно читав у „їхній“ газеті. Монопольщенько відкільсь притаскав, а я й переглянув її. Що десь то було арештовано двох братів, один був винуватий — його десь бачили. Проте котрий іменно винуватий, не знали. Питали — обидва одрікають ся. Тоді предложили батькови на вибір, котрого покинути доглядати його старість, а котрого розстріляти. Мнявся старий, поки таки вибрав, бо сказали: коли не вибере, то розстріляють обох... Ну, а потім таки і того, що вибрав, розстріляли.

Компанія зареготалась.

— Подождіть же, слухайте, для чого се я розказую. Давайте зробим так: предложім Василю, чи його самого вислати, чи сина.

Навірно скаже, що сина, бо хто ж годуватиме сім'ю, коли він піде? Він се зараз сообразить. Нехай сам підпише приговор. Ото штука буде! Як то йому солодко здасть ся підписувати приговор на висилку свого Романка! І перед людьми стид, казатимуть: падлюка, свого сина не пожалкував! Для народу се дуже поучительно, що навіть такі як Василь, та так слухають ся нас. А далі як що, то се не завадить і його таки вислати.

— Ну й голова у вас, їй Богу! — скрикнув Маличенко.

— Ви хіба думали досі, що дурна? А тільки ви майте в виду, що як приїде земський, то треба вам стати найближче до рундука, на якому він стоятиме. Ну, так кого ще маємо висилати? Почали радитись.

Ледви починало розвиднятись. Закидане снігом село мовчало і колиб не світились малі вікна, то можна б подумати, що се просто кучирюги. Здасть ся менш від усіх була примітна хата кравця Василя, бо її маленькі, провалені у середину віконця на чотирі шибки, та ще й з половини розбиті й затулені шматтем, були примітні тільки з близьку. Сама вона низенька, похилена на один бік, до стріхи закидана снігом, і у день була мало примітна. В середині була так само вбога, низька, крива, з почорнілим вохким покутем і вузькими старими лавами. Тенер її ледви освічувала маленька лампочка, при якій незвична людина не тільки не могла б працювати, а й нічого розгледіти. Про те Василь, поставивши своє убоге світло на краєчок столу швидко шив, низько нахилиючись над роботою, так що було тільки видно його посивілу голову та високе, розумне чоло. Його найстарший син Роман, двадцятилітній блідий парубок теж присунув ся ближче до лампи і теж шив. Василева жінка, маленька, суха та хвора, кінчала топяти, наваривши самого нікчемного борщу. Не було там ні сала, ні олії, ні капусти — самі буряки і горох та трохи картоплі. На печі двоє малих дітей семи і п'яти років грались кремяхами, дівчина підліток пряла та помаленьку одноманітно кашляла. Дванадцятилітній школяр Андрій, єдиний з усієї сім'ї міцний і рожевий, розгорнув на столі біля лампи газету и виписував у зшиток підчеркнуті слова. Він звичайно, як у хату попадалась яка газета, прочитував її уважно, підчеркував незнайомі слова, потім виписував у зшиток і спитавши в учителя, що вони значуть знову записував їх значіння. Видумка була його, а користь виходила всім.

— От-от, тату, будуть вибори у думу... Чи тож удасть ся провести своїх? Здасть ся що вдасть ся, — сказав Роман те, про віщо давно вже мовчки міркував.

— Вибори у думу справді от-от будуть. Проте вибори у Сібір мабуть будуть ранійше... По інших селах уже були... Мабуть і у нас буде так, що наші кандидати підуть у город не на вибори, а в тюрму... Ну, та що й мене порішили вибрати, то треба сподіватись, що і я з ними почвалаю, — похмуро обізвався старий.

— І не дай Боже! Вже коли брати, то краще хай мене беруть...

— Краще б було, щоб вони самі пішли... З якої речі тобі пропадати? Що ти зробив, або хоч і я? Ані вбили, ані вкрали, ані одурили кого. Правда, що їм не годили, тепер їх сила, що хочуть те й роблять. Хочуть в Сібір — спровадять, хочуть — замордують, убють... Тільки скажуть, що се „за крамолу“, то й піп благословить. Добре, мовляв, діло зробив, отечество спасав. Знаю, що на сей раз чимало піде з села... Тараненко та Маличенко постараять ся...

— Ну, тільки чи дадуть люди приговора?

— Хоч не схочуть, то дадуть. Як стануть навруги козаки та стражники з нагайками та шаблями, то й підпишуть. І нема що їм казати, нарікати на них! Кожному своє життя дороге і кожному не хочеть ся кидати сімю старцювати...

— Ну се, положим, тату, щось не так! Як же тоді хотіти, щоб правда взяла гору, коли свої своїх будут видавати? Хто ж тоді діло буде робити, коли кожний скаже: не я? Коли для діла треба, щоб я йшов у Сібір, піду і не скривлю ся; коли треба і що инше зробити — зроблю, не злякаю ся. Аби тільки знав, що справді діло, а не так, хто його зна за що пропадаю... Що б мені не впадо ся зробити, і слова не скажу, бо було б так, що язиком мелю, а від діла відказуюсь... То вже зовсім погано!

Василеви у сю мить Роман здав ся таким чесним, таким хорошим та коханим і разом, розуміючи, до чого доведе його вдача, так було нестерпимо шкода його, що він не міг вимовити слова. Тільки через який час, коли вже можна було примусити себе говорити спокійно, він сказав: — От що, хлопче, треба трошки порадитись, на случай, як мене візьмуть. Бо не сьогодні-завтра будуть оті вибори. Хазяйству мені нічого порядку давати, бо ніякого добра у мене нема. Одно у мене добро — діти. Гляди ж ти добре, щоб не порозпускались, та не повиростали свинями.

— Ось годі, тату! — аж скрикнув Роман, нахилиючись низько, низько над роботою — у мене аж уха болять слухаючи таке! Таки ж не можу подумати, щоб у їх стало совісти вислати вас! Діти!

— Ось бач, а отсе ти сам проти себе говориш! Коли так, то чому ж мене не вислать? Адже інших висилають і так само в їх є діти? А що до совісти... Найшов де про неї згадувати.

— Коли що, то їй Богу, піду попрохаю, щоб мене замість вас узяли. Їй Богу, се можна. Се як би було по закону, то там не можна нічого перемінити, а так то коли схочуть, всяко можуть зробити. А то хіба ж я можу стілько, як ви заробити, щоб прогудувати всіх? Хіба мені хто що шити дасть! А коли нанятись, то хіба сього постачить? Та все одно, і з мене користь буде не велика, бо все одно десь швидко опинюсь.. І тепер серце так уже горить...

— Не плети дурниці! — Як можна строгіше сказав Василь, і в хаті стало тихо.

Тим часом почало розвиднятись. У пів-сліпі вікна цїділо ся сиве світло безсоняшного ранку і змішувало ся з жовтим від ламни. Стало видніше шити.

Андрій зібрав книжки і пішов у школу, але через кілька хвилин прибіг назад, був білий як глина, увесь трусив ся і ледви міг вимовити: „Тату, там біля воріт стоять Тараненко та Маличенки і кажуть, щоб ви зараз, зараз вийшли до їх.

— Ой Боже ж мій, се щось буде! — тихенько скрикнула Василя і зупинила ся, мов скаманїла.

— Еге, се щось не просте, — згодився Василь надїваючи кожуха. І йому було самому соромно, що у нього так стали трусити ся руки, що ніяк не знайдуть рукавів. Взявши шапку він вийшов з хати і побачив біля воріт на вулиці три здоровенні постати: найближче стояв Тараненко похилившись на ворота і дивив ся нахабними вираченими очима на Василя. Маличенки стояли за своїм приятелем і щось усміхаючись говорили, поглядаючи на хату. Василь підійшов ближче і неохоче доторкнув ся до шапки.

— Чого кликали? — спитав він похмуро.

— Та он яка штука — розтягаючи слова, щоб довше натїшитись і натїшити приятелів почав Тараненко, — он яка штука... Штука така, що ти з своїм синочком дуже неспокійні люди... Неблагонадежні... Ну, а таких людей громада не хоче zostавляти на

селі, щоб вони заводили політику та забастовки... Будем говорити по правді, по приятельски. Аджеж в кого були завсіди усі бумаги, як не в тебе? Ти тільки добре їх приховав, як тебе трусили... От як би ти був розумний, так міг би так зробити, що тобі було б добре... сказав би, де ті бумаги та оддав би нам...

— Я нічого не знаю ні про які бомаги — сухо відказав Василь.

— Ну, то твоє діло. А для тебе було б краще... Пропадеш ти із жінкою і дітьми!

— Кожен знає, як йому краще, та так і робить.

— Добре, добре! Тільки ми прийшли не для сих балачок, а ось що. Когось з вас двох, або тебе, або твого Романа вишлють в Сібір... Ми се знаєм і прийшли тобі сказати, щоб ти сам вибрав, кому з вас двох іти.

Тараненко замовк і не зводючи очей дивився на Василя. Той мовчав. По обличчю не було видно, яке вражіння зробили на його сі слова. Приятелів узала злість та досада, що не довело ся бачити, як ворог злякав ся, ні натішитись його журбою.

— Іч! як камінь, як залізяка! — ледви чутко вирвалось у Маличенка.

— Річ не маленька, треба подумати — на решті спокійно сказав Василь — і потім я не знаю... Хіба наші селяни таки чого сердити на нас, що хотять вислати?

Тут приятелі могли втішно і радісно зареготати ся.

— Ех Василю, Василю! А вже чимало живеш на світі! Ще й розумним тебе вважають! Та хто ж там буде питати у твоїх голодранців, чи сердиті вони на тебе чи ні?! — регочучись вигукнув Тараненко. — Поставлять навкруг козаків, так так підпишуть, що тільки держись! Кожному своя шкура дорожча твоєї! Проте як ти хочеш ще поміркувати, так от ми підем тут близенько до Івана, а ти дивись, коли ми будем вертатись, та вибіжиш і скажеш.

Товариство рушило далі, а Василь тихо-тихо пішов у хату. Поки він думав, що його вишлють, і знав що тут вже не можна нічого зробити, то якимось не думав про се. Буде як буде, скільки не думай. Тепер же виходило, що можна щось зробити, можна вибрати, чи одного сина погубити, чи всіх. Просити Романа, щоб він пішов... щоб пішов пропадати... Ні... не по совісті силувати...

— Ну хлопче, — сказав важко дихаючи Василь, як увійшов у хату, і зупинив ся мов прибитий — як раз те саме, про віщо ми балакали... Кажуть, щоб я вибрав, або я, або ти...

В одну мить наче який вихор розвіяв Романові думки, і йому схотілось одразу заплакати мов дитині. В одну коротісіньку хвилиночку він перечув стільки, скільки не перечуєш звичайно і в цілу годину. Йому стало шкода і батька і маленької замученої матери і дівчор і товариства і гомінливих зібрань, навіть кожного куточка своєї старої хати. Здалося, що він не має сили йти в Сибір, не зможе жити в тім краї, який здавався величезною сніговою пустинею, безсоняшною, безлюдною, наче десь під землею. Мов маленька шалена іскорка блиснув жаль, на що вони з батьком встравали в ті справи, за які доводиться тепер йти туди. Але коли се подумав, то зараз так здригнувся, наче його хто вдарив по обличчю. Йому стало соромно самого себе, що міг так подумати. Скільки людей мучиться, скільки гине на віки, чого ж все инші, а не він? Говорив про правду, думав, сподівався, що вона колись таки буде, треба ж і самому щось зробити для неї.

І Романові Сибір вже не здалась такою страшною, навпаки хотілось зазнати тієї муки, що терплять инші, терпіти хоч і пропасти, аби знаючи, що так треба для того, щоб стало добре усім...

Василь мовчки сів на лаві, оглянувся на сімю і з жахом подумав: пропадуть! Та нема що робити, не мої тільки пропадуть! Ой Боже, Боже, скільки народу загинуло, скільки мучиться! Ну, та чи довго так буде!? — одразу ж подумав він і тоді твердим голосом сказав до всіх: — Треба мені збиратись, колиб тільки знати коли саме...

— Чого ж се вам збиратись? — здивувався і збентежився Роман, якому і не спадало на думку, що не порішили ще, кому йти.

— А то як же? — спитав Василь і в його душі засвітилась надія, якої він цурався і соромився.

— Та боронь Боже, — діти, мати!

— Не по совісті буде силувати тебе, щоб ти за нас пропадав... Кожний своїм життям пан...

— Хиба я своїм життям пан!? Колиб то! Є над моїм життям пани, та не я! Ну тільки не ви, а я піду. Коли пропаду, то сам, а з вами пропадуть усі. Нехай! Не до віку так буде! Може хоч сі малі побачать волю... А може се все буде іскрою над сухою соломою! Нехай!

— Тату, — крізь сльози сказав Андрій, що увесь час одвертався, мов дивився у вікно. — Тараненко та Маличенки чогось знову стоять біля воріт...

По селі розлетілась чутка: козаки йдуть! Але воно вже не захнулось як тоді, коли у перше почуло сі слова. Їх воно вже чуло не раз. Звичайно се приїздило начальство з охороною, або шукати кого, або арештовувати, або просто сказати яку плутану крикливу промову, яка завсіди здавалась дуже вдатною самому промовникови. Сі слова: козаки йдуть тепер викликали гнітюче, настирливе чутте безсилля і беззахисности, яке почували останні рази.

І сей раз усе пішло як заведено. Ледви, військo спустило ся з гори на село, як зараз попрямували до попа. Земський пішов у хату погрітись, а охорону розділив на двоє: частині звелів вартувати біля цопівського двору, а частину послав на село під приводом місцевих стражників зганяти сход. З одубілими руками та ногами, голодні та сердиті казаки пустили ся селом. Стали обходити усі хати окрім багатих, бо, як казали стражники, сі самі знають і прийдуть. Козаки як несамовиті ускакували в хати і розмахуючи нагайками, лаючи та проклинаючи гнали на схід.

— А щоб вас чорти позабірали, чортові бунтовщики! Через вас проклятих ніколи нема спокою! Одно їздь, одно їздь, з коня не злязь, не їж, не пий, день і ніч на морозі! Отсе вже три дні сновигаєм як собаки!

— Хиба ми вас кличем, чи що? — часом обзивались сміливіці. — Про мене, хоч і вік собі сидіть у своїх казармах, та їште та пийте. Ми ще й спасибі скажемо! Начальство вас тяга, а не ми...

— Не разсуждать! — люто вигукували козаки, згадуючи ту теплу хату, де саме сидить земський, і ту смачну страву, яку саме мабуть їсть. При такій нагоді козаки сяг так вдовольняючи дозволенням способом свою німу злобу, давали волю нагайкам, від яких у селян дуже боліли плечі.

На решті діло було зроблене, та що мало кого заставали дома, то сход зібрався невеликий. За те прийшли всі ті, до кого не заходили. Сі всі — червоновидний, огрядний та добре одягнутий народ, стали щільним гуртком як можна близьче до рундука і відрізнялись від юрби також тим, що були неналягані, розмовляли та сміялись. Поглядаючи навколо і розглядаючи, хто є на сході, Маличенко сказав:

— А нашого Василя й нема. Роздумав, чи що?

— Заболів — сказав меньший Маличенко.

— Представляєть ся?..

— Ні, мабуть, справді, бо був доктор... Ніби то й дуже... Ну, та се нам не вадить... Підйдем за його й самі. Не все одно, хто підйде, аби було діло зроблене.

Маличенки замовкли, бо люди присунулись ближче до їх. Козаки на конях стали навкруг, стиснули людей у купу й розтираючи носи й руки люто поглядали на народ та в той бік, виділів мав приїхати земський. Але земський не поспішав ся. Він уже добре пообідав, пив чай сидючи біля груби і добродушно бавив ся з попелятами. На респіт згадав, що пора їхати у волость, що мабуть там давненько ждуть, та господарі ніяк ще не хотіли одпустити такого почесного гостя, вмовляючи його ще погрітись та спочити. Земському самому дуже не хотілось уставати з м'якого кріселка в теплім куточку і він ще посидів трохи та поглянувши на годинник і зміркувавши, що треба поспіти до приятеля на приватну раду, встав і поїхав.

Народ змерз, втомив ся, коли на рундуці з'явив ся земський з компанією і почав говорити. Промова була, як водить ся, довга, нудна і незрозуміла, були просто готові фрази та слова білими нитками шиті до купи. Скінчив тим, що от може на селі є такі люди, які шкводять громаді, то він нагадає їй, що вона має право вислати їх у Сібір.

— Є такі, є! — гучно вигукнули ті, що стояли біля рундука — Лаврін Голка, Василь Степанів, Іван Довбня, Сергій Замський...

— Ні, ні! ми не хочем! Не треба їх вислати! Вони нічого нам не роблять! — загукали разом навкруг.

— Що се за крик? хижо витріщивши очі крикнув земський.

— Не хочемо їх вислати!

— Що се за крик? Бунтувати? Ви забули про козаків! як що, то в одну мить як капусту вас... всіх заплю в Сібір...

Люди затихли.

Гурток по близу знов став під приводом Маличенків вигукувати імення, накачали з двадцять, коли з юрби хтось здоровенним голосом крикнув: Маличенків! Маличенків вислати, бо вони найгірші на селі, через їх нікому нема життя!

Маличенки здивовано оглянулись, почервоніли, аж посиніли од злости.

— Маличенків! Маличенків вислати — гримнула вся громада. Земський ступив на сам край рундука і замахав кулаками, щоб замовчали. Коли втихомирились, він вдержав свою злість і до-

кірливим, аж солодким голосом почав: Чи ви малі діти, чи що? Не розумієте, де ви і що ви робите? От і говорять, що вам ще треба дати ще якісь права, а ви ж, виходить, нічого не способны самі зробити як слід! Все щоб чиясь голова за вас думала, за вас клопотала ся, все любите брати готівеньке, все валите на наші плечі, а самі ні за холодну воду! Вам би тільки горілочка була! Або вже як візьметесь що робити, то виходить чорт зна що. Куди там вам ще давати волю! Деж таки?! Всі добре знають, знаю й я, що Маличенки люди порядочні, багаті, почтенні, ніякою політикою не займають ся, начальство поважають, а ви ні з того, ні з сього гавкнули: „Маличенків вислати!“ Ви як вівці, чисто як вівці. Якійсь там мошеник крикнув, а ви всі за ним чисто як барани! скінчив вже не солодко земський.

— Маличенків вислати! — гримнула розлютована громада.

— Бунт! що? Де приговор? писарь!. урядник! де приговор? ось! Підписуйте. Чого стоїте як барани? Підписуйте!

Народ не ворохнув ся

— Підписуйте зараз! Підписуйте зараз свій приговор! Чуєте? вмить! Чого стоїте?. Бунтуєтесь? Нема міні часу з вами воловодитись, міні їхати пора. Стоїте? Бунт? Не слухаєте! Урядник, стражники, робіть своє діло! Підписуйте приговор, сволоч, мошеники, падлюки, вас би гуртом та прямо у Сибір усіх! На ваторгу! Знаю тепер, що ви всі крамольники, коли так чіпляєтесь за ту сволоч! Вівці, барани, свині! Вас би всіх тут як капусту посіяти! Як не жалю я вас, сволоч, та і в мене може терпінне лопнуть! Стражники, женіть сюди бунтовщиків, хай підписують!

Стражники з нагайками охоче кинулись на народ, козакі почали підтягати повіддя, але ще не рушилися з місця. Почалась метушня. Хто міг той досить безборонно проскакував між козаків і тікав до дому; яким се не вдавалось, стражники нагайками гнали підписуватись і ті не тямлючись від жаху і болю, бажаючи швидче втекти відсіль, підписували. Стражники скаженіли, нарешті і козаків захопив сей рух, яким можна було нагрітись; вони взялись теж за нагайки і кіньми насували на людей. Крик, галас, лайка, а над сим усім метушіннем високо на рундуці стояв земський і блискучими очима мовчки дивив ся, що діялось у низу. Його велике, сите обличчя було червоне, а рот трохи роззявлений, бо з утіхи і почування своєї сили у нього занадто дуже билось серце. У низу зараз біля земського Маличенко підписував ся за неграмотних, підписував ся звичайно не питаючись та разом і за тих, що хоч і були

грамотні, та втекли або й зовсім не були на сході. Підписався також і за Василя.

Звичайно, що так приговор був швидко готовий, земський з утіхою сховав його в кишеню на грудях і рушив їхати оточений посинілими, голодними та роздратованими козаками, які вже розгудлялися і гонилися за людьми, заскакували у двори та били, кого влучали. Але все таки „тут все обійшлося благополучно“ і люди дякували Богу, що їм не доводиться ні ховати нікого, ні збагатити село каліками та божевільними.

А земський їхав надзвичайно задоволений і думав про те, що тільки що відбулося. Се було йому не вперше і завсіди давало добрі результати, бо він був „добрим адміністратором, тактичним, розумним“, як казали про його усі, а особливо „ліберальні“ пани, які до того ще й хвалили його за те, що він уміє говорити з народом, уміє „умовити, переконати“. Тим то завсіди досяга свого, не проливаючи крові, як інші занадто гарячі і нетерплячі, а все помалу, м'яко, легко уміє поставити на своєму. І справді земський мав приговори уже з усіх сел свого участка, як доказ що в його все спокійно і доказ того, що се він, а не [хто інший зумів досягти цього. На се не можуть не звернути уваги... Кар'єра! І окрім того і самому йому й іншим земельним власникам буде спокійніше, коли такі елементи будуть вислані і селяни заспокоять ся. Та тут земський зупинив свої думки, замислився дуже та наступив ся. Коли сказати самому собі правду, то всі ці приговори не докази народного настрою, підписані з примусу, з під нагайки і за помічю добрих людей. Так що самому вірити, що вони вже справді заспокоїлись, неможна. Хто його зна, що там вони думають! Та як би думали, як слід, то не треба було б гнати їх нагайками, щоб підписували... Звір злякався, а не покоровив ся. Ну та більше того що зроблено, не можна зробити. За те вище будуть заспокоєні та певні і не будуть прислухатись до того проклятого „народного голосу“, який все таки мов та „вова“ дітей по трошку лякає і примушує йти на компроміси. Нехай і за кордоном знають, що сей „народний голос“ видумка революціонерів. Як тільки що хто скаже, показати ці приговори і тоді буде ясно, що народ не хоче ніяких новин, задоволений тим що є, і сам випроважує геть „вредні елементи“.

А самим все таки буде безпечніше. Найсміливіші, найрозумніші вийдуть із села і нікому буде організувати ні забастовок, ні спілок. А се хіба мало?

АНТРАКТ.

„Слава в вишніх Богу“ — міг сим разом од повноти утроби отригнути різдвяний гимн спочиваючий на законі російський обиватель. „На землі мир, в чоловіцїх благоволеніє!“ „Кривавий кошмар революції“ розвіяв ся безслідно. Спільними заходами фінансистів російських і заграничних ренту підтягнуто в гору на цілих три карбованці. Отечественний промисел цвіте; неважаючи, що в одній частині народ з голоду обмирає, а в другій збиранне податків відбуваєть ся при ласкавій співучасті воєнних команд, акціонери московські дістають дивіденди як за найліпших часів, а „загальне утихомиренне“ обіцює на будуще перспективи ще більш розжеві. Зручною рукою нижнього преміера Росію справлено по правдиво-конституційній дорозі й зведено конституціоналізм як раз до тої дози, в якій він, наповняючи радісним спокоем кредиторів Росії, не може затривожити нікого з благополучних Росіян. Парламент, який не тільки нікому не страшний, а навіть нікому не інтересний—чи се не ідеал кожного такого благополучника? Кадетський папа Мілюков, стративши всі надії на портфель, береть ся до старого ремесла й їде до Америки на лекції, а „освобожденець“ Струве з успіхом здає магістерські іспити з фінансового права. Різні землетрясці, що не давали спати обивателю, в позах „голодаючих Індиян“ сидять „по той бік добра і зла“, по за російською границею. А праві справляють равти у „человѣка“. „Блаженни правіи, яко тѣхъ есть царство Россійское!“ „Слава в вишніх Богу“, — а на землі їх високопревосходительствам!

„Елементи перевороту“ можуть в безсилій злобі бити ся головою о стіну, але „обиватель“ може почувати тільки вдоволенне, — вдоволенне тим сильнійше по таких бурхливих і неприємних часах. Особливо ж обиватель український. Боже мій, страшно й подумати, що він пережив і з якої небезпеки оцілів! Такий гармидер і галас підняв ся був, що ледве хто був настільки твердий і стоїчний, аби влежав спокійно на своїй національній фортеці й не вихилив бодай голови з під національної перини. А скільки поважних патріотів, забувши всяку солідність і обережність, приписану для кожного „щирого Українця“, таки й зовсім позлазило з печи та змішавши ся з „улицею“ почало і собі кричати: „по-

співай“, „не давайсь!“ Скільки солідних людей, що були окрасою й надією свого хутора, й собі почали повторяти фрази про „історичний момент“, „критичну хвилю“, про те що Україна не може відставати від інших народностей, мусить додержувати кроку загальному поступови, і т. д!.. „Безсмысленні мечтанія“ попролазили, бодай на хвилю, в голови навіть найтвердшого калібру, і про українську автономію заговорили навіть люде на стільки певні, що з ними роками грав в карти покійний наш жандарм Вас. Дем. Новицький і ніколи не був ображений в своїх ліпших почутях. Та що вже й казати, коли той же Вас. Дем. почав сам обиджати жандармських полковників, а себе перед ліберальними репортерами почав представляти правилом лібералізму і образом гуманности, а свою місію, як київського жандармського генерала, описував трохи як не валенродизм, призначений на те, щоб своїм жандармським покровом охороняти різних крамольників від заслуженої кари?.. Чогож уже можна вимагати від обивателів, які зовсім ніколи не служили в жандармах?..

Але сей гіпноз не міг довго трівати. Такої „оргії“ не міг витримати український обиватель — уже з причини самого свого темпераменту. Риба все риба, і навіть крилата летюча риба може на хвилю тільки вилетіти з води. Мірковання про національні потреби й обовязки, про завдання моменту не могли зробити трівого впливу в суспільности, де все ще панує національний кодекс, вироблений і прийнятий прихильниками вареникофільства не лишаючи місця ні понятям національного обовязку ні самій ідеї національности. І по кількох місяцях національно-поступової горячки, українського обивателя тим сильніше потягло на піч, під перину, під якою так солодко спало ся, під покровом указу 1876 р., що одним своїм словом так мудро зняв з українського обивателя всякий обовязок думати про потребу якої небудь національної роботи, і під охороною запобігливої адміністрації, що своїми заборонами давала таке прегарне оправданне всякій байдужости й недбальству.

І змолив ся кінець кінцем український обиватель: „Господи Боже, Николай угодник! Що ти робиш з нами! Поставлю тобі свічу як кінську ногу — тільки винеси нас з сеї горячки. Де нам поспівати за „іншими народами!“ Де нам думати про „самоопредѣленіє“ чи „обезпеченіє полноты національной жизни“, коли ще ми не порішили ні справи і з двома kropками, ані того, чи ся осібю чи разом писати, а навіть в сій замотанині й дні та місяці

погубили—не знати який місяць тепер — чи грудень чи студень, і коля конституція зайшла — чи 17 жовтня чи 17 падолиста. Та ж тут — щоб таку справу громадським методом розрішити й най-ти „равнодійствующою“ між Золотоношею і Коломнею, треба часу й спокою — а тут з усіх боків тільки одна справа горячіша за другою впливає, й не можна і відітхнути, ані зміркувати, до чого хопити ся — чи до суперечки про автономію областну і національно-територіальну, чи про е з двома кропками. Змилуйте ся, бо не витримаю!“

І молитва вірних Українців не зостала ся марною. Молитва сього побожного народу все доходила до Бога. Спинив Господь Бог і Николай угодник колесо історії, аби Українці мали час подумати над і та е з двома кропками. Настав антракт по цілій лінії, „отъ финскихъ хладныхъ скаль до пламенной Колхиды“. Всі недержавні народности Росії муіли сісти на спочинок, і не стало й Українцям вуди спішити ся й поспівати. Всі неспокійні духи, які не давали спокою за сі роки обивателеви, доворяючи йому за інертність та байдужість до свого національного жита, опинили ся „на канані“ — то значить з перспективою сім літ сидіти без взаємности: повторяти свої жалі й поклики перед своєю суспільністю, не знаходячи ні відгомону ні співчуття. А український обиватель, наповнивши утробу пампушками і овіявши свою голову чаром наливки може на горячій печи роздумувати над способом погодження Золотоноші з Коломнею, з тайною надією, що кінець кінцем — російське академія зглянеть ся над безпомічним становищем українського обивателя, позбавленого офіціальної правописи, яку був завів указ 1876 р. і яка пропала з його знесенем. Вона змилуєть ся, й научить його, як має писати. Якась иньша інституція змилуєть ся, й виробить для нього підручники українські. Поступові партії російські змилюють ся, й добудуть для нього права української мови. А він собі буде тим часом сьвяткувати юбилеї українських генералів, які протягом 30 чи 40 чи 50 літ старанно ховали свої таланти й епергію. Які здобували престиж українству, граючи в карти з Вас. Дем. Новицьким, і переконуючи адміністрацію, що можна бути великим українським патріотом, не роблячи ніяких прикростей та клопотів навіть окологочному надзирателев. Які доводили світови, що українська народність зовсім відмінна, ніж всяка иньша, і всі говорення про народні змагання, потреби українські і т. д. зовсім не треба брати серіозно, бо сі слова в устах українських „патріо-

тів“ звичайно не мають ніякого серйозного значіння. Настав їх час! Радуйтеся й веселітеся всі, хто не дав себе унести „революційній горячці“. Прийдіть і ви всі, хто согрівив вільнодумством, але покаявся: поцілуйте „ремінь сапога“ вірних і сідайте з ними до трапези. Тіштеся й веселітьтеся всі, хто обтрусив з чобіт своїх по рох „українських фантазій“ і твердо став на ґрунті общеросійства...

Так, ми в антракті, глухім, затяжнім, якого в сій хвилі й кінця не бачимо: чи мають прихильники суспільно-політичного оновлення й національного перестрою Росії, а особливо українського сидіти без взаємності три, сім чи й більше літ. По страшних зусиллях, по надмірній, горячкової траті сил, енергії, людських голів і матеріальних засобів широкі круги суспільности охопив не оборний потяг до спокою, спочинку, тихомирного життя. Широкий розмах загальних суспільно-економічних і політичних реформ, і спеціальніших змагань недержавних народностей, яким сподівалися вони побороти всякі „трєнія“ і противлення, не поборов їх і впав підрізаний в самих джерелах своєї сили й енергії, зіставивши по собі гірке похмілле розбитих надій і розвіяних ілюзій.

Облетїли цвїты,
Догорїли огни.

Навколо економічна руїна, маса розбитих сил, звихнених істновань — і зневіра до всякого смілійшого кроку, до всякого новаторства. Тріумфують всі благоразумники, що мовляв від раз ясно бачили, „що з усього того не буде нічого“, і серед недавніх прихильників поступових змагань ширить ся благоразумне переконання, що поступати не можна інакше як тільки „по малу по полсаженки, низкомъ нерелетаючи“, а ще дїпше — лежати на місці міцно держачи в руках розбитки, полишені хвилею визвольного руху. І особливо се в сфері українського питання, що так мало пустило корень в широких кругах суспільности, таке неорганічне для російського суспільства, а з ним — і для зросійщєних кругів самої України. Національне питання, заїнтересувавши на коротку хвилю російське суспільство, стратило до решти се заїнтересованне, а українське ще й більше, ніж яке иньше, і з короткозорістю, яке на жаль так сильно характеризує російську ліберальну і навіть поступовійшу суспільність, вона спїшить спихнути з очей сей немилій їй привид. І се все утруднює завдання тих, які зістають ся вірними своїм вчорашнім програмам, нічого не забувають в них

і не мають за що небудь з них перепрошувати сьогоднішніх панів ситуації.

І ми не зрікаємося нічого з тих змагань і домагань, які ставили в недавнім розгарі визвольного руху. Ми не переконалися в утопичности, тим менше — нерозумности їх, а тільки пересвідчилися в недостатці ресурсів, якими розпоряджав той момент для їх осягнення. Те що сподівалися тоді осягнути смілим скоком, мусить бути розложено на довгий ряд кроків. Досвіди останніх літ показали нам, що свідомість наших завдань слабо розвинена в широких кругах суспільности й мас, — отже завзята праця, витривала, плянова, консеквентна мусить бути положена на те, що б всіми приступними нам способами наші загальні і спеціально-українські постуляти провести в свідомість сих широких кругів. На те щоб довести стороннім людям і своїм землякам серйозність українських національних завдань, їх органічність і неминучість. Щоб вияснити культурну й суспільно-політичну вагу українства, потребу його успішного, широкого розвитку для успішного розвитку величезної території, де український елемент становить ґрунт і підставу. Щоб сотворити нарешті міцні підстави українського руху — наукового, просвітнього, суспільно-економічного, силами самої суспільности, засобами приватними, коли не можна скоро сподіватися таких інституцій публичних. Таке як зробила се наша закордонна Україна, десятиліттями тяжкої, мозольної праці сотворивши широку систему приватних інституцій наукових, просвітних, економічних, політичних. Таке як роблять російські Поляки, не чекаючи конституційних гарантій для сеї роботи, не тратячи духу від заборон і репресій, певні того, що де що з розпочатого таки удержить ся, і енергія вложена в роботу дасть свій плід не вважаючи на всі перепони і заборони.

І ми будьмо певні, що навіть теперішнє лихоліте видериває широку можливість праці на українським національним ґрунті. Що є для сеї роботи ґрунт податний і вдячний. Що чи то в кругах інтелігентських, чи серед народу діяльність, хоч би як скромна, але перенята щирим українським національним змаганням, творить наоколо себе теплу, пригожу атмосферу для українства, для всяких плянів і починів української національної роботи. І український рух безсумнівно міцнішає, ширить ся, зростає, стихійною силою, завдяки щирій, хоч не замінній роботі тих тисяч свідомих, навіть неорганізованих українських одиниць, які мов коралові поліпи тихо й непомітно будують камінну незрушиму твердиню серед бурхливого, змінчивого моря сучасного життя.

Позволю собі оповісти маленький епізодик з останніх днів, який наповнив моє серце радістю, більш тихою і безгрішною, ніж якою сповняють мене безсилі воплі нововременських та ківлянинських публіцистів. Сими днями в контору Літ. Наук. Вістника прийшов з передплатою сільський священник. Не з яких небудь країв волинських чи подільських, „попсованих“ і зближених до „галичанщини“, а з самої що не сказати „пречистої“ України. Він оповів нам, що в його селі дяк, чоловік без усякої освіти, випишував минулого року „Рідний Край“, але цього року схотів мати вже „Раду“, яку читав у цього священника, бо тижнева газета вже його не вдоволяла. Що ученики старших років місцевої сільської двокласної школи брали у того ж священника Літературно-Науковий Вістник, і два з них при кінці року впросили у своїх батьків по 6 карб. на передплату й пересилають отсе через священника сю передплату, щоб мати свій власний журнал. Якого напруження заінтересовання й любови до українського слова й життя треба було, щоб сі підлітки-хлопці впросили від батьків таку велику суму на таку „пусту“ річ як журнал — та й ще такий журнал, який і далі можна було б діставати на читання від того ж священника. Скільки „інтелігентів“ заспокоїло б себе тим, що вони той журнал собі „позичать від знайомого“ (і кінець кінцем не позичать і не прочитають). І як сей маленький епізодик збиває всі говорення про те неприступність, неужиточність нової літературної української мови, не кажучи вже про „галичанщину“ Літературно-Наукового Вістника. Хлопцези з двокласної школи він прийшовся в міру, його розвитку й інтелігенції був приступний, зрозумілий і близький — коли цього молодого читача вповнило правдиве заінтересовання українським життям і його змаганнями.

І нічого нам не потрібно як тільки того щирого заінтересовання й — його розбудження. Жатва многа, вимагає тільки многих, щирих, любовю до діла перейнятих ділателів. Нехай отже не опадають руки, не слабнуть серця тих, що „ділають“ тепер і запалюють наоколо себе все нові і нові серця святим огнем одушевленої любови до свого народу, його розвитку й поступу. Тоді й нинішній антракт не пропаде даремно, — і нове розбудження життя не застане Українців не приготованими вдруге, як застало тепер. Бо ж антракт все таки антракт — а не фінал, і нове розбудження, нові гарячі хвилі прийдуть — раніше чи трохи пізніше.

ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ.

I.

Як неошрену пташину
 Пустили ви мене на волю ;
 Післали в світ шукати долі
 І полягали в домовину.

І я пішов. Літа минали
 І я зривав ся все до лету ;
 Та щораз більше тратив мѣту,
 А крила низше опадали.

І я ходив щораз частійше
 На тихе кладьбище ридати, —
 А злидні пхали ся до хати
 Щораз частійше і грізнійше.

І нині клоню ся без сили
 Як сірий хрест на роздорожу.
 І чую, чую, що не зможу
 Дійти до бажаної ціли.

II.

Коби я міг сказати тобі словами,
 Як тяжко я баную за тобою,
 То я - б ридав кровавими сльозами
 І говорив огненною тоскою.

Та знай : я гордий ! Я чувства сьвятого
 Не вберу в підле слово жебранини
 І не приступлю до порога твого
 З гірким плачем покірної дитини.

Зачиню серце як безлюдну хату,
 В якій банує ангел запустїня,
 І не піду до тебе нарікати,
 Хоч доведеть ся загинати з терпїня !

III.

І в сумерках буденщини пропаде
 Чимало слів сердечної розмови
 І забуде як мла осїння впаде
 На дні дружби і чистої любови.

І лиш часом перед очима встане
 Якийсь фрагмент забутої картини
 І з під повік, як з чаші цвіту, скане
 Від давна здержана сльоза - перлина.

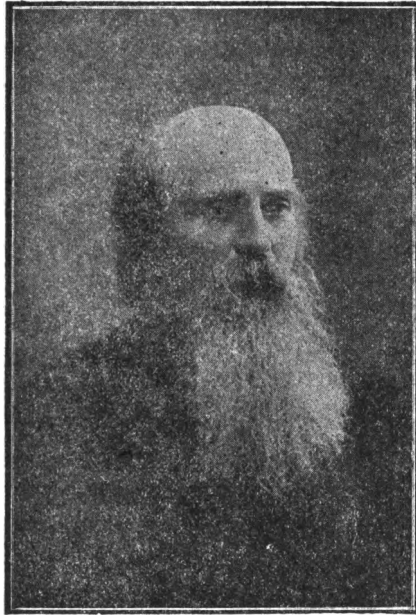
IV.

Як самота на душу склонить крила
 І в серці защемить невиплаканий жаль,
 Прийди тоді, прийди до мене мила!
 Розкрий мені цілу твою печаль.
 Прийди, зложи чоло в мої долоні,
 Як стужена забута сирота,
 І лебеди, як легіт на вигоні
 Що заколисує до сну жита.
 Прийди: я з вій твоїх сцїлюю слези
 І перейму твій біль у власну грудь;
 Лише склонись на мене мов береза —
 І всьо забудь! усьо забудь!

V.

Снуюсь самотою, з сестрою нудьгою,
 І слухаю скорбних душевних квилінь.
 Іду, а за мною товплять ся юрбою
 Заплакані мари забутих терпінь.
 Як ті немовлята квилять і ридають,
 Хапають ся жадно моїх лахманів.
 І зойком роспуки благають - питають:
 Куди ідеш, отче, від власних синів?
 Бажаєш зречи ся, бажаєш покинуть
 Дітий свого серця і свого чутя?
 Гадаєш, ідеї так легко загинуть
 В мутних і бурливих струях забутя?
 Ні, отче! ми вірні. Підем за тобою,
 Як сумерки горя, що йдуть за сліпцем;
 Будемо впивать ся твоею тоскою,
 Аж поки з тобою і ми не заснем.
 Снуюсь самотою, з сестрою нудьгою,
 І слухаю скорбних душевних квилінь.
 Іду, а за мною товплять ся юрбою
 Заплакані мари забутих терпінь.

Микола Васильович Ковалівський.

(Кілька споминок і листів на пам'ять десятиліття його смерті).

Особисто познайомився я з Мик. Вас. Ковалівським у Києві 1875 р., за мого першого побуту в тім місті. Не тямлю вже де, мабуть на вечірнім зібранні у д. Андрієвського серед шумної, веселої юрби зібраних, численної молодіжи і старших громадян, я завважив старшого вже чоловіка з довгою бородою, середнього росту, що супроти росту хазяїна і більшости зібраних старших, як д. Панченка, Мищенка та інші, видавав ся навіть низьким. Він вишукував гуртки молодіжи, мішав ся з нею, і де він опинив ся, починала ся жвава розмова, звичайно на теоретичні, соціальні та політичні теми. В загальнім гармідері, який стояв у хаті, не багато що з тих розмов можна було розслухати гаразд. Та одно речене, з притиском висловлене старшим чоловіком з бородою, вбило ся мені в пам'ять :

— Коли ставити ідею, так ставити її во весь рост, а не вривувати нічого.

Мене зацікавили ті слова, я підійшов до бесідника і познайомився з ним, та в довшу розмову з ним не довелося вдатися, бо юрба молодіжи швидко розділила нас. І пізніше ще два або три рази я стрічав його в тійже компанії та від знайомих одержав деякі звістки про його жите і побут у Києві. Він був колись гімназіальним учителем у Одесі, був разом із жінкою арестований і вивезений на Сибір, де вмерла його жінка, а отсе недавно він вернув ся, ось у Києві і заробляє на хліб приватними лекціями чи то „уроками“, як кажуть Кияни. Людина він ідейна і наскрізь чемна, але дехто з української громади не любив його за різкість і безоглядність його висловів і за радикалізм його політичних поглядів. Пізніше я довідався, що вже тоді він докоряв громадянам за їх відносини до Драгоманова, та докладніше про се довідати ся мені не пощастило.

За другого мого побуту в Києві 1886 р. весною я якось не стрічав ся з Ковалевським, хоч пробув там більше місяця. Та вже під кінець того року зарисував ся остро антагонізм між Драгоманови, і Киянами що знайшов собі клясичний і памятний вислов у двох посланіях Драгоманова, із яких друге було формальним зірванем Драгоманова з київськими громадянами. Ковалевський уже наперед бачив, що воно до того дійде і вже в лютім 1877 р. для достарчення Драгоманову можности удержати ся в Женеві запропонував йому засісти до праці над історією укр. літератури, обіцяючись серед земляків з поза громади зібрати на сю мету стільки грошей, щоб вони вистачили йому на удержане і дали йому можність посвятити свої сили науковій праці. Він у лютім 1886 р. вислав йому 250 рублів, переслав значну скількість книжок (усі новіші монографії і давніші видання текстів) по українольогії і в маю 1887 передав через мою жінку ще 225 р. З листу Драгоманова до мене, писаного по одержаню тих грошей, виходить, що Ковалевський обіцяв Драгоманову висилати що року 600 рублів¹⁾. Чи видержав сю обіцянку, не знаю, та тільки знаю, що Драгоманов ніколи

¹⁾ Листи М. Драгоманова до Ів. Франка і инш. том II, 1908 р., стор. 80—81,

не жалував ся на його неточність, як уперед ненастинно жалував ся на неточність київських громадян.

Літом у 1897 році, під впливом розбудженого в східній Галичині селянського радикального руху М. В. Ковалевський приїхав до Галичини. Доля хотіла, що зараз у Підволочисках, у вагоні він наткнув ся на селянина Миколу Черкаса, що маючи своє господарство в Супрунівці біля Підволочиск заробляв надто службою при залізниці і від перших початків радикального руху належав до найвизначніших і найсвідоміших селянських його репрезентантів. Не знаючи сего Ковалевський розговорив ся з Черкасом і був просто поражений його знанем політичних і соціальних питань і його вірними, виробленими та ясними поглядами на ті питання. Він приїхав до Львова в рожевім настрою, оживлений і веселий, яким я в Києві не бачив його ніколи і загостивши до мене поперед усього запитав мене :

— Чи в вас багато таких мужиків, як Микола Черкас?

Я сказав йому, що маємо й кращих, назвав Яцка Запаринюка з Вовчковоць, що хоч неписьменний, чотири рази ходив пішки до Львова і носив гроші задовжених у рустікальнім банку мужиків до кураторії того банку і торгуючи ся за кожний крейцар здобував для задовжених значні опусту в причислених їм довгах з лихварськими процентами і таким робом визволив майже весь повіт від банкової руйни¹⁾. Я згадав про Купчинецьких Думку і Гарматія, про карлівського Сандуляка, про Атанаса Мельника з Якубової Волі, що був суджений за атеїзм, і про иньших знайомих міні селян, і ніколи не забуду того вражіння, яке зробили на нього мої слова. Його лице прояснило ся, очи блищали, уста нервово здригали ся, а нараз він посумнів і зітхнувши промовив :

— А у нас на Україні того нема.

Я сказав йому, що се плоди якої не якої, а все таки хоч елементарної політичної волі у нас, розповів йому про

¹⁾ Може не від річи буде додати в моїх споминів про Запаринюка одно його речене. Коли він по доконаню своєї четвертої подорожі до банку, в якій заплатив за мужиків, розуміеть ся з їх складок, величезну суму мало не 100.000 ринських і прийшов до мене спочити перед поворотом до своїх „Вовчковоць“, я в протяві розмови почав викладати йому теорію колективістичного володіння землею і грішми. Старий задумав ся твердо слухаючи моїх слів, а далі усміхаючи ся злегка говорить :

— Так, паночку, се було би дуже добре для лїнних людей!

боротьбу, яку виносили на собі наші селяни в многих повітах за свободу засновування читалень і устроювання народніх зборів, і все се наповняло його гордощами й надією.

— Ну, не пропадете ви, коли маєте таких мужиків! — повторяв він раз по разу. Наслідком сих розмов була його постанова запомагати радикальну агітацію своїми фондами. Я не радив йому робити се знаючи з досвіду, що у нас де пахне хоч мінімальними фондами, зараз злітають ся всякі мухи з одиноким наміром ссати їх. Та Ковалевський не послухав, вдав ся в переговори з Павликом, що тоді був фактичним редактором „Народа“, якого перший річник у 1890 році мов який метеор блиснув на сьрім галицькім обрії показавши перший у нас приклад популярної в найкращім значіно того слова газети, пребогатої змістом, вітхненої щирим запалом, з ясною програмою і критичним відношенем до інших партій і людей. Того огню стало одначе не надовго. Вже другий річник, не вважаючи на многоцінні „Чудацькі думки“ Драгоманова стоїть значно низше що до своєї публіцистичної якости і від тоді редакційна сторона „Народа“ з кожним річником слабшала. Грошева запомога Ковалевського не тільки не направила сеї хиби, але значно погіршила її і причинила йому самому багато розчаровань та скорбот, що захмарили остатні роки його житя. Тут власне являють ся важними причинками ті немногі листи, які заховали ся в моїх паперах і які я подаю отсе до публичного відома як документи до недавно минулого.

Завважу зразу, що листи Ковалевського всі не датовані і їх хронологію треба конструувати з фактів, про які в них мова. Отсей перший лист писаний десь у червні або липні 1892 р.

„Шановній добродію! Перш усього позвольте звернути Вашу увагу на те, на скільки не до речі чиїсь польеміка проти мене з поводу укр. перекладу Кенана. Коли до моєї сьвідомости доїшло, шчо у Вас је укр. переклад Дрепера, але нема грошеј на його виданьнѣ, ја звернувсья з цього поводу до јдного знајомого мені Украјінця, котриј здатен цікавити сѣя таким ділом і маје часом дльа цього ј гроші. З Украјнцем цим ми јдемо доволі ріжними шльахами, але він мені довірѣяеть сѣя і иноді посѣвѣачује мене в своју діјальність.

Українець цей обіцяв мені дати грошей задля надрукування Вашого перекладу, але з тим відгряниченьням, шчо першим по черзі в його стане друкування укр. перекладу Кенана, і з тою умовою, шчо перекладчик Дрепера згодить сьа друкувати його під фірмою „Товариства імени Шевченка“. Таким побитом друкування Дрепера було їм віднесене до другої черги, а потрібні для цього гроші по думці цього Українця повинні були бути в його в першій четвертині 1893 р. Все оце ја Вам і переказав і цим вповні вичерпуєть сьа роль моја в цій справі. Між тим по моїй адресі пишеть сьа в „Народі“: „Ви обіцяли передати нам до друку укр. переклад Кенана“. Ніколи ја такої обіцянки не давав, вже просто через те, шчо не мав би можливости її, бо не ја перекладчик Кенана, не ја ї видавець і навіть потрібні дльа цього гроші були добути без найменшої помочи з мого боку. Як би це все було інакше, ја певне вважав би ліпшим доручити Вам друкування Кенана. Далі по моїй же адресі говорить сьа: „непорядно було робити переклад з російського видання, бо воно ї неповне протів оригіналу. Це ја ї сам знају. Та всеж таки при чому тут ја? Знаје це ї перекладчик, котриї вибрав рос. текст власне тільки через те, шчо він, перекладчик, не володіє як слід жадною чужостранною мовою. Нарешті „Народ“ відрікаєть сьа переговорувати сьа з поводу видання Кенана з іллюстраціями і з докором каже: „Обертайтесь до тих, кому-сте віддали рукопись“. Алеж „Н.“ сам ініцірував в справі видання Кенана іменно з іллюстраціями, а ја, перебалакавши з випом'янутим Українцем тільки відповідав: „Поправте, коли можете, та як шче не пізно“. Алеж тепер так виходить, начеб то зајава „Н.“ викликана мојеју најанливоству (нав'язчивостью). Через те прошу тепер і на будуче, коли виїде з друку укр. переклад Кенана, мати мене на боці, бо ја тут зовсім не при чому.

Шчо стосуєть сьа рос. додатку до „Н.“, то ја зовсім не стоју на його продовженью, як шчо робота сьа не підходить Вам чи важна Вам. Ја тільки довожу до Вашої свідомости, шчо рос. додаткові такому, як Ви його випустили, ја не симпатизују і такого додатку піддержувати не буду.

Прощу Вас по одержанню цього листу не вагајучи сьа

відіслати Михаїлу Петровичу в Софію ті 200 карб., шчо були Вам вислані на виданьня „Політич. пісень укр. народу“. Тепер ці гроші призначаються на поїздку М. П. до Парижу, шчооб там лічити сьа; тільки не кажіть йому, які це 200 р., бо інакшеж це може засмутити його і він не захоче їх брати, а між тим, як шчо робота ця буде скінчена, ја зумію достати грошеј на жејі виданьня. Ви одержите шче від мене 60 р., котрі теж перешлете М. П. з проханьням на ці гроші зняти з себе в Парижі 12 портретів великого формату, на скільки дозволять ассігновані на цеје гроші. Це не тільки моје особисте бажаньня, але ј бажаньня цілојі групи прихильників М. П., через шчо він і не повинен не згодити сьа на наше проханьня. Нехај М. П. скаже парижському фотографові, шчооб він заховав шкло, шчооб можна було відповідно новим бажаньням і нашій фінансовій можливості робити нові відбитки його портретів, ціж 12 портретів нехај перешле на схованне в Львів д. Павликові, з котрим ја вже умовльуся, як їх доставити в Україну. Посилајучи звишпомнуті 200 р. напишіть М. П., шчо на його особисті потреби було мноју вислано йому шче 200 р. на Різдьваних сьвѣатках і шче 300 р. на Великодних сьвѣатках. Напишіть теж, шчо ні мені і нікому другому з близьких мені Українців не доведеть сьа, здаєть сьа, бачить сьа з ним у часі його проїзду з Софії до Парижу. Постарају сьа всеж, шчооб можна було кому небудь побачить сьа з ним вже по проїзді його назад з Парижу до Софії. Переказујте все оце, не забудьте, будьте ласкаві передати М. П. ј мою велику до його сімпатіју і најгорьачіші пожаданьня, шчооб він швидко виздоровів, пожаданьня, котрі ділитъ зо мноју багато Українців, сердечне засмучених його болістю.

Шче про фінанси. Із тих 200 р., шчо Ви мајете як ассігновані на рос. додаток, візьміть мою частину, себ то половину того, шчо буде коштувати виданьня „Чудацьких думок; і починајте будьте ласкаві, скорішче друковати „Чудацькі думки“ окремих виданьням. Виходьаче звідси моје право на половину примірників цього виданьня передају в особисту власність д. Франка. Ја послав Вам 100 р. на Ваші Галицькі агітації з проєктом статі дльа „Н“ від мојого іменьня з підписом „Прихильник“. Конспект статі — Га-

личина — тепер один тільки куточок укр. землі, котриј фігурує перед Европоју. Важне значіння цього і неминуча потрібність користуватись цим в інтересах укр. діла. Потребність дльа цього провести в льв. сејм і віденський рајхсрат непременно укр. радикальних депутатів. Недавня кандидатура Даниловича, причина її не успіху. Треба тепер приготувлювати сьа зараньня до будучих виборів прадеју серед русинського селянства і витворенням знов таки зараньня агітаціонного фонда до часу виборчої боротьби. Проєктују не вагајучи сьа закласти такиј фонд. Роблю в його 100 рубльовіј вклад. Сподіваю сьа, шчо мій проєкт најде симпатіју і буде піддержаниј не тільки в Галичині, але і на Україні. Дльа того, шчоб грошеј вдало сьа, треба, шчоб стаття була написана сильне, гарьаче. Написати таку статью најлучше саміј редакціі „Н“ як більш компетентні в умовах гал. життя. Суперечити змістові статі, ніби то одержанної з України і заміщенної в „Н“ з підписом „Прихильниј“ не буду. Тільки мајте на увазі, шчо ја послав Вам 100 р. не на біжучі справи, а непременно дльа виборчого фонду і шчо в цьому напрямку робить сьа і поклик в статті від мојого іменьня. Редакція „Н“ до статті цејі може додати певне ј свої desiderata і це буде шче лучче і навіть неминуче потрібно дльа уміцнення поклику. Біжучаж агітація в народі повинна б, здаєть сьа, робити сьа коштами самих Галичан, алеж як шчо таких коштів нема, то бути може, удасть сьа зробити у Україні доповняјучиј дльа цього збір грошеј на всьаке окреме діло, напр. на видання агітаціонних в цім напрямі брошур дльа русинського селянства. Мајте на увазі, шчо д. Роман¹⁾ сам хотів був написати дльа најблизчого числа „Н“ статью по звиш приведенному конспекту і з тим же підписом „Прихильниј“. Алеж такојі статті і доси в „Н“ нема. Через те спишіть сьа, будь ласка, з цього powodu з д. Романом, і нехај він зараз же прише ту статью, абож коли він шче буде вагати сьа, нехај вже сама редакція „Н“ як најскоріше напише і надрукує проєктујему мноју статью. Шчо стосуєть сьа тих 100 р., котрі ја послав, то ја цих грошеј д. Романові не позичав і зовсім не хочу, шчоб ці гроші

¹⁾ Яросевич.

ходили по руках як довгові обов'язки і через те просто треба було, щоб ці гроші були зараз же переслані в Львів і передані в банк, ці гроші ні для чого нерухоми аж до часу початку виборчої агітації. Інакше ж я вважатиму луччим, як властитель, витребувати ці гроші назад в Україну. Та моя будуча поміч задля побільшеньня Вашого агітаційного виборчого фонду можлива тільки при тій неминучій і необхідній умові, щоб гроші, котрі Ви одержуєте принаймні від мене, зараз же віддали сь на схованку в банк, а не ходили по руках як довгові обов'язок, „поки не затребують“. Я не хочу підозрівати цим чесности тих, хто позичає, але ж в міркуваннях може бути помилка, „нужда не свій брат“, „як нема, то і суда нема“ і через те треба завше бути принципіально ворожим усяким позичкам громадських грошей.

Щоб закінчити цей лист, перехожу до того пункту, котрий є пунктом самого суріозного невдоволення мого редактором „Н“. Коли років з 1½ назад я переговорював з Вашим повномочним, я своєю піддержку, на скільки вона мені по силі, гарантував двома неперемінними умовами: 1) щоб ця газета не служила інтересам виключно галицьким, але і українським, принаймні на стільки, наскільки самі Українці можуть передоставити в цій газеті свої інтереси, і 2) всяка стаття, котра буде вдержана газетою від мого іменья з тим, щоб вона неперемінно була надрукована, повинна бути надрукована. До статті можна було додавати які вгодно суперечні примітки редакції, але надрукованною вона неперемінно повинна бути. Ставлячи цю умову я заранья знав, що з України в Вашу газету буде їти не багато статей, та і не кожній статті, котра йшла б при моїм посередництві, я намірвав сь давати характер вимагаючого заміщення, і з поводу кожної статі редактор „Н“ міг би зо мною переговорювати сь. Але ж в решті всього стаття, котраб приїшла від мого іменья і так задержала б вимогу її надрукувати, всеж таки повинна б бути надрукована. Між тим редактор „Н“, коли до його дошло, що я думаю замістити в „Н“ відповідь статтям О. П., зовсім не знаючи, яке значінья я даю цим відповідям, чи віддам на волю редактора заміщення цих відповідів, чи дам їм характер обов'язкового заміщення в „Н“, спішить в 9-ім ч. „Н“ сповістити мене,

що ці відповіді не будуть надруковані в „Н“ з того powodu, шчо вони не можуть бути цікаві дльа Галичини. Тажеж при-готовляючи ці відповіді ја мав на увазі не стільки Галичину, скільки Україну, дльа котрої думки О. П. мають дуже шкод-ливе значінньа і бороти сьа з ними в Україні неминуче пот-рібно. Не одержавши цих статей ја не міг заранньа знати ј того, яке буде моје відношенньа до них. Тепер оказуєть сьа, шчо автори, які повинні були написати јіх, і не пишуть јіх не через своју ліність, а через те, шчо „Н“ не хоче дру-кувати цих статей. Це не маје дльа мене в цей момент ніја-кого практичного значінньа, але всеж таки редактор „Н“ подвійно винен переді мною: і самим фактом неохоти друку-вати, і його мотивуванньам. І всеж таки прінціпіальний бік цієї суперечки маје дльа мене дуже велике значінньа, через шчо ја ј питају тепер редактора „Н“, чи шче маје силу та угода, на підставі котрої ја обіщав піддержувати скільки можу „Народ“, чи вона вже не істніє? Ні сварити сьа з „Н-дом“, ні демонструвати перед редакцієју „Н“ ја не мају жадного бажанньа, а Ви зрозуміте, шчо коли Ви відповісте, шчо ті умови не істнують, то ја можу бути тільки передплат-ником „Н“, і більш нічого, через шчо вислані мноју недавно д. Павликові 50 р. (шчо всього буде в сьому році 300 р.) 100 р., вислані недавно в особисту власність д. Франкові, будуть остатнеју мојеју піддержкою робітникам „Н“. Ја гото-виј бути користним газеті „Народ“, јако шчо він презентує також інтереси України і ја можу бути скільки-небудь реп-резентантом цих інтересів; інакше ж мојеї праці і моїм грошам ја постарају сьа знајти більш користний вжиток. Від-повідь Вашу не переказујте через Вашу газету, а через до-вірочну особу, котру ја Вам назву, і при тім відповідь пере-кажіть словесно, а не письмом.

До сего листа, адресованого до М. Павлика ,головного тоді редактора „Народа“, додано ще як „оправдательні до-кументи“ два листочки Романа Яросевича до мене, що мають безпосередній звязок з листом Ковалевського.

У Кракові ул. Jablonowskich № 1, 715 92.

Дорогий Товаришу!

Ковалевський передає Вам через мене: „Павликови запла-чено 250 р., а Франкові за тамтой рік все. Літом пришло

Франкови 100 р. з тим, щоби видав за них „Чудацькі думки“ особною брошурою, а половина екземплярів буде продана на его особистий дохід. Нехай Франко зробить рекламу на свою „Історію“¹⁾, а що мені ся вдасть на підставі тої реклами зібрати, віддам ему з тим, що після з розпродажи добуті гроші не возьму назад, а позволю (суму, яка буде дана) обернути на агітаційний фонд. Тепер даю 100 р. на агітаційний фонд з тим, 1) що грошей тих на нищо другого не можна обернути, 2) що має бути напечатана в „Народі“ стаття обговорююча теоретично обовязок Українців підпомагати агітаційний фонд радикальної партії“.

Статю таку обовязав ся я сам написати і за кілька днів Вам вишлю. Може Ви подасте мої замітки, як та стаття має бути написана?

Що до гроший, то я Вам посилаю вексель на 125 зл. р. то є на 100 р. по 180 р. по теперішньому курсу і обовязуюсь той вексель разом з 6⁰/₁₀ процентами від ста заплатити Вам, скоро перший раз буде партії потрібно тих грошей на виборчу агітацію²⁾. Роблю се тому так, що мені вигідно тепер дістати ті гроші, коли я Вам лиш що виплатив 181 р. своїх, бо жінчиних не дістав. Все одно Вам не держати в Києві, де би ще менчий процент заплатили. Наконець я маю й право так зробити, бо я й вихлопотав ті гроші й по части особисто ручив за те, що ті гроші не будут рушені до виборів. Розумієть ся, найліпше держит мій вексель у себе, а урядово скажіт, що гроші зложені на гіпотеку чи щось подібного).

Ковалевський дальше: „Додатку до „Народа“ такого не хочу. Мета додатку, щоби через те „Народ“ ставав ся більше інтересним для України, більше потрібним для Українців і щоб звертав на себе увагу Росиян. Заголовок найостане ся, як є, а треба печатати переклади статей з „Н-да“ з поданєм, що то відтиск з „Н-да“, а іменно 1) про 2 брошури Степняка, 2) відповідь Плеханову з поводу его рапорту на конгресі соціал. 3) Зйїзд соціалдемократів у Львові, 4) „Всеросійське разореніє (подати з тої брошури справозданє

1) Мова очевидно про ту „Історію Австрії“, яку я почав був друкувати в Народі 1891 р.

2) Той вексель, куріоз а не вексель, лежить і досі між моїми паперами. Векселевий блякєт зовсім не виновлений, тільки написана цифрою сума і підпис п. Яросевича. I Фр.

в „Н-ді“ і в додатку). Обов'язуюсь платити і за додаток і за місце в „Н-ді“, котре займете, що опісля в додатку буде перепечатане. Робіть се на мій рахунок так довго, доки не скажу, що нема грошей. Вважайте, щоби мова була ліпша. Най вже з найблизшим н-ром „Народа“ вийде „додаток“. Чому „Н-д“ виходить раз в місяць? Най не полемізують зі мною за Кеннана, бо я тут ні при чім. Пізніше видаст ся Драпера, але все під фірмою тов. Шевченка. Як би обернув ся хто з Відня або Берліна за книжки, то най дадут на рахунок в літі“.

Напишіть, чи дістали давнійше гроші і вексель з сим письмом?

Яросевич.

Про ті буцім то „давнійші“ гроші лишив ся в моїх паперах ще один листок д. Яросевича, який репродукую ось тут (дата поштового стемпля I. VI. 92):

„Коханий Друже! Мав Вам як раз висилати гроші, та дістав з Одесси такі письма, що мушу конче йїхати. Верну перед 15-тим і тогди постараюсь перш всього полагодити всі особисті і партійні справи. До того часу озьміт з тих грошей, що є на инчі ціли з Кієва. Може бути, що я зараз і оженюсь, то і то може причинити ся до скоршого сплачення довгу. Конець кінцем йїхати мушу і мушу Вас просити заждати, бо ті гроші обертаю на дорогу. Н-к в Кієві. П-к з ним крутив і він поїхав на свою руку і повелось йому щасливо“¹⁾.

Ваш Яросевич.

Не можу уявити собі нічого цинічнійшого і брехливійшого від обох сих листів, із яких зрештою другий задає брехню першому. Ось які люди клали свої руки на гріш Ковалевського, здобутий важким трудом і великою особистою саможертвою Ковалевського, який, хоч людина горда і свідома своєї гідности, не цурав ся ролі того „божого чоловіка“ в Кулішевій „Чорній Раді“, що хоч сам обідраний і вбогий, жебрає скрізь по Україні гроші на те, щоб „бідних невольників з неволі викупляти“, не цурав ся періодично обїздити всі ясні та замерклі закутки України, вишукувати видних патріотів і зашкарлупілих страхополохів і видирати, „виканючувати“, як він висловляв ся, від них хоч по пару

¹⁾ Навіть дуже щасливо: наплував, наглягував і нарешті повазу тюрму, в якій виспівав усе що знав і чого не знав. І. Ф.

злиденних рублів, щоб допомагати „австрійським невольникам“. А австрійський „невольник“ тішить ся врученими грошми як своїм добрим надбанем і ще сміє давати міні брехливі інструкції, як маю виправдувати його.

Не можу не згадати тут ще раз ролі, яку в тій комедії, в тім формальнім „натяганю“ Ковалевського на гроші відіграв М. Павлик. Історія з виданем Кеннана була ще дитячою забавкою супроти того, що робило ся з Народом 1893—94. Не вважаючи на незадоволенє Ковалевського з його редакторства він здужав таки узискати від нього підвисненя субвенції, переніс видане „Народа“ до Коломиї і поставив його при помочи гарного паперу, маси передруків річий нікому ні на що не потрібних і недбалої адміністрації, на великопанську ногу. Крім значно збільшених коштів видання лишив ся значний дефіцит майже в сумі 2000 гульд. Прибувши до Львова Ковалевський був у роспуді; йому треба було заставити в банку свій невеличкий хутірець, щоб покрити Павликові довги, за які, думалось йому, його можуть посадити в тюрму. Сумна і трагічна була ся візита його у Львові в осени 1894 року.

Я в ту пору видавав „Жите і Слово“ і не мав відваги просити підмоги в Ковалевського, якого доброту і посвяченє так надуживали мої товариші. Без моєї просьби, заходом д. Кримського дав міні московський купець Фрайтаг 500 рублів і співак Мишура 200 гульденів і се помогло міні видати без дефіциту перші 4 томи Житя і Слова. Розв'язавши ся з „Народом“ і з Павликом Ковалевський звернув ся до мене з пропозицією видавати далі Жите і Слово в зміненій формі (викинути фольклор, дати перевагу питанням політичним і соціальним, кожний нумер для себе цілість). Так повстав третій піврічник „Житя і Слова“. Ковалевський мав ширші пляни, як показує отсей лист, який маю від нього з того часу, десь із першої половини 1896 року:

Високоповажний Добродію Франко! З останньої грошової посилки — 180 кар. призначаєть ся для виборчої агітації, переважно в інтересах Вашої кандидатури, 50 кр. призначени для угоруського фонду, а останні гроші на видатки по редагованом Вами журналу і селянській газеті. Швидко приїде до Вас з Росії у Львів д. Триве, що прямує за кор-

дон на деякий час побування. У нас в Києві мають ся люде, що бажають бачити д. Триве на протязі сього часу автором заграничного виділу в редагованім Вами журналі „Ж. і Сл.“, так принаймні в розмірі одного друкованого аркуша через книжку, значить, у розмірі в друкованих аркушів на рік. Плату за се співробітництво будете робити не Ви, а протежіруючи д. Триве люде і до того ще безпосередно йому, так що для Вас д. Триве буде зовсім безплатним співробітником, з яким ви не матеете жадних грошових рахунків. Я також спочуваю вишеозначеному співробітництву д. Триве, що на мої думці поведе заграничний виділ з боку тих відомостей, які не дозволені в Росії, а через се прошу Вас, о скільки можливо поладнати на сьому пункті з д. Триве. Розмовляти про Австрію він певно не буде, боючись заплутатись в національних питаннях і забрати невірні ноти, а потім сподівають найти в ньому коштовного працівника. Останнє слово в роботі д. Триве належить певно Вам, так що перед ним Ваше редакторське право жадним чином не зменьшуєть ся. Але ми всеж такі дуже-б хотіли, щоб Ви після основної заздалегідної розмови поєднались з ним і впевнили йому систематичне кермування заграничним виділом. Статті до Вашого журналу д. Триве буде достарчати писаними російською мовою, — потрібен, значить, перекладчик сїх статей на українську мову. Попильнуйте достати такого перекладчика безплатним. Коли-ж вам на се не поталанить, то знайдіть його за помірну плату, що буде виплачена мною в моїх рахунках з Вами.

Я не знаю, в якому у Вас стані рахунки з д. Павликом: чи заробля він у Вас призначені йому для зарібка 20 карна місяць; коли ні, то всього краще буде внести і переклади деякою частиною в одкритий мною для Павлика вишезгаданий зарібок.

Тіж кийські люде збирають ся запросити до постійної роботи в Вашому журналі того добродія, що Ви думали перевести з Берлина у Львів. Знов таки редакторське право тут цілком належить Вам, але коли його статті будуть і наукові і літературні і інтересні, то бажано, щоб деяке одно неодноразумство з Вами не пошкодило його співробітництву. За Вами-ж завше лишаєть ся право одмовити на його статті,

тільки-б сі відмови не вривали тя построчною полемікою в самий текст субору.

Досить жалко, що в останніх книжках дуже убогий у Вас виділ звісток з Росії, то пошильнуйте заповнити сей виділ потрібними звітками про Росію з європейської печаті, переважно витягами з лондонських летучих листків.

Як будете обходитись тепер без Вітека? Чи швидко його випустять? Од всієї душі бажав би успіха Вашій кандидатурі. Чи не думає хто небудь з Ваших, тільки солідних людей навідатись до нас у Київ? Занудились ми без прямих, безпосередніх стосунків.

Сей лист дуже характеристичний для систематичного і притім у всіх деталях обдуманого способу мислення Ковалевського. Розуміть ся, ніякий д. Триве ніколи до мене не зголошував ся і проект його співробітництва в „Житю і Слові“ лишив ся тільки теорією — чому, сего не знаю. З праць, які в тім часі рекомендував Ковалевський до надрукування, назву працю П. Вартового „Яка тепер народня школа на Україні“. Ще шість випусків „Житя і Слова“ в зміненим форматі вийшло в 1897 році, також при підмозі Ковалевського. В тім році зайшло невеличке непорозумінє між тим кружком українських радикалів, що купчив ся біля Ковалевського, і мною. В остатнім зошиті Ж. і Сл. за 1896 рік я написав статю „З кінцем року“, в якій при кінці докорив українській інтелігенції і спеціально тим із неї, хто признає себе радикалами, що вони так мало звязків мають з простим народом і навіть не пробують зблизити ся до нього і впливати на нього. Я вказував на приклади Литовців, Латишів, Грузин і інших недержавних народів у Росії, де інтелігенція вповні віддала ся на службу народнім масам і довела не тільки до того, що кождий селянин умів читати й писати, але також до того, що жаден селянин не візьме до руки урядових публікацій, а кождий має заграничні, латинкою друковані і значить, у Росії заборонені виданя. Сю мою статю якийсь український кружок дав гектографічно відбити і допоміг сим до її розповсюдження. (Один екземпляр тої гектографії є в мене). На мене за се дуже розсердив ся кружок Ковалевського і я одержав з Київа відповідь кружка на мою ста-

тю з підписом Н. С. Ж. з порученем Ковалевського dokonче друкувати її. Розумієть ся, я зробив се дуже радо, хоч міні і довело ся виказати повну безосновність і недобросовістність тої відповіді. Зазначую се тут, бо пізнійше д. Павлик у полемічнім запалі закидав міні, що я своєю статею причинив ся до хороби і смерти Ковалевського. Нічого подібного не було, Ковалевський признав міні повну рацію і вже дальшої полеміки не допускав, а літом 1897 року бувши у Львові відвідував мене часто, бавив ся з моїми дітьми і зблизив ся до мене як щирий друг. Ми з ним разом зробили екскурсію до Нагуевич і до Борислава і я мав тоді нагоду пізнати наскрізь його добру, людяну, благородну душу. Про свої прикrostи з редакцією „Народа“ і комп. він ніколи не згадував.

Остатня, улюблена ідея Ковалевського, се було засноване угроруського фонду для впливаня на Угорську Русь і розбудженя її національного самопочутя. Ковалевський зложив на той фонд на мої руки 200 рублів і обіцяв складати й далі. Дещо з того фонду видав я на публікацію брошури „І ми в Європі“, написаної до спілки мною і Гнатюком, 50 р. дав Гнатюкови на поїздку по угорській Русі, а 200 р. взяв від мене Р. Яросевич, коли зістав послом і їхав до Відня як „радикальний“ посол. Він звернув міні потім 100 р., але звернув фіктивно, взявши гроші у редактора „Zeit“ проф. Зінгера, а я потім мусів ті гроші відробити. Решта довгу доси несплачена, і тому й „угроруський фонд“ Ковалевського, хоч дуже маленький¹⁾, не міг доси ввійти в жите.

Ів. Франко.

---

¹⁾ М. Павлик начислив у одній своїй брошурі того фонду на 4000 гульд., певно дочисливши ті 4000 р., які він змаркував на „Народ“.

АРТИМ ХОМИК.

Безсмертність...

Границі між геніяльністю і божевіллям не можна докладно перевести так само як між світом звірним і рослинним..

В ждальні Мр. Бамбертона явив ся раз обдертий, худий чоловічок, з ексцентричними рухами з божевіллям в очах та велів сповістити про себе як др. Жан Жак де Глюар. Візитівки не подав, хоч льокай не хотів пустити його.

— Вас відстрашує моя одіж — відзиваєть ся сумовито доктор. — О, яке непорозумінє! Підозрівати в атентаті чоловіка, що приносить вічне жите.

Льокай видимо не порозумів.

— Я знаю, що ви не розумієте мене, добродію, але я розумію вас, хоча нічого не говорите. Боїте ся, що я прихожу з наміром відобрати жите вашому панови. Не турбуйтеся. Я — тут вивертає кишені і хоче розібрати ся до нага — не маю при собі ніякого смертоносного оружя.

Тепер льокай порозумів, що має діло з нешкідливим божевільним, а знаючи страсть свого пана до розмов з ексцентричними людьми, впустив Д-ра Жана Жака де Глюар до кабінету Мр. Бамбертона.

— Жан Жак де Глюар, — презентуєть ся доктор — бувший асистент і доцент інституту Пастера в Парижі.

— А, вітайте, вітайте, — говорить Мр. Бамбертон — чував, чував... Як не чувати? Розгостіть ся! Так, чував. Ваше імя славне, стрічало ся його навіть в нефахових журналах. Се ви — даруйте, що наведу тут журнальний жаргон — се ви той великий маняк, який помішав ся з причини надмірної умової праці на пункті винаходу дезінфекційних способів проти усіх недуг і лічення старости?

— Даруйте тупоголовим репортерам, що під впливом манячого атавізму повторяють слова безмізких професорів університету, а навіть — прости Господи — членів академії. Вони не знають, що творять. Думаю одначе, що ви, ви, про якого я так багато чував, порозумієте, в чім суть мойого діла..

— Не роздратовуйте себе і не екзальтуйте ся, пане доктор. В мині знайдете все спокійного і уважного слухача.

— Вже з початком двадцятого століття доказав наглядно великий професор нашого т. зв. інституту Пастера, Мечніков, що старість не що інше, як лише недуга, спричинена невинним атакованем звірячого організму (включаю тут і людський організм) мікроорганізмами, значить, різнородними мікробами, бактеріями. А що те атаковане невинне, то жите не що інше, як ряд недуг, а кінцева недуга є старість, яка кінчить ся у всякого індивідуума смертю. Супроти сего ціла терапія не що інше, як забавка, пуста забавка, переливане з пустого в порожне, тим гірше, що полягає на обманстві, шантажі, униканю правди і таким иньшим неморальнім дрантю. Найкраще завданє лікаря — знайти убійче средство проти всіх мікробів, знищити їх жите, а тоді організм звірячий буде безсмертний і вічно молодий. Коли винайдено таке терапевтичне средство, то понятє безсмертності перестанє бути трансцендентальним, як хочете — ідеологічним абстрактом, останеть ся дійсним, реальним.

— Ну, се винахід з етикетю і девізою: „Перепровадни пяти нових ідей на землю“. Але говоріть дальше! — каже Мр. Бамбертон.

— Вислов сеї гадки коштував мена багато мук матеріяльних і моральних. Перше—мене прогнано з інституту Пастера. Та я мав власне майно і розпочав наукові стеження на власну руку у власній лябораторії. Не буду розводити ся над ходом своїх праць і дослідів — се заняло би багато часу і для вас не інтересне. Скажу лиш, що саме в хвилі коли всі мої матеріяльні засоби вичерпались, я врешті — тут подніс голос — я врешті дійшов до сеї сироватки, яку досить встрикнути людині, і вона стане молодою, безсмертною, а по кільких роках, — як думаю, вже без уживаня сеї сироватки стаєть ся не склонною до заразливих недуг, себ то вічно молодю.

Тут доктор замовк і сидячи на фотелі дихав важко. Грудь його хвилювала ся, а очі палали якимсь незвичайним, фосфоричним огнем. По його блідих лицах мов тїнь пересунув ся румянець уступаючи ще більшій, як перше блідости.

Мр. Бамбертон усміхав ся сумовито.

— Хоча знаю, що вас може обидить мій протекціональний тон, проте мушу сказати вам, що міні вас жаль, жаль ваших поривів, змарнованого капіталу ваших сил на непродуктивну ціль: робити проспекти загально людського щастя. Хай ви божевільні, але гарно божевільні. Ваша думка естетично і філософічно гарна...

Задумав ся. Доктор понурих також голову, на його лиці появилася болюча усмішка.

— Знаю — каже Мр. Бамбертон — ви певно подумали про мене: „Се такий же півголовок, як інші. В його голові як у голові інших не годна помістити ся така велика ідея“. Може маєте рацію, але не зовсім. Справа цікавить мене незвичайно, але з иншого боку. Не буду вдавати ся в критику, чи винахід можливий чи ні; така критика супроти вашої категоричної заяви, що вам удало ся знайти сироватку була-б анахронізмом. Ну і я вам вірю, що се так, хоча не можу собі сего уявити. О скільки пригадую собі, в фахових журналах (так доносили журнали нефахові) вам закидали з біологічного погляду, що таке дезінфекційне средство мусіло би розтягати ся також на всі взагалі організми, а се рівняло би ся унерухомленню природи, цілої природи. Нерухомість природи рівняєть ся смерті, а не вічному життю, хиба що *les extrêmes se touchent*. Як ви се зробите, також не знаю і не хочу знати, бо мене цікавить зовсім инше питанє, яке в той спосіб сформулюю: Чи потрібний для природи такий переворот? Чи потрібний він для людства? На мою думку—ні! Добродію, ви кажете, що чоловік лишить ся молодим, дійшовши, розумієть ся, до даної фази розвою. Поминувши сей огляд, що саме тоді зникне понятє молодости і старости, насуваєть ся питанє, чи доведете ви своєю сироваткою, аби наприклад під впливом соловійного співу (безсмертного, приймім навіть що він зможе співати без мікробів), або під впливом зелених дерев (також безсмертних!) я або якийсь инший чоловік будучности впадав в телячий захват і тішив ся, дійсно тішив ся, був задоволений? Чи доведете ви своєю сироваткою, аби я або инший чоловік будучности був наївний і не нудьгував? А сеж щастє! вдоволенє, наївність брак нудьги,—велике щастє. Амін, амін, глаголю вам — найстрашніші мікроби, яких не в силі усунути жадна сироватка — се сума тих думок і пи-

тань, над якими людство дискутувало протягом своєї історії і на які не могло знайти відповіді — сума всіх культурних здобутків людства.

— Чи годні ви собі уявити, яка мука була би жити людині вічно, без надії колишньої смерті? Яка нудьга запанувала би на світі? Так, так, добродію, ваше ім'я прокляли би колись, а наймудрійші голови присвячували би всю свою енергію, аби повернути давній, теперішній стан, стан періодичної зміни, регенерації; бо дійсно, так як тепер річ стоїть зі старістю і з недугами, не добре, але найліпше...

— І ось чому жаль міні вас, жаль ваших зусиль, вашої енергії, вашого зломаного життя...

Др. Жан Жак де Глюар не мав на се жадної відповіді, бо його придавила аргументація Мр. Бамбертона. Він вийшов з кабінету прибитий і зломаний, бо ціль його життя — винахід станула перед його очима як найбільший злочин, як кривда заподіяна людству, яке він любив усім своїм серцем. І він покінчив зі собою самовбійством, про що зараз донесли часописи в рубриці: Самовбійства.

С. ЧЕРКАСЕНКО.

Спускає ніч серпанок свій таємний,
Горять зірки, мов тихая любов,
І світ страшний хова свій образ темний —
На йому кров... усюди кров...

О, ніч-збавителько пречистая, святая,
В жалобу смерти ти його повий,
Хай щезне він од краю і до краю, —
Покрий його... навік покрий!..

Даремно все!.. бо образ той кривавий
Не вкриє й ніч... Він тут... мовчи... мовчи...
І в пітьмі він малюєть ся яскравий —
І важко дихає в ночі...

А. ЯКОВЛЕВ.

Державні фінанси Росії 1907 року.

Державний бюджет минулого року складав ся під впливом, з одного боку, нового ладу державного, який вимагав нових форм укладання бюджету і нового порядку його затвердження; з другого боку під впливом незвичайних витрат державного скарбу на ліквідацію японської війни. Акт 3 юня 1907 р. і звязані з ним отверті заходи уряду всправі ліквідації визвольного руху і його наслідків також мали певний вплив, принаймні на зовнішню форму державного бюджету, який через се лишив ся незатверджений законодавчими органами і зійшов на попередній неконституційний шлях. Отже вважаємо потрібним перед усім вяснити, в якій мірі вищезгадані явища державного життя вплинули на державний бюджет 1907 р. і як вони одбили ся на його зовнішній і внутрішній сторонах ¹⁾.

Міністр фінансів у звідомленню до проекта державного роспису на 1907 р. зазначив, що „становище державного скарбу на початку 1907 р. утворилось в значній мірі під впливом японської війни“. На жаль міністр не поставив перед собою мети довести, на підставі даних міністерства фінансів, в якій же мірі японська війна вплинула на державні фінанси. Користуючись цифрами видатків на війну, наведеними у звідомленню міністра фінансів, попробуємо вяснити значінне війни і витрат на неї для державного бюджету. Починаючи з 1904 р., скарб витратив на війну:

в 1904 р.	676.841 тис. руб.
„ 1905 „	1.002.399 „ „
„ 1906 „	919.477 „ „
і визначено на 1907 р.	124.305 „ „

разом 2.723.022 тис. рублів. Одкнувши звідсіля 459.933 тис. р., що мали тільки значінне „повернутих ви-

¹⁾ Автор статі користував ся працями і матеріалами: Л. Яснопольскій. Нашъ государственный бюджетъ 1907 г., „Русская Мысль“—августь—сентябрь 1907 г.; Муносѣвъ „Промышленный подъемъ или промышленный кризисъ“. „Образование“—августь, сентябрь и октябрь 1907 г.; Доклады бюджетной Комиссии 2-й Госуд. Думы, изд. подъ ред. М. Федорова; Вѣстникъ Финансовъ, промышленности и торговли, №№ 46, 47 і 48 за 1907.

датків* (виплачений довг по короткочасним „обязательствам“ державного скарбу), будемо мати 2.263.089 тис. руб., то б то $2\frac{1}{4}$ мільярда рублів. Треба додати, що ця цифра ще не показує всіх видатків на оплату війни і її наслідків; повного звідомлення ще не маємо і, здасться, ще не один рік в державних росписах будуть фігурувати мільони на оплату видатків, звязаних з війною. Поки що цифра $2\frac{1}{4}$ мільярда руб. показує значнійшу більшість цих видатків і побільшитись вона може не дуже значно. Більшу частину цих $2\frac{1}{4}$ мільярда руб. міністерство фінансів добуло позичкою, а власне:

а) від реалізації позичок	— 1904 р.	382.038 т. р.	} 1.724.843 т. р.
” ” ”	— 1905	638.274 ” ”	
” ” ”	— 1906	704.531 ” ”	
б) ” краткочаснихъ			
обязательствъ	— 1905	151.177 ” ”	} 487.575 т. р., з сеї суми було виплачено 459 міл. р. в 1906 р.
” ”	— 1906	336.398 ” ”	
в) з коштів державного скарбу	— 386.298 тис. руб.		

Усі отсісуми покрили видатки на війну 1904—1906, і на 1907 р. лишилося 53 міл. руб. на виплату частини призначених на сей рік видатків (124 міл. р.). З рештою витрата таких величезних сум на війну підняла державний довг з 6.679 міл. р. (в кінці 1903 р.) до 8.579 міл. р. (в кінці 1906 р.), а щорічну виплату стовна і процентів з 290 міл. р. до 381 міл., т. зн. на 91 міл. р., або на $3,6\%$ всього бюджету. Таким робом, безпосередній вплив японської війни на державний бюджет, як видно з наведених цифр, не можна признати занадто лихим: бюджет доволі легко переніс сі незвичайні видатки, хоч і були часи, коли, здавалося, держава стояла на краю фінансової катастрофи. Такі часи державний бюджет пережив в 1906 р. Вже росписом сього року було зазначено дефіцит у величезній сумі — 481 міл. руб., яку не було чим покрити, та ще лишилося не покритих видатків 1905 р. — на 158 міл. р. При виконанні роспису видатки ще побільшалися і дефіцит піднявся до невиданої в літописах державних фінансів суми 871 міл. руб. не рахуючи дефіциту 1905 р. З опублікованого недавно справозданія державного контролю видно, що дефіцит 1906 р. майже увесь було покрито позичкою. Про те ніякої катастрофи не случилось, а навпаки державний бюджет, як можна бачити з суми державних доходів, що після тяжкого 1904 р. знов почала рівномірно

зростати, зміцнів і з кожним роком побільшуєть ся в абсолютній цифрі.

Наш висновок про вплив видатків японської війни на державний бюджет, на перший погляд, як би суперечить загальному стану народного господарства та сучасним умовам матеріального побуту широких мас народа. Але в с'їм не має жадної суперечности. „Без сумніву, пише Л. Яснопольський, що той ступінь „первоначального накоплення“, який Росія переживає в останній десятироччя, знищуючи достаток цілих верств народа (які, зменшуючи свої людські потреби, все таки являють ся данниками міністерства фінансів по відомству посередніх податків та монополії) в той же час утворює заможність инших верств, а сі верстви при абсолютній величезности краю дають дуже широку підвалину для нашого бюджету“. До сього додамо, що більш-менш зміцніле становище державного бюджету після війни і розрухів 1905 р. не суперечить загальному стану народного господарства вже через те, що бюрократичний абсолютизм ніколи не становив звязку між державним бюджетом і загально-народнім господарством, і пониження або зміцнення останнього не мали майже ніякого впливу на державний бюджет. Через се саме бюджетові кризи не страшні для уряду; він дуже легко може поправити діло і вигоїти рани „домашніми средствами“, — будь то позичка або піднесення податків, не рахуючи ся з тим, як сі „домашнія средства“ вплинуть на народній добробут. Такими способами, наприклад, уряд покрив дефіцит 1905—1906 р.р. і лишив на 1907 р. зайвих 53 міль. р. (хоч сей лишок не можна рахувати, бо на таку ж суму лишило ся непокрытих „краткосрочныхъ обязательствъ“).

Як би там не було, а 1907-й бюджетовий рік почав ся без дефіциту від попередніх років, хоч і з побільшеною сумою деяких податків (побільшені були податки земельні, з нерухомостей по містах, промисловий, нафтяний, на сірники, з спадщини, гербовий сбор і мито), з побільшенням процентів по позичкам на 91 міль. р. і з видатками на ліквідацію війни в сумі 124 міль. р. Сим тільки і визначив ся вплив японської війни на бюджет 1907 р. Роспис державних доходів і видатків на 1907 р. укладав ся при незвичайних для бюрократії умовах: його треба було внести на затвердження нових законодавчих органів — Державної Думи та Державної Ради. Який вплив мало се на державний бюджет і на зовнішню його форму? Сподівали ся, що уряд, вносячи в Думу рос-

пис, виступить перед народніми депутатами з повною і ясною програмою реформ державного бюджету або, принаймні, з планом державного господарства на новий рік. Але цього не сталося. Міністерство фінансів обмежилося внесенням законопроектів про нові податки, які не мали ніякого зв'язку один з другим і з загальною системою теперішніх податків; сим тільки і виявив уряд свою ініціативу в ділі реформування бюджету. За те всі свої сили уряд направив на другу чисто формальну сторону бюджету; він постарався огородити себе і свої права силою законів, штатів, височайших повелінь, на підставі правил 8 марта 1906 р., і з самого початку став на ворожу позицію що до Державної Думи, лишаючи їй ініціативу нападати на бюджет і реформувати його. Нічого й казати, що ненормально-тяжкі умови, які поставив уряд молодому законодавчому органу, не могли сприяти його реформуючій роботі. Навпаки, Державна Дума на перших же кроках своєї роботи зупинилася перед міцним муром бюджетових правил 8 марта 1906 р. і повинна була признати, що бюджетове право її не варто нічого і далеко менше значіння має, ніж право уряду.

Про те, не дивлячись на ворожі відносини уряду, на тяжкі умовини роботи, Державна Дума з запалом молодого законодавчого органу, перед яким вперше відчинилися двері фінансових таємниць, щиро взялася до роботи, бажаючи зробити все, що було в її силі, щоб розплутати поставлені урядом тенета. Загальні цифри поданого на затвердження роспису 1907 р. були такі:

	Доходів:	Видатків:
Звичайних	2.174.964 т. р.	2.173.130 т. р.
Надзвичайних	110.077 " "	298.555 " "
Всього	2.285.041 " "	2.471.685 " "

Дефіцит — 186.643.906 руб. (На 1-е

січня 1907 р. роспис було зведено з дефіцитом в 240 мільйонів р., але вже в январі місяці міністерство випустило ренти на 70 мільйонів р., так що цифра дефіцита зменшилася до показаної вище суми — 185 мільйонів р.). Головна робота думської бюджетової комісії була направлена на розгляд видаткової частини роспису. Поділяючи загальну цифру видатків — 2.471 мільйонів р. відповідно правилам 8 марта 1906 р., т. е. відповідно бюджетовому праву Думи, побачимо, що Дума мала повне право затверджувати або змінити тільки 50% звичайного видаткового бюджету і 70% надзвичайних видатків, а власне:

З видатків звичайних.

I. Видатки, які не підлягали затвердженню Думи (§ 5 правил 8 марта: видатки на Міністерство Імп. Двору і инш.) склали 27.631.656 р., або 1,3⁰/₀ всіх видатків.

II. Видатки, які Дума не мала права зменшувати (§ 6 правил 8 марта: видатки на оплату державних довгів), склали 399.872.475 р., або 18,4⁰/₀.

III. Видатки, внесені у роспис на підставі законів, постанов, штатів, росписів і Височайших повелінь (§ 9 правил), склали 659.105.199 р., або 30,3⁰/₀.

IV. Видатки, які Думі вільно розглядати і затвержувати, склали 1.086.520.841 руб., або 50⁰/₀.

З надзвичайних видатків:

По I категорії	— р.	— %
„ II „	52.978.905	— 17,7 ⁰ / ₀
„ III „	38.550.999	— 12,9
„ IV „	207.024.797	— 99,4

В дійсності оті 50⁰/₀ видаткового бюджету, які вповні підлягали компетенції Державної Думи, були тільки формальною цифрою. При розгляді сеї частини бюджету виявилось, що формально найбільш піддавалися реформуючій роботі Думи бюджети міністерств: дорог, фінансів, морського, торгівлі і промисловости та управління землеустроювання і хліборобства; але внутрішній характер бюджетів цих міністерств більш перешкоджав роботі Державної Думи, ніж легальні титули (формальні закони, росписи, штати і инш.) бюджетів інших міністерств. Напр., бюджет міністерства дорог в 500 міль. р. формально майже увесь (99⁰/₀) підлягав вільному розгляду Думи. Тим часом, половину всіх видатків сього міністерства складала плата 700.000 служачим та робочим, яку Дума ні в яким разі не могла б зменшати. Центральні ж посади і канцелярії міністерства були захищені від Думи формальними титулами. Другу половину бюджету міністерства склали видатки на експлуатацію окремих скарбових залізниць; але тут Думі не довелося виявити більш-менш яскраво свою діяльність „по независящим обстоятельствам:“ як тільки комісія приступила до детальнаго розгляду видатків, Рада міністрів, а за нею і державний контроль виявили масу енергії, аби діло для народних представників лишилося невідомим або мало зрозумілим. Так поводилося міністерство після декларації премер-міністра (6 марта

1907 р.), коли він від имени уряду заявив, що уряд „объясняетъ приложитъ величайшія усилія для совмѣстной работы съ Думой и представитъ Думѣ свой трудъ, добрую волю и накопленный опытъ.“ Таким робом сливе увесь бюджет міністерства дорог, фактично, був ли найкраще захищений від впливу Думи, и се зменшувало видатки IV категорії, які підлягали розгляду Думи, до 25%.

Такий же характер мали і інші чисто експлоатаційні видатки других міністерств (напр. по монополії). Видатки III категорії, які Дума могла розглядати і одмінати тільки через скасування законодавчим порядком легальних титулів, також не приступні були для Думи, як і видатки перших двох категорій: щоб провести реформу якої небудь канцелярії, треба було перш всього скасувати штати і повеління, на яких основувала ся вона, законодавчим порядком, а се було не можливо, принаймні в недовгий час, бо таких штатів і інших законів иноді бувало цілі сотні (напр. видатки на місцеві поліцейські органи основували ся на 518 титулах). Один чисто формальний розгляд таких титулів одбрав страшенну силу часу і енергії, тим більше, що міністерства, подаючи вперше на затвердження законодавчих органів державний роспис, не потрудили ся над тим, щоб полегчити молодому парламентови його роботу.

Досить сказати, що бюджет міністерства закордонних справ, зовсім незначний по сумі видатків, одбрав більше місяця праці особи, яка спеціально була знайома з ним. Міністерство не потрудило ся навіть настільки, щоб дати Думі правдивий роспис, без цифрових помилок і хоч трохи упоряджений. От, наприклад, які помилки чисто формального характера у росписі видатків міністерства закордонних справ: багато видатків було заведено у роспис не в таких сумах, які стояли у відповідних титулах (на утриманне офіцерів у Манджурії показано 37.582 р., в дійсности ж треба 37.621 р. 44 к., і т. и.); багато видатків було заведено на підставі титулів, але без потрібних фактичних даних (напр. визначено 1450 р. надвишки чиновникам на Кавказі, але без пояснення, кому іменно і скільки надвишки); в росписі знайдено дуже багато друкарських і инш. помилок (Высоч. мнѣніе 6/XI 1895 р. названо всепідданійш. докладом 11/IV 1905 р. і подібн.); багато видатків або зовсім не мають легальних титулів, або для них поставлені такі титули, які зовсім до них не стосують ся; багато

титулів, наведених у росписі, являють ся неопублікованими і, як такі, на підставі ст. 49 основних законів, до опублікування сили не повинні мати. На решті комісія, що розглядала роспис видатків міністерства закордонних справ, одкинула досить багато видатків, в основу яких міністерство поклало певні легальні титули, але ці титули зовсім не давали права на такі видатки (напр., комісія одкинула видаток на утримання громадянського агента в Македонії (26.800 р.), бо всепіддан. доклад 12 юля 1905 р. дозволив сей видаток тільки на один 1906 р.); кредит на „личныя прибавки“ тайному совітникови Мартенсови (2500 р.) комісія одкинула, бо виявило ся, що Мартенс одержує за одну й ту ж роботу („разработку важнѣйшихъ вопросовъ международнаго права“) дві плати: одну по штату — 1500 р., а другу по всепідд. докладу 5 мая 1905 р. — 2500 р.; комісія не прийняла асигнування на дім для церкви у Лондоні, бо поставлений під сим кредитом закон 13 ноября 1856 р. дозволив його тільки на 36 літ, то б то до 1892 р.,—і т. інші, всього 8; крім того комісія зменшила деякі видатки сього міністерства. Думі не довело ся так детально розглянути росписи інших міністерств, але й та робота, яку встигла зробити ся „нероботоспособная“ Дума, ставить її нарівні з старійшими парламентами Європи. До дня роспуску думські комісії встигли приготувати для внесення в Думу доклади по росписам: міністерства закордонних справ, усіх відділів міністерства фінансів (7 докладів), міністерства справедливости, а тако ж проекти докладів: про залізниці в Росії, по роспису департаменту залізниць міністерства фінансів, по роспису управління внутрішніх дорог, по роспису управління шосейних дорог, по роспису міністерства торгівлі і промисловости по роспису управління переселень і по роспису головного інтендантського управління воєнного міністерства.

На підставі сих докладів і проектів бюджетова комісія признала можливим зробити такі відміни в поданім міністерством фінансів росписі державних доходів і видатків: прибуткову частину роспису комісія підняла загалом на 53.870 т. р., при чім міністерство фінансів не дало згоди тільки на 17.145.000 р.; видаткову частину роспису комісія зменшила по різних міністерствам на 20.080 т. р. Таким робом, загальна сума дефіциту 1907 р. зменшувала ся на 73.950 т. р. т. в. до 112.324 т. р. Але Думі прийшло ся асигнувати на запомогу голодним 23 $\frac{1}{2}$ міл. р., так що зрше-

тою дефіцит лишив ся в сумі 136 міл. р. Ся сума, на думку комісії, здавала ся не так уже значною, щоб її не можна було покрити. Се можна було зробити двома способами: або дальшим зменшенням видатків і повною реформою видаткового бюджету, або позичкою; добру частину дефіциту міг також покрити лишок доходів проти призначеної росписом суми. Як би там не було, але питання про те, щоб зменшити або зовсім одсунути дефіцит з роспису 1907 р., було ще зовсім не складним питанням в порівнянні до питання, де і як добути коштів, потрібних на головні реформи державного і народного господарства, на піднесення народньої освіти і культури. В сім напрямку комісія була вже зробила деякі кроки, але акт 3 іюня 1907 р. перервав роботу Думи. .

Таким робом, державний роспис доходів і видатків не міг бути затвердженим. Але се не дуже обходило уряд; в нашій конституції існує 16 ст., на підставі якої в таких випадках уряд має право кермувати державними фінансами по тимчасовим місячним кредитам. В дійсности вже першу половину року держава жила по сим кредитам; лишилося таким способом прожити і весь рік. Загальна цифра роспису місячним кредитам давала дефіциту 233 м. р. Ся цифра, а також неприємні для бюрократії результати виборів у Державну Думу, ще з початку 1907 р. мали певний вплив на виконання державного роспису. Міністерства доволі обережно поводити ся з кредитами; крім того вже в початку январа міністерство фінансів випустило ренту на 70 міл. руб. Другий випуск ренти на 50 міл. р.; було випущено зараз після роспуску Думи (8 іюня). Сі внутрішні позички, зроблені на капітали державних щадничих кас, дали всього 78.475 т. р., обережність у видатках на 1 септября 1907 р. дала вже 243 міл. проти місячних росписів; крім того за перші 8 місяців доходів вплинуло на 52 міл. руб. більше, ніж за сей час у 1906 році. Такі відомости дають надію, що дефіцит 1907 р. можна буде покрити, не побільшуючи державного довгу новими позичками. Тим часом, виконання верховного роспису 1907 р. без дефіциту і міцне становище державних фінансів, як уже було сказано, не може показувати, що і взагалі „все обстоить благополучно.“ Зріст державних доходів в наші часи дезорганізації і депресії у народнім господарстві, торговлі, промисловости — зявище ненормальне і свідчить про глибокий антагонізм між фінансовою політикою уряду і народнім

життем. Зріст податків давно вже підняв ся до можливого максимуму: ще з початку дев'яťсотих років скарб одбирав мало не 20% народного прибутку. Таким способом уряд не давав можливості народови залишити у себе зайву копійку, щоб за допомогою її поліпшити свій добробут, підняти свої матеріальні сили. Фінансовий апарат держави, заснований в більшості на посередніх податках (76% всіх податків), поки що працює добре і, можливо, ще кілька часу буде так працювати. Але вже й тепер починають виявляти ся підозрілі симптоми недалекого, може, часу, коли нарід не в силі буде понести до скарбу тієї „останньої копійки,“ на чудесні ознаки якої міністерство фінансів покладає надію.

Як на один з таких симптомів, при тім зареєстрований офіційною пресою, можна показати на те, що, не дивлячись на щасливе закінчене 1907-го бюджетового року, не зникають чутки про нові позички з певною гарантією в формі закладу залізниць, мита то що. В однім з останніх чисел офіційна часопись „Росія“ порівнює становище державного скарбу з становищем „владільця крупного и цїннаго имѣнія обремененнаго непосильными долгами“ і пропонує продаж державного майна, залізниць і гірних богацтв.

МИХ. МОЧУЛЬСЬКИЙ.

Вічні паломники.

Вандрують три старці, біленькі мов сніг,
Сріблястим гостинцем в таємний сьвіт.
Три звізди цїлують слід ясний їх ніг.
Дорогу їм значить червоний цьвіт.

Вандрують три старці, пють мудрости мід,
І мечуть сьвітила між людський рід.
Слїдом — триголовий звір тягне віз:
В нім смерть із косою пе чашу сліз.

— 3 —

ПАЛОМ АШ.**БОГ ПОМСТИ**

ДРАМА НА 3 ДІЇ.

Дієві особи:

Янкель Шеншович, хазяїн, людина середнього зросту, літ 40.

Сара, його жінка.

Ривкеле, їх дочка, молода дівчина, літ 17.

Гіндль, перша дівчина із сутеренів.

Манка, друга дівчина із сутеренів, досить молода.

Рейзль. } дівчата із сутеренів. Бася провінціалка
Бася. } на дівчина, яка не що давно пришла.

Шлейме, альфонс, наречений Гіндлі, гарний хлопча, літ 26.

Реб-Еле, сват, сусіда Янкеля.

Сейфер.

Незнайомий Жид.

Жидівка, сліпа на одно око, з юрби старців.

Старці, чоловіки й жінки.

Дієть ся у наш часи, у великім провінціалнім місті.

ДІЯ І.

Дієть ся у домі хазяїна (Янкеля). Перший поверх старого дерев'яного дому. Кімната збудована над сутеренами де містять ся публичній дім. З сутеренів на верх по за сеною ідуть дерев'яні сходи, які гучно лунають, коли по них ходять. Кімната велика, з низькою стелею; меблі нові, але дешеві, міщанські, не відповідають старим стінам хати. На стінах висять малюнки, вишивані по канві. Навпроти публіки — двері, що ведуть на двір, праворуч двері у кімнату Ривкеле. По обидві сторони дверей по під стінами стоять два ліжка з високо намощеними подушками. Ліворуч два низенькі вікна, з віконницями від хати; вікна з завісочками, на лутках вазони з квітками; між вікнами шафа з шибками; під одним вікном стоїть комода. В кімнаті кінчають порядкувати: видимо, що сподівають ся гостей: поставлено скілька зайвих ослонів і столів; на столах кошички з булками та иншою їжою.

Дієть ся раннею весною, у після-обідню пору.

Сара, Ривкеле, потім хазяїн.

Сара — висока, струнка; лице її, хоч і полиняло вже добре, але видно, що було колись гарне і трехи нахабне. На голові у неї перука¹⁾, з під

¹⁾ По жидівському закону замужні жінки повинні носити перуку, щоб ніхто чужий не бачив їх власного волосся. *Перекладчик.*

якої подекуди виглядають її власні кучері. Одежа її поважна, темна, трохи причепурена; носять багато коштовних п'яцьок і своїми рухами старається приподобатись і звернути на себе увагу.

Ривкеле дуже гарна і принадна дівчина, гарно одягнена, з довгими, грубими косами. Вона допомагає матері порядкувати у кімнаті.

Ривкеле (закладає паперові квітки у завіси над вікнами). Подивись, мамо: чи так зеркало причепурило я? Гарно буде так?

Сара (пораючись біля столу). Швидче, доню, проворнійше, поспішай: батько пішов уже просити гостей почесних, тору²⁾ принесе до дому.

Ривкеле. Осе добре: люде будуть співати, грати будуть; правда, мамо?

Сара. Так, доню. Свято се для нас, Боже діло... А Сейферови замовити тору не всякий може, — хіба тільки хазяїн, почесна людина.

Ривкеле. І дівчата прийдуть, танцювати будуть, еге так, мамо? (спиняється). Але ж тоді треба мені купити блюзку, білі черевички (показує на свої ноги) — не можна ж мені танцювати в таких черевичках...

Сара. Ось перед Пасхою, коли ти, Бог дасть, будеш уже нареченою, ми купимо тобі довгу сукню, пантофлі... Дівчата прийдуть, гарні, добрі дівчата, з чесних домів, ти будеш з ними приятелювати.

Ривкеле (незадоволена, здвигає плечима). На Пасху... Ти все відтягаєш на Пасху, — я ж уже велика (дивиться ся у зеркало, показує на свої довгі коси). Які в мене коси густі та довгі... Манка каже... А Манка... вона також буде у нас, — правда, мамо?

Сара. Ну, ні вже, доню. Тільки чесні дівчата, порядні дівчата, — бо ти хазяйська дочка...

Ривкеле. Чому ж ні, мамо? Манка склала мені взір „Моген-Довед“ на оксамітову пошевку для тори... Тепер я по ній вишиваю шовком... Такі гарні листочки, квітки, — побачиш, як гарно!.. (показує на вишивані малюнки на стінах). У сто раз краще за сі...

Сара (перелякана). Боже мій! І не показуй батькови! Він буде кричати, сердитись!..

²⁾ Тора — п'ятикнижжє, дуже свята річ у Жидів

Ривкеле. Чому ж, мамо, — се ж для тори...

Сара. Батько буде гніваться!.. (Чутно ходу по сходах). Цсс... мовчи! Батько йде...

Хазяїн (ще на сходах). Що? Кланятись їм? Дуже мені се потрібно!.. (Входить; се високий, кремезний чоловік, літ на 40, чорнявий, заріс бородою, чорна борода кругло підстрижена! говорить голосно й твердо, але щиро, розмахує руками і зачіпає іноді руками других). Не прийдуть — то й не треба! Я зібрав старців та й не журу ся! Знайдуть ся охочі до медяників і печеної гуски!.. (побачивши Ривкеле, сідає на стілець і пальцем закликає її до себе). Ну, підійди до батька.

Сара (сердито і неначе не вважаючи ні на що пораять ся при столі). Ти думаш — вони схочуть паскудитись тут? От — коли б їм сто карбованців треба було або іншого якого дарунку — тоді б вони не погордували прийти; мужик трефний, а гроші його кошерні.

Хазяїн. Чого там боятись? От найшла журбу! Дурниця!.. Ніякої шкоди нам не буде. (Кличе Ривкеле). Ну, підійди ж до батька.

Ривкеле (підходить до батька дуже неохоче й несміливо). Чого ти хочеш, батьку?

Хазяїн. Ти не бій ся, Ривкеле: я тобі лиха не зроблю. (Бере її за руку). Ти любиш батька свого? (Ривкеле киває головою, що так). Чого ж ти боїш ся батька?

Ривкеле. Не знаю я...

Хазяїн. Ти не бій ся; батько тебе любить, дуже любить... Осе сьогодні я замовив святу тору, — се коштує дорого, — для тебе, дочко, для тебе... (Ривкеле мовчить хвилину). І коли ти, як Бог дасть, будеш уже наречена, то я твому нареченому куплю золотий годинник з золотим ланцюжком, — пів фунта золота заважить! Батько тебе дуже любить. (Ривкеле збентежена похилає голову). Ти не стидай ся. Нареченою бути можна, се годить ся; так і Бог велить... Се нічого! Всі люде женять ся... (Ривкеле мовчить). Ну, -- любиш ти батька свого?

Ривкеле (киває головою, тихо мовить). Еге.

Хазяїн. Скажи, що тобі купити, Ривкеле? (Ривкеле мовчить).

Сара (пораючись біля столу, до Ривкеле). Чого ж ти мовчиш, коли до тебе батько говорить?

Ривкеле. Не знаю...

Сара (до хазяїна). Шовкової блузки вона хоче і білих пантофлів.

Хазяїн. Так? Сього хочеш? (Ривкеле потакуючи киває головою). Се тобі годить ся. (Засовує руку в кишеню, звенькає там грішми і добуває золоту монету). На, дай се матері, — нехай вона тобі купить. (Ривкеле бере гроші і відносить їх матері. На сходах чутно ходу людей).

Хазяїн (до Сари). Бачиш, — а ти журилась, що гостей не буде... (одчиняє двері і вличе). Ну — заходьте, заходьте!

(Входить юрба старців-жебраків, чоловіків і жінок, спершу по одинці, неначе крадькома просовують ся у кімнату, а потім гуртом; поводять ся не дуже чемно і балакають трохи глумливо, ніби насміхаючись).

Де-котрі старці. Ну, добри-день вам! (Сара надягає на себе широкий фартух, набирає в його булок та иншої їжі і роздає старцям).

Один із старців. Дай вам, Боже, довгий вік і багато радощів!

Другий. Нехай же свята тора принесе благословенство на вашу хату.

Хазяїн (додає їм шматків хліба). По цілім фунту медяників давай їм і по пляшці горілки! Нехай знають, що сьогодні у мене свято! Дарма! Стане в мене на се! (брязкає грішми у кишені).

Жидівка (сліпа на одно око, хвалить перед старцями хазяїв). Осе люде, так люде! Дай мені, Боже, такий рік! Ніхто від них з порожніми руками не виходить. Хто нагодує слабого, сорочку дасть голому? Га? Що? Звідтіля, з тих домів, що з високими вікнами, дадуть вам? А як же! (Сара, наче не слухаючи мови Жидівки, накладає в її фартух більше, а Жидівка ще тай ще підставляє фартух і каже далі). Коли таке велике свято в домі, то можна бути — чим хочете, яке хочете діло робити!

Другі старці. Дай нам, Боже, такого щастя; дай Боже!

Хазяїн (добуває з кишені повну зменю дрібних грошей і видає у фартух Ривкеле). На, поділи їх старцям! (Ривкеле роздає їм гроші).

Жидівка (сліпа на одно око, показуючи на Ривкеле). Покажіть мені у цілїм місті ще хоч одну таку чесну дівчину! Рабіни не мають таких дітей (говорить тихше до своєї компанії, але навмисне так, щоб чули хазяїн і Сара). Бог його знає, де взяла ся в них така чиста душа? Здаєть ся — виросла в таким домі... прости, Боже, за таке слово!.. (голосно). І як вони бережуть її, — як зіньки в оці! Куди не ступить, що не скаже — все до речі, аж любо! (Підходить до хазяїна і тріпає його по плечі). Не журіть ся! Люде знають!.. (показує на Ривкеле). Коли б у мене син був рабін, — я б сватала її собі за невістку.

Інші жінки (проміж себе). Люде знають! Люде знають...

Хазяїн. Побачите! Коли я її щасливо поведу до шлюбу, то роздам вам по цілій гусці кожному, по живім щупакові!.. Ще й по карбованцю додам! Не буду я Янвель Шеншович, коли збрехав!

Жидівка (сліпа на одно око). Наче у синагозі виросла вона, кажу я вам! Чиста, гарна, — достойна дочки з найчеснішого дому!

Жінки. Люде знають, люде знають... (Хазяїн частує старців чаркою, а вони промовляють, наче не вважаючи на його). Хоча й батько її Янвель Шеншович...

Сара (роздаючи їжу). Ну-ну! Мав перед ким хвалитись!

Хазяїн (не здержуєть ся і проворно наливає чарки). Однаково мені: чи бідний, чи богатий! Нехай я буду те, що в. Все правда! (показує на свою жінку). Що вона є, — то є! Все правда! Все! Тільки на дитину мою ніхто нічого поганого нехай не каже! О, ні! Бо осею пляшкою голову йому на черепки розтрупцю! Нехай хоч і сам рабін — все одно! Вона чистійша за його дочку! (проводить пальцем по горлі). Голову свою даю...

Сара (перестає роздавати). Ну, чули ми вже, чули! (обтрясає руки і шукає мітлу). Треба підмести долівку, бо гості будуть (звертаєть ся до старців). Здаєть ся — жалкувати не можете?

Старці. Ні, хазяечко, — дай вам, Боже, щастя! (виходять поодиночі з кімнати, дякуючи. Хазяїн, по-за спиною в жінки, додає їм ще остатків їжі).

Сара (взявши мітлу — замітає і каже до Ривкеле так, щоб чули старці). Іди, доню, кінчай пошевку для тори. Реб-Еле зараз прийде, Сейфер прийде... (Ривкеле виходить у свою кімнатку. Сара замітає кімнату). Найшов перед ким хвалитись! Важне

діло, скажу я!.. Чи ти думаєш, що вони так, без дарунків, прийшли б до тебе? Як же!.. Що дня їм празник роби, то що дня будеш мати їх повну хату. Ні, в порядних та чесних домах знають, як себе держати, щоб пошана була. А в тебе що! З тобою всякий зараз за панібрата. Що ж се за пошана, питаю я, для людини, для хазяїна?

Х а з я ї н. Ти хочеш, щоб до тебе порядні люде ходили, — ти, мабуть, забула, хто ти?

С а р а. „Хто ти?“ Чи ти крав у кого? У тебе свій ґешефт. У всякого свій ґешефт. Чи ти кого силоміць тягнеш? Ти можеш собі робити, яке хочеш діло, аби сам лиха не робив. Попробуй, дай тим порядним людам грошей, — побачиш, як візьмуть.

Х а з я ї н. Взяти то візьмуть, а проте я в їх очах всеж таки собака буду. У синагозі біля порога стояти мушу... Ніколи до торі не допустять...

С а р а. Ти бо таки думаєш, що вони кращі за тебе? Дурниці! Аби вони тобі не були потрібні. Тепер на світі так ведеться: аби мав гроші, то до тебе прийде всяка почесна людина, як ось Сейфер, що тору переписує, наприклад, — Реб-Еле візьме у тебе гроші на добрі діла... тебе не спитають, де ти взяв ті гроші. Украдь, убий — все одно, аби гроші...

Х а з я ї н. Не лізь так високо, Сара. Не так високо, кажу, бо шию собі скрутиш (погрожує пальцем). Не лізь, не пнишь! Маєш хату — лежи! Хліб маєш — жери! Не лізь, куди тебе не кличуть. Всяка собака нехай знає свою халабуду. (Відходить від столу і розводить руками). Довучило вже мені се діло. Боюсь, що тут уже мені край буде!..

С а р а (покидає мітлу, береть ся у боки руками, з горда). Стидав ся б ти. Я — баба, а проте скажу тобі: що було — того нема вже, — псс... минуло ся... Нема кого вже стидати ся. Увесь світ не кращій за нас; — усі носом землю риють (підходить до його). А знаєш що: яє будуть гроші — закриймо наше діло, то й курка не завкоче... Кому... кому яке діло, чим ти був та хто був?..

Х а з я ї н (подумавши). А добре було б так. (Мовчанка). Закупив би коней, одвів би їх за границю, ось як Айзикель Фурман... Людиною був би, не те, що тепер, що всяке на тебе гірш як на злодія дивить ся...

С а р а. А все ж таки жаль нашого діла... Кіньми такого кошернаго гроша не заробиш — ні! Тут принаймні рубля на рубля береш...

Х а з я ї н (задумавшись). Се правда...

С а р а (виходить у другу кімнату, приносить звіттіля тарілки і розставляє їх на столі). І, бачиш, дочка у нас, хвалити Бога, краща за всі інші хазяйські діти у городі. Заміж піде, чесного чоловіка собі знайде, чесних і добрих дітей матиме, — тай бачиш: чого ж тобі ще?

Х а з я ї н (встає). Так то! Коли б тільки вона не пішла за твоєю наукою! (сердито). Пускай до неї Манку, ще може сюди її заклич!

С а р а. Чого ти так розносиш ся? Один - одвісенький раз я пустила сюди Манку, щоб вона навчила Ривкеле вишивати по канві — треба - ж дівчині приданне якесь лагодити. У неї ж подруг ніяких нема. Ти і на вулицю її ніколи не пускаєш. (Мовчанка). Ну, не хочеш — то й не треба.

Х а з я ї н. Не хочу... Не хочу я, щоб мій дім еднав ся з сутеренами! Я відділяю, геть окремо, мій дім від сутерен. Чуєш? Як кошерна від трефного. Відрізую! Тут дівчина, наречена, чиста дівчина! Чуєш ти? (грюкає кулаком по столі). Дівчина, наречена тут живе! Геть відрізано нехай буде! (чутно ходу по сходах).

С а р а. Ну — ні, то й ні. Не кричи (прислухаєть ся). Цить, люде йдуть... певне реб - Еле. (Ховає смужку волосся, що вибило ся з під перуки, поправляє фартух; хазяїн розправляє бороду, піджак і стає біля дверей, дожидаючись гостей. Двері широко відчиняють ся, входить Шлейме і Гіндль. Шлейме — високий, дужий парубок, літ 26, в довгих ботфортах, у короткім піджаці, ступає широко, вилуплює очі і поводить білками, як балакає. Гіндль — добре вже підтоптана дівчина, але лице набілене і одежа добрана так, щоб видаватись молодшою. Держить себе нахабно).

Х а з я ї н (до Сарі). Глянь лиш, які мої гості! (до Шлейме). Тут у мене ніяких справ нема. У низу, все там, у низу (показує йому на двері). Я зійду....

Ш л е й м е. Чого вигоняєш? Уже стидаєш ся нас?

Х а з я ї н. Ніколи. Що скажеш доброго?

Ш л е й м е. У тебе сьогодні свято — осе ж ми й прийшли привітати тебе. Старі знайомі — хіба ні?

С а р а. Добрі знайомі — нічого казати!...

Х а з я ї н. Діло давне, минуле, а сьогодні — всьому край. Буде діло добре, тільки там, у низу (показує на долівку). Від сього-дня я тут тебе не знаю і ти мене не знаєш. Чарку горілки ще можеш випити... (наливає обоім по чарці), Але швидче, бо до нас люде прийдуть.

Ш л е й м е. (бере чарку в руки і звертаєть ся до Гіндлі, хитро). Бачиш: одружитись — гарне діло: від разу стаєш, як усі люде, дають навіть тору написати; не так, як у тих альфонсів, сутенерів! (до хазяїна). Дивлячись на тебе, я сам забажав сього-дня одружитись. З осею животиною — о! (показує на Гіндлю). Чим не хазяйка буде? Побачиш! Надіне перуку — зовсім рабїниха буде, їй Богу!

Х а з я ї н. Добра новина! Невже-ж таки? Справді жениш ся? А коли-ж весілле Бог дасть?

С а р а. Осє знайшов з ким тут балакати! Чи-ж тобі личить? З таким сміттем, прости Господи! Боже мій! Та-ж рабін може надійти, Сейфер!...

Ш л е й м е (до хазяїна). Коли весілле, питаєш? Гм... А коли наш брат може женитись?.. Буде пара дівок — то й діло почнем, тоді й весілле справимо. А що-ж більше наш брат має робити? Рабїном не буду. Але за те вже в мене буде екстра... огонь і полум'я... (підморгує). А ні — то й не варто діла починати.

Х а з я ї н. Чого-ж ти від мене хочеш, скажи на милость?

Ш л е й м е. Чого я від тебе хочу? Дурнички (показує пальцем на Гіндлю). Се-ж твоя дівка, га? А моя наречена. Вона до тебе має претензію (бере у Гіндлі її рахункову книжку). І від те-пер ти зо мною будеш мати діло. Сьогодні я від тебе хочу тільки дрібницю: десять карбованців на книжку (бе рукою по книжці). Добрі гроші, братику, — добрі гроші! (показує очима на Гіндлю). Вона собі брилика купити хоче.

Х а з я ї н. В низу, все в низу! Я зійду. Там усі діла зроби-мо. Тут я тебе не знаю зовсім. Тут з тобою ніяких справ...

Ш л е й м е. Мені однаково, — в низу, то в низу. У низу я не чужий, і на горі не чужий. Однаково... один чорт....

Х а з я ї н (вже сердитий). Забірай ся, поки цілий, геть звід-сіля! Се місце чисте. Люде сюди прийдуть.

С а р а. Бодай вам чорти покрутили шию й руки, і ноги! Влізли, щоб свято нам каламутить (дивить ся з огидою на Гіндлю). Чи варто через таку гадину хвилювати ся?!

Гіндль (до Сарі). Я вже для вас може не крам? То самі йдіть у сутерени.

Шлейме (до Гіндлі). Скажи їй, нехай дочку свою пошле (моргає Сарі). Йй Богу, гарні діла обробляла б...

Хазяїн (підступає до Шлейме). Мене лай, чуєш? (показує на жінку). Йй лай скільки хочеш. Ми з тобою свої, брати... але ймення дочки моєї нечистим своїм ротом не називай! Чуєш!?! (підступає ближче). Не чіпай її!.. бо... о!.. Череву тобі розпорю! Чуєш? Вона тебе не знає, ти її не знаєш!..

Шлейме. То знатиму. Нашого брата дочка — не далека родина.

Хазяїн (вхопивши його за горло). Ізнищу!.. По лиці мене бий, ногами топчи, а ймення дочки моєї не згадуй! (борються).

Сара (підбігає). З такою гидотою звязав ся! Кара Божа! Люде-ж прийдуть!.. Господи... Боже!.. Янкелю!.. реб-Еле... Сейфер... Янкелю, Янкелю!.. Глянь на Бога!.. (відтягає його від Шлейма). Опамятай ся! (чутно важку ходу по сходах. Сара розіймає їх. Гіндль відтягує Шлейму). Реб-Еле тут! Сейфер іде! Сором і ганьба перед людьми...

Хазяїн (держить Шлейму за комір). Ні, тут на місці його... (голос Реб-Еле у дверях: „Проходьте, реб-Сейфер“).

Реб-Еле (просовує у двері голову з люлькою в зубах). Чого тут гармідер? У такий день повинна бути радість, а не сварка... (ховає голову). Прошу, проходьте, реб-Сейфер. (Хазяїн, почувши голос реб-Еле, пускає Шлейму. Сара, добувши з панчохи десятирублівку, всовує її Шлеймі в руку і відпихає його з Гіндлею до дверей, де вони зустрічають ся з реб-Еле і Сейфером, котрі відступають на бік і дають їм дорогу).

Шлейме (до Гіндлі, виходячи). Бачиш, бачиш з якими поважними людьми вони тепер водять ся? Постривай, — ось-ось незабаром він сам рабином зробить ся (Шлейме і Гіндль виходять).

Реб-Еле, Сейфер і ті самі, що попереду.

Реб-Еле (невеличкий, товстий чоловічок, говорить дуже швидко, поводить і розмахує руками, підлецуєть ся). Будьте добрі, будьте ласкаві, реб-Сейфере!.. (тихо до хазяїна і Сарі). Треба вам держати себе чемно, бо пора вже: люди приходять... (Сейфер — високий, старий Жид; його довге, худе тіло одагнене в чорний суконний халат; довга, рідка борода; носить окуляри і поводить ся холодно і поважно).

Р е б - Е л е (до Сейфера, показуючи рукою на хазяїна). Се хазяїн.

С е й ф е р (подає йому руку). Шолем-алейхем ¹⁾. (Хазяїн несміливо подає руку. Сара з пошаною відходить о-сторонь).

Р е б - Е л е (сідає до столу і підсовує стілець Сейферови). Сідайте, Сейфере! (до хазяїна). Сідай!

(Сейфер сідає біля реб-Еле; по той бік столу сідає хазяїн дуже несміливо).

Р е б - Е л е (до Сейфера). Осе той Жид, для якого я вам замовив тору (він підсовує до себе горілку, наливає Сейферови, потім собі). Сина в його нема, то він хоче Богови послужити торою; такий вже наш звичай жидівський! Се добре. Треба йому допомгти! Будьмо здорові, Сейфере (подає йому руку, потім хазяїнови). Будьмо здорові, хазяїне! У тебе сьогодні радість. (Хазяїн несміливо подає руку. Сара підходить до столу і підсовує конфітури до реб-Еле; чоловік тягне її за рукав, щоб йшла собі геть).

Р е б - Е л е (пе). Пийте, Сейфере (до хазяїна). Пий! Сьогодні ти мусиш бути веселий! Бог тобі поміг: ти можеш замовляти тору... Боже се діло...

С е й ф е р (з чаркою в руді, до реб-Еле, дивлячись на хазяїна). Що се за Жид?

Р е б - Е л е. Ну, — яка там ріжниця? Жид... Що він не вчений? Не всі-ж можуть бути вчені. Коли Жид хоче зробити богоугодне діло — треба йому допомгти. На здоровля! (до хазяїна). Пий, хазяїне! Будь веселий!

С е й ф е р. А чи зуміє він добре поводити ся з торою?

Р е б - Е л е. Що значить: не зуміє? Він-же Жид? Який-же Жид не знає, що таке тора? (пе). Будьмо здорові! Нехай великий Бог наш дасть усякого добра Жидам!

С е й ф е р (з чаркою у руді, до хазяїна). За твоє здоровля, хазяїне (величним голосом). Ти повинен знати, що тора — велика річ. На торі — увесь світ стоїть. Кожна тора — як та таблиця — скрижаль, що Мойсеєви Бог дав на горі Сінай. Кожне слово, що там стоїть — чисте і святе. В домі, де є тора — сам Бог е... Тору треба оберегати від усього нечистого... Жиде!... Щоб ти знав, що то тора!..

¹⁾ Жидівське привітання (як наше: дай Боже здоровля). Перекл.

Х а з я ї н (блідий, переляканий встає з місця і починає говорити несміливо, тремтячим голосом). Реб... ребе... я скажу рабїнови всю правду... Я... я грїшний... дуже грїшний... Ребе... я бою ся...

Р е б - Е л е (перебиваючи, до Сейфера). Сей Жид — каєть ся ; треба його піддержати : так сказано в талмуді... Так приказано... Невже-ж таки він не знає, що таке тора ? Він все-ж таки Жид (до хазяїна). До тори треба мати пошану, велику пошану, — все одно як-би у тебе в домі жив великий рабін .. Не можна говорити нічого не-чемного там, де лежить тора... тільки святе, тільки чисте та невинне (звертаєть ся до Сари, дивлячись на стїнку). Жінка не повинна відкривати свого волосся з-під перуки в тій кімнатї, де є тора (Сара ховає волоссе під перуку). До тори не можна підходити з голими руками... бо... в тїм домі, де стоїть тора — нічого поганого не може трапити ся... Завжди щастє ! І вона оберегає людину від усякого лиха !.. (до Сейфера). Як-же йому сього не знати ? Він — Жид. (Сара потакуючи киває головою).

С е й ф е р (до хазяїна). — Жиде, — ти чув: на торї у весь світ стоїть і в торї — все жидївство ! Одно слово — крий Боже — одним словом ти можеш тору зневажити і — не доведи Господи — навликати бїду на весь жидївський народ.

Х а з я ї н (встає). Ребе ! Я все скажу... Ребе... (підходить до його близько). Я знаю : ви святий Жид ?... Я... я не варт... не достойний, щоб ви сидїли під покрївлею мого дому, ребе !.. Я грїшний чоловік (показує на жінку). Вона грїшна жінка ; нам не можна доторкнути ся до святої тори (показує на дверї Ривкиної кімнати). Там, для неї, ребе... (заходить у Ривкину кімнату і виводить Ривкеле за руку. Вона держить у руках овсамїтну пошевку для тори, на якїй золотом вишито Моген - Довед). Ребе... вона... (показує на Ривкеле). Вона може доторкнути ся до тори ; вона така сама чиста, як тора ; для неї, ребе, я замовив тору. Гляньте (показує на її роботу) : вона шие пошевку для святої тори ; вона може, ребе... її руки — чистї руки. Я, ребе, (бе себе в груди) я не доторкну ся до вашої святої тори (кладає руку на голову Ривкеле). Вона, ребе, тільки вона буде мати тору, — в її кімнатку я її поставлю... За-між піде, вийде з мого дому і візьме тору з собою, до свого чоловіка....

Р е б - Е л е (до хазяїна). Ти хочеш сказати, що коли ти віддаси заміж свою дочку, то даси їй тору у приданне ? Так ?

Х а з я ї н. Реб-Еле! Коли моя дочка вийде заміж, я їй дам грошей, багато грошей. І скажу їй так: ти іди з батьківського дому і забудь... забудь свого батька, забудь матір, води чистих дітей, жидівських дітей, як усяка жидівська жінка. Ось усе, що я їй скажу...

Р е б - Е л е. Се значить... себ-то ти хочеш сказати, що тору ти подаруєш її чоловікови (до Сейфера). Ага! Бачите, реб-Арне: єсть Жида на світі! У Жида є дочка, — він замовив написати тору для неї, для її нареченого, — отсе добре! Отсе гарно! А! Я вам кажу, реб-Арне, ось що значить жидівство! Ось що жидівство! (прицьмовує губою). А - а - ах!..

Х а з я ї н (відводить Ривкеле в її кімнату і зачинає за нею двері. До Сейфера). Ребе, я вам усе можу сказати, — ми-ж тут самі одні, — моя жінка може се чути; ребе — ми грішні люде. Я знаю, Бог нас покарає — нехай карає, я не журю ся. Нехай ноги відійме, калівою зробить, нехай я з торбами по-під хати піду, — тільки дитини щоб не карав! (тихше). Ребе... ще коли маєш сина і він грішний — чорт і з ним! Але дочка, ребе... коли себе закаляє дочка... се... се... ребе — неначе-б матір у могилі согрішила!.. Я у Божий дім ходив, ребе, — синагогу... я підійшов до сього Жида (показує на реб-Еле) і сказав йому так: ти дай мені щось таке, що вберегло-б мій дім від гріха. І він мені сказав: замов собі тору і постав у себе в домі: вона тебе від лиха захистить. Ребе! Нам, старим, уже однаково: душу чортови продали. Але там, ребе, у неї в кімнаті — тора буде стояти... Вона буде її берегти, — нам не можна...

С е й ф е р (дивуючись розводить руками. До реб-Еле). Що-ж се таке?

(Реб-Еле нахилиється до Сейфера, щось говорить йому тихо показуючи рукою на хазяїна. Хазяїн і Сара стоять біля столу і їдуть. Мовчанка).

С е й ф е р (подумавши де-який час). А де-ж гості на честь тори?

Р е б - Е л е. Ми підемо в синагогу, зберем десяток Жидів. Знайдуть ся-ж таки Жида, ща згодять ся пошанувати тору. (встає зо стільця і торкає хазяїна по плечи) Ну-ну, Бог pomoже. Бог любить, хто каєть ся... Нічого... Видаси дочку за вченого... Бідного, суботника візьми за зятя. Даси йому добре приданне, — він буде сидіти й читати святу тору. Бог простить. (помовчавши). Я вже

про се таки й думав де-що. У мене на думці є вже й людина для твоєї дочки... Там-то голова то-онка! Батько його дуже поважний Жид... А скажи: багато думаєш дати за дочкою?

Х о з я і н. Все віддам, ребе. Останній сурдут з мене здійміть... Все, все!.. Візьме дочку, а батька й матері хай і не знає. Все йому буде готове: їж, пий і читай та виучуй святу тору. Я тебе не знаю, ти мене не знаєш...

Р е б - Е л е. Вже буде добре. Бог pomoже! Ходім, Сейфере, — ходім, хазяїне. Підемо в синагогу, а потім будемо веселити ся. (до Сейфера) Ну — ось бачите, реб-Арне: Жид — хоч і грішний — все таки Жид! Жидівська душа: шукає вченого зятя, праведного... (до хазяїна) Нічого, не журись! Бог pomoже! Бог любить, хто каєть ся... Але треба робити добро. Сам не знаєш, — вченого піддержи. (до Сейфера) Еге, так, реб-Арне? А чому-ж би не так? (показує на хазяїна). Я батька його знав: чесний був, порядний був Жид. Повірте — Бог pomoже. Повірте, кажу я вам. І з його ще-буде порядний Жид, такий, як і всі інші Жиди. Не гірший. (до хазяїна) А найважніше: треба добро робити! Тору шанувати.

Х а з я і н (сміливіше підходить до реб-Еле). Дайте мені тільки трошки... справи мої полагодити... ну — на ноги стати, як то важуть, реб-Еле... щоб міг я за дочкою добре приданне дати... Тоді... Не буду я Янкель Шеншович, коли не закрию своєї... крамниці. Кінцями торгувати буду... а зять мій буде дома сидіти і святу роту вчити... До дому вернусь під шабас... ось тут я сяду і буду сидіти та слухати, як зять мій по книгах божих читає. Не буду я Янкель, коли брешу!

Р е б - Е л е. Нічого, нічого... Бог pomoже (до Сейфера). Егеж так?..

С е й ф е р. Хто може знати? Всевишній Бог наш — Бог милосердя, але—скажу я вам—він також і Бог помсти (виходячи). Не рано вже, — пора вже йти у синагогу (виходить).

Х а з я і н. Що сказав ребе?

Р е б - Е л е. Нічого нічого. Бог pomoже... Він мусить помогти. Ходім, хазяїне, і з радістю понесем до вашого дому святу тору (він іде, а хазяїн вагаєть ся, стоїть нерішуче; реб-Еле помітивши се) Чого-ж ти? Хочеш іще сказати жінці, щоб вона приготувала все, щоб прийняти нас як слід, коли вернем ся?

С а р а. Вже приготовлено, реб-Еле.

Р е б - Е л е. Ну, чого ждеш? Сейфер уже пішов.

Х а з я ї н. (несміливо спинається у дверях, показуючи на ребе рукою) Я... в купі з ребе... по вулиці?

Р е б - Е л е. Ходім, ходім! Коли Бог тебе прощає, то ми напевне прощаємо.

Х а з я ї н. (радісно). Ви добрий, ребе! (хоче обняти його, здержується). Добрий ребе, — дай мені Боже так жити! (Виходять у купі. Вечоріє. Сара проворно порядкує у кімнаті, накриває стіл і, звернувшись до кімнати Ривкеле, кличе).

С а р а. Ривкеле, Ривкеле! Прийди-ж допомогти. Зараз придуть з торою.

Р и в к е л е (у дверях). Батька вже нема?

С а р а. Нема, Ривкеле; він пішов у синагогу з реб-Еле, з Сейфером за почесними гостями. Рабін прийде.

Р и в к е л е (показуючи пошевку). Бачиш, як гарно я вишила?

С а р а (пораючись). Бачу, бачу. Причеши ся, одягнись. Хазяїни придуть, рабін.

Р и в к е л е. Я покличу Манку, щоб вона мене зачесала. Я так люблю, коли вона мене чеше! Вона зачісує волосся так рівно, так гарно! А руки її такі м'які! (Бере щось у руки, стукає у долівку і кличе). Манко, Манко!

С а р а (перелягавшись). Що ти робиш, Ривкеле? Ні, ні! Батько буде кричати... Не годить ся вже тобі з Манкою водитись! Ти вже наречена, хазяїська дочка. Тебе вже сватають... Добрий сватає, вчений...

Р и в к е л е. Та чому-ж, мамо?

С а р а. Сором тобі водити ся з Манкою: ти хазяїська дочка, ти будеш водити компанію з хазяїськими дітьми. Тебе вже сватають; батько пішов молодого побачити — реб-Еле сказав (іде у другу кімнату). Треба умити ся та одягнути ся, бо гості зараз придуть.

Р и в к е л е. Молодий? Наречений? Який наречений, мамо?

С а р а (з другої кімнати чути як вона вмиваєть ся). Наречений—золото, вчений і з доброго роду.

М а н к а (показуєть ся у дверях, що навпроти сцени, просовує спершу голову і киває пальцем до Ривкеле. Ривкеле підходить до неї крадькома. У кімнаті стає чим-раз темніше).

Ривкеле (обіймає Манку і говорить до матері, що сидить у другій кімнаті). А гарний той наречений, мамо?

Манна (цілує її).

Сара (з другої кімнати). Гарний доню, гарний наречений. Чорні пейсики, кафтан атласний, оксамітна ярмудка, — зовсім, як рабін одягаєть ся... Він син рабіна, — реб-Еле казав....

Ривкеле. А де він буде, мамо?

Сара (з другої кімнати). Там, у тебе в кімнаті; там і тора буде стояти, там і він буде з тобою...

Ривкеле. Він буде мене любити?

Сара (так само). Буде, доню, дуже буде. І народять ся у вас гарні діти, чисті діти... (Утой час, як вона говорить, заслона помаленьку спускаєть ся, а Ривкеле стоїть, обнявшись із Манкою)

Д І Я П.

Великі сутерени під квартирою Янкеля Шеншовича. Стеля кругла, на склепінні; два маленькі віконця високо, під стелею з завісочками; завіси відкриті, на лутках стоять квітки у вазонах; через відкриті вікна чути, що на дворі йде дощ. Сходи ведуть до дверей на гору, ліворуч сцени. Меблі сутеренів; кілька соф, столиків, ослінчиків, столиків до карт; на стінках висять зеркала, де-кілька дешевих дрібничок та жіночих портретів. На одній софі лежить, витягнувшись, Шлейме, закинувши ноги аж на другу софу. Він спить. У кімнаті світить велика лампа, що звисає зо стелі. Весняна ніч.

Шлейме, потім Гіндль.

Гіндль (входить, стоїть хвилину на сходах і дивить ся на Шлейме. Вона закутана у тонку хустку, чепурно одягнена, у короткій спідниці; сходячи по сходах навмисне тупотить ногами, щоб розбудити Шлейме).

Шлейме (прокидаєть ся, оглядаєть ся). Се ти? Чому не на вулиці?

Гіндль. Дощ іде.

Шлейме (сідає і тре очи). Ти вже відповідаєш мені, пані? Вже пересердилась на мене?

Гіндль. Я зовсім не сердила ся....

Шлейме. Ні? Та-про мене: можеш і далі сердитись (знов лягає на софу).

Гіндль (оглядаєть ся, підходить до одного вікна, закриває його завіскою, прислухаєть ся, потім до Шлейме). Шлейме! Я звідсіля не піду. Дивись: ми самі, одні тепер, ніхто не почує нас... Скажи, коли віриш у Бога: ти справді думаєш женитись?

Шлейме. Іди, пані, роби гудзки на сорочці і жалій ся потім хазяїнови, що я всі твої гроші забираю і що ти не маєш за що брилика собі купити...

Гіндль. Так, я говорила: але ж мені було прикро, серце мое боліло... Ти з мого тіла сорочку дереш, а сам лізеш до тої жовтої Хайки. Я їй морду обілля сірчанім квасом. От знайшов собі добро!..

Шлейме. Геть!.. Бо так тобі дам по пиці, що бабусю свою згадаєш...

Гіндль. Бий! Їж мое тіло, дери з мене шкуру!.. (зриває з себе рукав). Ось,—скільки синяків мені наробив (зриває другий рукав). На! Ріж, гризи! Але скажи мені тут, на сім місці — от так, як ти згадуєш батька свого у могилі, коли молиш ся за його душу: ожениш ся ти зо мною?

Шлейме (лежачи). Попереду хотів, а тепер не хочу.

Гіндль. То й не треба. Отак я люблю. Тільки не дури. Грошей хочеш — скажи; на одержу треба — на. Але не дури. На що дурити? (відходить від його).

Шлейме. Нічого. Дурні на світі є, — знайдеш собі пару.

Гіндль. Чого тобі клопотати ся мною?

Шлейме. Не хочеш — не треба (мовчанка). Ну, може-б ти мені ще подала склянку чаю? (Гіндль приносить йому склянку чаю, ставить на стіл, відходить, сідає коло своєї скриньки і щось шуває в ній: Мовчать. Шлейме не чай).

Гіндль. Так? Вона тобі вподобала ся? Ну — ну... Тепер у тебе діло буде: рупники купувати і жінці груди підмошувати, щоб вище було, зуби їй вставляти; циби їй приробиш, бо коротка. Катеринку купиш тай будеш її водити по дворах. Гарний катеринкар, їй Богу! Я тобі також колись кошійку через вікно вину.

Шлейме. Придержуй язика, кажу.

Гіндль. А як не придержу, то що?

Шлейме. Битиму.

Гіндль. Ого! Тепер не бють. Тепер, хто вдарить, тому ножиком дають.

Шлейме (встає). Хто дає? Хто се дає? (Гіндль щось ховає швиденько у скриньку). Що там у тебе? Що ти там ховаєш під шовкову блюзку?

Гіндль. Тобі яке діло?

Шлейме. Покажи, кажу! (вириває у неї з рук червону блюзку і виходить на серед сцени). А ну побачимо. (розгортає блюзку, з неї випадає фотографія). Ага!.. Мішка - слюсар? То він тобі любий? Відколи - ж се ти з ним злигала ся?

Гіндль. А тобі яке діло?

Шлейме (бе її по лиці). Ось мені яке діло! (Гіндль починає плакати). Ось воно як? З Мішкою - слюсарем водиш ся? Фотографіями міняєтесь? Наречений і наречена! А я нічого не знав. (Мовчанка. Він сідає знов на софу і п'є чай). А я нічого не знав! (До Гіндлі, що стоїть біля дверей). Гіндле! (вона мовчить). Гіндле, сюди йди! (вона мовчить. Він тупає ногою). Гіндле, сюди йди, кажу тобі! Ти чуєш? (Гіндль підходить до його і стає, сховавши лице у хусточку).

Гіндль. Чого тобі?

Шлейме. З Манкою ти говорила!

Гіндль (тихо). Говорила.

Шлейме. Ну, що вона каже?

Гіндль (ще плаче). Коли у нас діло буде, вона до нас прийде.

Шлейме. Напевне?

Гіндль (втирає очи). Але сама - одна вона не хоче, а хоче ще подругу привести з собою.

Шлейме. Ну, так. Хіба - ж від одної доходу досить буде? Треба - ж за квартиру платити...

Гіндль. Треба було - б іще одну, свіжу...

Шлейме. Еге, правда. Се було - б діло... Та де - ж її взяти?

Гіндль (роздумує). Я маю одну на прикметі... Гарна, дівчина ще...

Шлейме. Буде з неї дохід?

Гіндль. Буде... Ще й добрий.

Шлейме. Дівка?.. З робочих?

Гіндль. Ні; хазяйська дочка.

Шлейме. Звідкіля ти її знаєш?

Гіндль. Вона приходить до Манки крадькома, з дому ніхто не бачить... Її тягне сюди... вона цікава.

Ривкеле (просовує свою мокру голову через вікно і киває на Гіндлю). Цсс... Батько тут?

Гіндль (киває їй). Нема. (Ривкеле відходить від вікна).

Шлейме. Вона? Дочка хазяїна?... Діло золоте!..

Гіндль. Цсс... Вона йде...

Ривкеле (струнка і гарна, просовуєть ся у двері і тихо збігає по сходах. Говорить тихо). Манка де? Там? (показує на бокові двері).

Гіндль (потакуючи киває головою).

Шлейме (тихо до Гіндлі). Треба завтра таки квартиру поглядіти на Пивній улиці.

Гіндль. А коли - ж наше весілле?

Шлейме. Треба - ж попереду мати квартиру.

Гіндль. Хто його знає, скільки рабін заправить за шлюб?..

Шлейме. Коли - б ще лишило ся грошей на меблі. Бо треба, щоб було гоже, як слід. (Двері гучно відчиняють ся, входить хазяїн, обтрясаючи краплі дощу з бриля).

Хазяїн. От тобі й добре діло — дощ! (Несподівано бачить Ривкеле; сердито). Як? Ти тут? (хапає її за комір і трясє). Що ти тут робиш?

Ривкеле (перелякана, зайкуєть ся). Мама веліла мені покликати (плаче). Батьку, не бий мене...

Хазяїн. Мати тобі веліла?.. Сюди... Мати?.. (за комір виводить її на сходи). На все лихе вона тебе приведе! Так і тягне її... Вона хоче, щоб дочка була така, яка мати...

Ривкеле (плаче). Батьку, не бий мене...

Хазяїн (виводить її). Я тебе навчу, як батька слухати (виходять; чути як Ривкеле плаче).

Шлейме. Ач? Янкель - байструк! Йому не подобаєть ся... (зверху, над стелею лунає гомін і тупанне ногами, жіночий плач). Видко, що жінку там дупить добре. Ова! Ова!

Гіндль. Та й добре так! Мати дочку повинна берегти. Яка була — така була, а заміж вийшла, дитину маєш — бережи! (до Шлейме). Побачиш, коли у нас, Бог дасть, дитина буде, — вже я знатиму, як її держати! Дочка у мене чиста буде, як праведниця! Личко червоненьке, як бурячок; погане око й не гляне на неї. Заміж — а як-же?! Добру людину взяти — тай до шлюбу...

Шлейме (тріпає її по плечи). Поживемо — побачимо. Але з Ривкеле поговори, коло Ривки постарай ся, брате!.. Бо як ні все капут!...

Гіндль. Не бій ся, я вже справлю ся.

Шлейме. Побачимо. (Помовчавши). Коли її загарбаєш — приведи її прамісенько до мене, туди — знаєш?..

Хазяїн (входить сердитий). Пора на спочинок. Дощ. Однакovo нїяка собака не загляне (дивить ся на Шлейме). Досить уже налюбувались, жених і молода... Спати пора. (Входить на сходи, відчиняє двері і кличе). Рейзле, спати! Бася, спати! (З на-двору лунають дівочі голоси: зараз, зараз!).

Гіндль (киваючи на хазяїна робить Шлеймови знак, щоб він ішов собі. Шлейме підіймаєть ся по сходах, зустрічаєть ся з хазяїном біля дверей і дивить ся на його).

Хазяїн. Іди, іди. Пора спати! Досить уже тут змовляв ся.

Шлейме (позакладававши руки в кишені, дивить ся на його згорда). Ти се... з якої пори зробив ся порядною людиною?

Хазяїн. Счезни, геть з очей! Я вже тобі потім скажу.

Гіндль (вибігає на сходи і виштовхує Шлейму). До дому! Іди до дому. Чуєш?

Шлейме (виходячи, дивить ся на хазяїна). Тай бай-струки-ж!..

Хазяїн. Дуже ти мені тут потрібний! (показує на Гіндлю) Можеш взяти з собою осю стару шкапу та одкривати з нею крамницю....

Гіндль. На старих шкапах погано їздити, на молоденьких краще...

Хазяїн (гукає у сїни). Рейзле! Бася!

Дівчата (вбігають; з білої легенької одежі їх із розтріпаного волосся збігає вода. Вони веселі, гомонять, сміють ся. Хазяїн виходить, зачинивши за собою двері).

Бася, Рейзле, Гіндль, потім Маня.

Бася (провінціяльна дівчина, гладка, з червоним лицем, простосерда, говорить по-простому). Гарно дощ пахне! (обтрясає з себе краплини). Як у нас, коли яблука сушать на горинці. Се-ж перший маєвий дощ!

Гіндль. Отсе охота — ставати під дощ! Хочете увесь світ до себе зятягнути?.. Однаково ніхто й не посунець ся у таку зливу (сїдає до скриньки і складає розкидані річі).

Рейзле (обтрясаючи воду). На чорта вони мені всі! По книжці я вчора вже розплатила ся. Стали ми на дворі, а дощ так пахне! Всю зиму змиває з голови (підходить до Гіндлі, показує їй мокре волоссе). Глянь, який дощ свіжий, як він пахне!

Бася. У нас, у нашім містечку напевне вже квасок показав ся! Коли пройде перший маєвий дощ, у нас варять квасковий

борщ. І вози вже на вигоні пасуть ся, плоти по річці йдуть, і Франек збирає дівчата і в коршмі танцює. А наші жінки печуть вже певно коржі на зелені свята.... (Помовчавши). Знаєте що? Я собі куплю нову літню мантилю і поїду на зелені свята до дому у гостину!.. (біжить у свою кімнату, виносить звідтіля великий модний літній брилик з довгим серпанком, надягає на голову і стає перед зеркалом). Дивіть ся! Коли-б я показала ся так на зелені свята, у сім брилику тай так пройшла ся у нас по залізничім двірці, то їх-би аж жовч залляла із заздрости! А що, хіба ні? Коли-б тільки батька я не боялась....

Рейзля. А що, він би тебе бив?

Бася. На місці вбив би! З залізною палицею шукав він мене. Раз застав мене під вікном з Франеком, то палицею суковатою так мене по руці утав — (показує руку) ось, досі знає с. (Помовчавши). Я казайська дочка. Мій батько — різник. Скільки вже мене сватали!... (далі говорить сумно). Сватав мене був Нотка — мясник. У мене ще від його золотий перстень (показує перстень на пальці). На кучки, у свята, він мені дав отсе... Ой, як він хотів зо мною одружитись! Та я не схотіла...

Рейзля. Чому ж ти не схотіла?

Бася. Бо не схотіла. У мене в скринці гарні сорочки, гарна одежа! Йй Богу! І моя одежа краща, як у наших богачов (приносить із своєї кімнати ясну сукню). Коли я в ній вихожу на Маршалковську вулицю — всі дивлять ся, аж очи витріщають. Ой, коли б у сій сукні у нашім містечку показатись! (надягає на себе сукню). Так би й пройшла ся до двірця! (проходить через кімнату, підіймаючи край сукні з великопанським тоном). Поплексія б їх взяла на місці (похожає в сукні по кімнаті гордо зкопчивши губу. Рейзля поправляє їй де-не-де сукню і брилика на голові).

Рейзля. Ось так, голову трошки вище. Хто може знати, що ти була в таких домі? Скажеш, що ти при ділі... граф у тебе закохав ся...

Гіндль (з по-за скрині). А коли й з такого дому? Се наше діло. А вже як котра з наших заміж вийде, вона чоловікови вірнійша буде за всяку иншу: ми знаємо, що значить чоловік.

Бася (похожає поважно). О, — вже не пізнали б, звідкіля я!... Серце болять, що я тут онинилась... А мати моя через се померла... Не видержала!... А я ще на її могилі не була. (Стає).

Іноді вона приходить до мене... в ночі, у - сні... приходить завита, у смертельнім покривалі, у тернах, у колючках... за мої гріхи... розпатлана, волоссе на собі рве...

Рейзля. Ой, мати... Ти її бачила?... Як виглядає мертва мати?... Бліда вона?

Гіндль. Цитьте! От почали проти ночі балакати про мерців! Сюди мерці не можуть заходити, бо на горі у хазяїна є свята тора. (Мовчанка). Тай що ж з того, спитаю я? Наша хазяйка п'ятнадцять літ пробула в такім домі, — заміж вийшла... і чим не чесна жінка? Чи вона не відбуває всіх жидівських законів, як усі жидівські жінки? А дочка її Ривка хіба не чесна дитина? А наш хазяїн хіба не порядний чоловік? Держить себе, як слід, велику милостиню дає. Тору собі замовив.

Рейзля. А кажуть, що таку тору зовсім і читати не можна і дочка таких матерій роблять ся такі самі... тягне їх... нечиста сила тягне у гріх...

Гіндль (перелякана). Хто тобі сказав?

Рейзля. Ворожка сказала. Се таке заляте...

Гіндль. Бреше! Де вона, та циганка? Я б їй очі видерла! Є Бог на світі! Є в нас вічний Бог на світі...

Манка (виходить із бокових дверей, що закриті завіскою. Волоссе високо зачесане; лице її дуже гарне, молоде, очі гарні, рухливі, погляд сміливий і задикуватий; коли вона говорить — усе її тіло ворухить ся. Вона оглядаєть ся, дивуючись). А що, нікого нема? (оглядаєть ся і тихо до Гіндлі). Ривка ще не приходила?

Гіндль. Була. Батько її застав. Тай кричав же!...

Манка. Боже мій! Давно?

Гіндль. Давно. Вже він певне заснув (тихо). Вона, мабуть, зараз прийде.

Рейзля (весело до Манки). Ходім Манко, станем на вулиці; дощик іде, — краплі, як перлини... Перший маєвий дощ (до дівчат). Хто зо мною піде під дощ?

Манка (підходить до вікна). Дощ іде... Який легенький дощик!... Як він пахне!... Ходім!...

Бася. У нас дома як такий ось дощ іде, струмочки розливають ся і заливають улички... Скидають черевики і босі бовтають ся у воді. Хто зо мною роззуєть ся? (сідає і скидає черевики і панчохи; до Манки) скинь черевики тай ходім під дощ!

М а н к а (схидає черевики і панчохи, розпускає волоссе).
Ось так дощ ползе нас з голови аж до ніг! Росте вищий, хто
стає під маєвий дощик. Обіллєм ся водою, виростем і ми вищі!

Р и в к е л е (з по-за вікна). Цить!.. Говори тихо... Я ви-
крала ся з постелі, щоб батько не чув... Боюсь, щоб не побив...

М а н к а. Не бій ся батька: він не так швидко прокинець
ся. Ходім станем під дощ. Я розпущу тобі коси (Ривкеле просовує
голову у вікно і Манка розпускає її чорні коси). Ось так. І нехай
їх тепер дощ ползе.

Р и в к е л е. Лежала я у ліжку і все ждала, щоб батько
заснув, щоб могла я до тебе прийти... Я почула, як ти стукала
тай вислизнула ся з постелі так тихо, боса... щоб батько не
почув...

М а н к а. Підожди, Ривкеле, я обіллю тебе дощовою водою...
Ніч така гарна!.. Дощик такий теплий!.. І все навкруги так пахне
у повітрі... Ходім!..

Р и в к е л е. Цить!.. Я боюсь батька... Він мене бив... кімна-
ту зачинив і ключ заховав у тору... Я лежала весь час, я чула
як ти мене кликала... Так тихо ти мене кликала... І я виїняла
ключ із тори... Моє серце так стукотіло, так било ся!..

М а н к а. Іди, Ривкеле, іди... Ось і я іду до тебе (зоскакує
з під вікна і вибігає з сутеренів. Ривкеле счезає з вікна).

Г і н д л ь (яка весь час підслухувала сю розмову, схвилюва-
на, задумавшись говорить сама до себе, помалу). Ой, коли б то
Бог дав... забрати їх обох відразу!.. Ривку і Манку... ще сьогодні
в мочи... доставити обох їх Шлеймі... На... На тобі твій хліб з
маслом! Наймай квартиру, справляймо весілля... Зроби ся людиною,
як і всі. (Задумаеть ся, стає, проходить ся по кімнаті; потім іде
у свою кімнату, виносить де-які річи і складає їх у кошик). Про
всяк випадок нехай я буду готова. (Довгий час мовчанка і нема
нікого на сцені; потім Манка приводить Ривкеле, яка притулила
ся до неї; вони обидві загорнулись у мокру хустку, мокре волоссе
позбивалось їм на головах і з одежі збігає вода; обидві босі. Гіндль
вприслухуеть ся).

М а н к а (говорить тихо, з почутем). Тобі холодно, Ривкеле?
Іди, сядьмо обидві сюди, на софу (підводять її до софи і сідає з
нею). Ось так... так... (Мовчанка) коси я тобі розпустила... ось так...
ось (розчісує їй мокрі коси пальцями). Я їх так під дощем держа-
ла, мила... Як вони пахнуть!.. Як дощ... (ховає лице у Ривчині

коси) маевий дощ у них пахне так ніжно... так м'якво... і так свіжо, як трава у полі! Як яблука на дереві! Яка прохолода! Як мені гарно, м'якво так!.. Почекай, я зачешу тебе так, як до шлюбу.... Переділити на - двоє... дві чорні, довгі коси.... (розчісує їй волосся). Хочеш так, Ривкеле? Хочеш, еге?

Ривкеле (потакуючи киває головою). Еге, хочу...

Манка. Стривай, Ривкеле, — почекай (думає хвилинку). Хочеш утекти звідсіля? Батька не буде, матері не буде... Ніхто не буде кричати... ні бити... Так буде весело!.. Хочеш, Ривкеле? Хочеш?

Ривкеле (заплющує очі). Батько не довідаєть ся?

Манка. Ні, ми втечемо... Ось зараз, тепер, у ночі... З Гіндлю!.. До її дому... У неї є... вона сказала... Побачиш, як гарно буде!.. Хочеш, Ривкеле? Ходім... Хочеш?

Ривкеле (схвильована). Батько не почує?..

Манка. Ні, ні! Він не почує... Він спить так твердо, — чуєш, як хропе? (Віжить до Гіндлі, хапає її за руку). Є в тебе квартира?.. Швидче ходім! Веди нас!

Гіндль. Еге, швидче!.. До Шлейме! (Добуває зо скринки одягу, накидає її на Ривкеле). Він уже вас поведе!

Манка (помогає одягати Ривкеле). Побачиш, як добре буде!.. Як весело... (одягаєть ся, бере з собою де-що з одяжі, що попало, підіймаєть ся по сходах; у дверях зустрічає Рейзлю і Басю, які проходять мокрі у кімнату і дивлять ся на них дивуючись).

Рейзля і Бася (в один голос). Куди се?

Гіндль. Цитьте... не гомоніть!.. По пиво!.. По лімонаду... (Ривкеле, Манка і Гіндль виходять. Рейзля і Бася дивлять ся одна на одну дивуючись).

Рейзля. Щось воно тут... не те...

Бася. А й справді...

Рейзля. Тут щось є...

Бася (перелякана). Що таке?

Рейзля. А нам яке діло? Погасимо лампу тай лягаймо спати. Ми нічого не знаємо... (Прикручує світло у лампі. На сцені стає темно. Дівчата виходять — кожна у свою кімнатку).

Рейзля (виходячи). Ой і правду ж казала ворожка, правду!.. (Виходить. Скільки часу на сцені нема нікого).

Бася (на - пів роздягнена несамовито вискакує зо своєї кімнати і кричить переляканим голосом).

Рейзля (відсовує завіску своєї кімнати). Що таке, Басю?

Бася. Я боюсь лягати... мені все ввижається, що моя покійна мати ходить у мене по кімнаті.

Рейзля. Свята тора ослабла!.. Нікому вже нас оберегати!

Бася. Ой, буде сьогодні погана ніч! Серце стугонить... (В тім над стелею лунає якийсь гомін, совають ся столи, стільці' щось тупотить. Дівчата уважно прислухають ся, перелякані. Тупотять по сходах; лунає крик хазяїна: „Ривкеле, Ривкеле! Де ти?“).

Рейзля (до Басі). Ходім, лягаймо спати. Ми нічого не знаємо... (розходять ся до своїх кімнат).

Хазяїн (вбігає зó свічкою у руці, розпатланий, сурдут поверх однієї сорочки. Несамовито кричить). Ривко! Ривкеле!.. тут?.. Ривкеле!.. Де вона? (Будить Рейзлю і Басю). Де Ривкеле? Ривкеле де?..

Рейзля і Бася (протираючи очі, неначе спали). Га?.. Що?.. Ми не знаємо...

Хазяїн. Ви не знаєте... Не знаєте? (Швидко вибігає, тупотить по сходах на-верх. Хвилину тихо, потім над стелею лунає крик, гармідер, щось падає, по сходах знов тупотять, двері з грюком знов відчиняють ся, вбігає хазяїн і волочить за коси Сару. Він пригинає її голову до землі і кричить). Де твоя дочка? Твоя дочка?.. (Бася і Рейзля стоять, притулившись одна до одної і тремтять).

З а с л о н а.

Д І Я Ш.

Кімната першої дії. Шуфляди у комоді повисовувані, одежа, сорочки та инше біле порозкидані долі. Двері від Ривчиної кімнати відчинені і звідтіля йде світло від свічки. Сара, розпатлана, пораяється й швендає по кімнаті, збираючи розкидані річі, де-що звязує у клунок, а инше складає знов у шуфляди. Займається вже на день і через закриті віконниці проникає світло з на-двору.

Сара (збираючи манатки). Янкелю! Що з тобою стало ся. Янкелю? (підходить до відчинених дверей з Ривчиної кімнати). Чого ти сидиш? Скоїло ся нещастє. Увесь дїм він хоче запропастити! Що з ним дієть ся? (відходить, плаче). Сидить чоловік перед німою торю і думає!.. (звертається до його). Що тут думати? Стало ся нещастє, — іди в участок, візьми пристава тай відбери її так чи инак, поки ще час, добром чи силоміць. Чого ж ти мовчиш? Ну-чого мовчиш? (Відходить від його, сїдає на клунок

і знов плаче). Як божевільний! Сидить сам-один, дивить ся на тору і щось мимрить. Нічого не чує, нічого не бачить, — що з ним стало ся? (Мовчанка. Вона встає з клунка, знов підходить до дверей. До хазяїна). Мені однаково! Хочеш, щоб я йшла собі з дому — піду. Чорт мене не візьме. Вже я собі хліба знайду. (збирає своє добро. Мовчанка).

Х а з я ї н (виходить з Ривчиної кімнати, без шапки, без сурдута розпатланий, несамовито поводить очима, говорить тихо, хриплим голосом, дуже помало). Я піду... і ти підеш... І Ривкеле піде... і все піде (показує пальцем униз) у сутерени! Бог не хоче!..

С а р а. Янкелю, що з тобою?! Ти збожеволів? (трясе його за комір). Подумай, що ти робиш? З ким не буває нещастя? Ходім пошукаймо Шлейме. Дай йому двісті, триста карбованців, нехай він нам дитину віддасть. Він се зробить! Він се зробить! Чогож ти сидиш? Що з ним дієть ся?!

Х а з я ї н (ходить по кімнаті, так само). Мені вже однаково. Душа чортови віддана... Нічого не допоможе... Бог не хоче. (стає біля вікна; дивить ся крізь щілину у віконниці).

С а р а. Бог не хоче! Забив собі в голову!.. Ти не хочеш, Янкелю, Янкелю! (трясе його). Що з тобою стало ся? Подумай, ноки ще час! Та ж він може її кудись завести... Чогож ти стоїш? Ходім до його. Таж дівка напевне до його пішла. Чого стоїш? (Мовчанка. Хазяїн увесь час дивить ся у вікно). Чого ти дивиш ся? Чому не відповідаєш? ломить руки). Він здуріти може! (відвертаєть ся від його і голосно плаче).

Х а з я ї н (проходить ся по кімнаті, таким самим тоном). Нема дому... нема жінки, нема дочки... Не треба... Дівка — як мати стала... Бог не хоче... У сутерени! У сутерени!..

С а р а. Хочеш у сутерени, до чорта... Плюю на се!.. (згортає свої річи. Вже я не пропаду (на хвилину задумуєть ся). Дім хочеш запропастити?.. Здурів, збожеволів!.. (мовчить хвилину). Ну, коли ти нічого не робиш, то я візьму ся (виймає з ух брилянтові серіжки). Піду до Шлейме, дам йому брилянтові серіжки (шукає у клунку, достає ще брилянтовий ланцюжок), відам ланцюжок, а не схоче, то ще додаю сотню ... (шукає гаманця у кишені чоловіка; він не противить ся). Не мине й чверть години, а Ривкеле буде вже тут... (накидає на себе пальто і вибігає).

Х а з я ї н (мовчки ходить по кімнаті). Все одно... Чорт узяв... Нема дочки... нема тори... у сутерени пішла... у сутерени (довго стоїть мовчки). Бог не хоче..

Рейзля (просовує голову у двері, потім входить у кімнату, говорить несміливо, заїкаючись). Я ходила... до реб-Еле... хазяйка сказала... він зараз прийде...

Хазяїн (дивить ся на неї. Через хвилину). Чорт узяв... Чорт уже взяв... Бог не хоче...

Рейзля (сміливіше). Така була чесна дівчина!. Ой, як жаль!.. (хазяїн дивить ся на неї, неначе здивований. Рейзле, оглядаєть ся). Хазяйка сказала мені побути тут, поки вернетъ ся.

Хазяїн. Не бій ся, я ще не здурів... Бог мене покарав.

Рейзля. Хто міг би такого сподіватись? Така була чесна дівчина!. Ой, як жаль... їй Богу!

Реб-Еле (входить). Що тут стало ся? Вдосвіта мене покликали... (дивить ся на віконниці). Вже день. Пора на молитву.

Хазяїн (не дивить ся на реб-Еле). Свята тора споганена... на віки...

Реб-Еле (з жахом). Жиде! Що ти кажеш? Нехай Бог милує!.. Свята тора... що стало ся? На землю впала? Усе місто повинно постити..

Хазяїн. В сутерени!.. (показує вниз, потім на Рейзлю). З ними, в сутерени... Нема вже святої тори!

Реб-Еле. Жиде! Що ти говориш? Що тут робить ся? Кажи...

Рейзля (стоячи біля порога, заспокоює реб-Еле). Ні, ребе, — не свята тора... дочка, Ривкеле... свята тора чиста (показує пальцем на кімнату Ривкеле) там...

Реб-Еле (передихнувши спокійно). Слава Богу! Але зо святою торою нічого не стало ся?

Рейзля. Ні, ребе.

Реб-Еле (зітхає радісно). Слава Богу! Тай налякав ся-ж був я! (до хазяїна). Чого ти плетеш дурниць? (до Рейзлі, не дивлячись на неї). Втекла? Так... Тай нема ще її? (до хазяїна). Пішли її шукати.

Хазяїн. Дочка для мене святійша за вашу тору!..

Реб-Еле. Не плети дурниць!... Тільки мовчіть... Не робіть гармідеру... Пішли її шукати, привести... абощо. Чого ж ти стоїш?

Рейзля. Вже пішла хазяйка за нею.

Реб-Еле. А відомо, куда вона пішла?

Рейзля. Еге. Хазяйка зараз приведе її до дому.

Р е б - Е л е. Так усе ж знов буде добре. Чого ж крик, гармі-дер?.. Щоб увесь світ довідав ся?.. Про такі річи треба мовчати. Не гарно. Свати довідають ся — зараз на пару сот дорожче заправлять.

Х а з я ї н. Мені вже тепер усе однаково! Нехай всі знають! Нема дочки, нема святої тори... В сутерени пішла! Все в сутере-нах!...

Р е б - Е л е. У тебе все в голові поплутало ся! Трафить ся нещасте, трафить ся з людиною нещасте, хай Бог милує... Так що ж? Бог pomoже — і проходить тихо... Найперше діло — щоб ніхто не знав...не бачив... не чув! Губу рукавом витирають. Не-відомо нічого тай годі. (до Рейзлі). Треба берегти слово, щоб за поріг воно не перейшло. Чула? (звертаєть ся до хазяїна, який ди-вить ся кудись з далечинь). Я бачив ся.. (оглядаєть ся на Рейз-лю). Я бачив ся... (знов оглядаєть ся на Рейзлю, щоб вона йшла собі; — вона зрозуміла і виходить). Я бачив ся з батьком жени-ха. Я з ним говорив; Жид майже згожуєть ся. Я натякнув йому так, наздогад, що дівчина... хоч і не з вельможного роду, та... за лишню сотчину... за теперешніх часів на се не дуже вважають. Ось у шабас, як Бог дасть доживемо, я прийду з ним сюди. Пі-демо до рабіна, послухаєм жениха. Але найважнійше — щоб нікто не довідав ся про сю історію! Крий Боже! Се може нашкодити!.. Дуже поважний Жид! А молодий яка розумна голова!.. Тільки за-спокій ся; Бог тобі pomoже... і все буде чисто... а ні-ні!.. Іду до дому молитись. А як дівчина вернеть ся — ти зараз дай мені зна-ти. Чуєш? (повертаєть ся йти). Тільки зараз-же неодмінно (хоче йти).

Х а з я ї н (хапає його за рукав і держить). Слухайте ви... Жиде! Візьміть з собою свою тору. Вона мені вже не потрібна.

Р е б - Е л е (здивований). Що ти говориш, га? Чого хочеш? Чи ти з глузду зсунув ся?

Х а з я ї н. Моя дочка пішла у публичний дім. Бог мене одурив.

Р е б - Е л е (висуваючи свій рукав). Що ти говориш?!

Х а з я ї н. Слухайте ви... Я грішна людина, я знаю... Бог хоче покарати... се дуже добре. То ж повинен він був мені ноги поломати, голову ó землю! Наглу смерть мені післати!.. Але чо-го ж він хоче від моєї дитини? Від моєї бідної дитини...

Р е б - Е л е. Цитс!.. Ти!.. Не можна так проти Бога говорити!..

Х а з я ї н (схвильованим голосом). Все можна казати!.. Правду... Я таки Янкель Шеншович, хазяїн публичного дому... Але правду і Богови можна сказати... я вже нічого не бою ся!.. я до вас у синагогу прийшов... я вам усю правду відкрив... Ви мені сказали святу тору замовити... До неї у кімнату я її поставив... цілими ночами я перед нею стояв... і до неї, до святої тори так говорив: ти таки Бог; ти все знаєш, що я роблю... Ти мене покараєш... Але карай мене, мене карай!.. жінку мою карай... але мою безневинну дитину пожалій!.. мою бідну дитину пожалій...

Р е б - Е л е. Але ж з нею ніякого лиха не стало ся! Вона вернеть ся, вона зробить ся чесною жінкою...

Х а з я ї н. Все одно... Чорт узяв... її вже буде тягнути, — не сьогодні — то завтра, — раз уже зробила початок... душу чортові віддала... Я добре знаю.

Р е б - Е л е. Ти не плети дурниць, ти заспокій ся... Ти проси Бога у серці своїм... Ти... покинь своє діло, закрой його. Твоя дочка ще, як Бог допоможе, заміж вийде, як усі жидівські дівчата. Ти ще від неї радість матимеш...

Х а з я ї н. Пропало, ребе, все пропало!.. Ой! Коли б вона вмерла — нічого б не сказав я. Вмерла... я знав би, що я чисту, кошерну дитину поховав... Пішов би до неї на цвинтар, став би коло її могилки і сказав би собі так: ось тут лежить твоя дитина... А так — чого я варт на сім світі? Сам грішний, оставив грішне потомство по собі — і так тягнеть ся з роду в рід!..

Р е б - Е л е. Ну, — не говори так... Жид не повинен так говорити. Ти бери собі Бога у поміч і скажи собі: що було — те минуло ся.

Х а з я ї н. Ви, ребе, мене не вмовляйте. Я знаю, що все пропало! Гріх лежить на тобі і на домі твоїм, як мотузок на шиї. Бог не хоче! Але я питаю вас, ребе, чому Бог не схотів? Що йому вадило б, коли б той Янкель Шеншович вийшов з грязюки, в якій лежить? (входить у Ривчину кімнату і виносить звіттія тору, підіймає її високо и мовить до неї). Свята торо! Я знаю — ти великий Бог... Ти ж наш Бог! я, Янкель Шеншович, согрішив (бе себе кулаком у груди); мій гріх! мій гріх! Ти зроби чудо: ти пішли на мене вогонь и знищ мене ось так, як я стою! Ти розкрий землю підо мною і нехай я провалю ся! Але дитину мою ти

мені сохрани і верни мені її чисту і невинну — якою вона була!.. Ти великий Бог! А як ні — то ти... Я, Янкель Шеншович, кажу, що ти... ти злий... ти мстивий... як людина!...

Р е б - Е л е (вириває з рук його тору). Ти знаєш, що ти говориш?! (дивиться на його суворо, потім заносить тору в Ривчину кімнату). Преси святу тору, щоб тобі простила!

Х а з я ї н. Правду можна сказати і самому Богови в очи! (виходить за ним у Ривчину кімнату).

С а р а (збігає жваво, схвильована, підбігає до зеркала і поправляє пальцями волоссе; гукає у сніи). Заходь, Шлейме; чого стоїш за дверима?

Ш л е й м е (показуєть ся у дверях). Де Янкель? (входить). Нехай він знає: для нашого брата все зроблю. Хоч він мене і покривдив... (Сара тим часом зачинає двері від Ривчиної кімнати, де сидить хозяїн і Реб-Еле).

С а р а. Облиш се, забудь (усміхаєть ся). Святобожний став він останніми часами. Водить ся тільки з побожними людьми (підбігає і зачинає другі двері за Шлейме і звертаєть ся до його). Отсе напасть вчепила ся тебе — ніяк од неї не втечеш. Ганяєть ся за тобою — неначе ти вже її... Вона напевне й сюди прибіжить за тобою (усміхаєть ся). Ех, Шлейме, Шлейме! Купив ти крам! (підходить до вікна, відхиляє віконницю, промінні світла впадають у кімнату).

Ш л е й м е. Ти не бій ся, кажу тобі: коли раз сказав я тобі так — то так. Для його не зроблю, для тебе зроблю, хоч за останній час і ти зо мною погано поведилась. Нічого! Нехай хоч чорта візьме собі на підмогу — нічого не pomoже.

С а р а (підходить до його, бере його за руку, заглядає йому в очи). Хлопець молодий, як ти — і таку дівку взяв! Хто вона така? Переходить з рук у руки. Такий молодий, як ти — ти можеш тепер добре приданне взяти; — вона тобі потрібна? Молодий хлопець з парою сотень карбованців не дістане собі гарної дівчини? Га? Чи ти гірший за других? (тріпає його по плечі). Ти зо мною поговори, Шлейме! Ти знаєш, я ніколи для тебе лихача не була. Хоч за останній час я з тобою трошки не добре поведилась, а все ж таки Сара — завжди Сара. Скажи: хіба не так?

Ш л е й м е (покручуючи вуси). Правда, правда!.. Чорт його знає! І дав я закрутити собі голову такій дівці... на час! Ти ду-

маєш — я справді хотів з нею оженились?.. Моя мати провляла б мене. У мене чесна мати... і моя сестра...

С а р а. Другого діла не знайшов собі, як з такою дурною обрнути себе! Діло хотів з нею отерити!.. А що тепер дають такі діла? Чи варто з таким сміттем, з побидю діло мати? (підходить до його и пхає йому серіжки). Ти візьми отсе і ось тобі ще сотня, тільки скажи: де Ривкеле?

Ш л е й м е. Що правда, то правда. Колись ти була добра жінка. За останнього часу ти попусувалась, їй Богу попусувала ся. Та нічого. Знай: Шлейме — своя людина (ховає серіжки і гроші в кишеню).

С а р а. Ти скажеш мені, Шлейме, де вона тепер? Мені ти все можеш сказати, хоч я й мати її. Ти знаєш: я таких річей не лякаюсь. Скажи: ти її куди завіз? Куди-небудь...

Ш л е й м е. Дуже близько звідсіля... Коли я кажу, що приведу, то приведу її (встає).

С а р а. Ну, скажи ж мені, Шлейме: куди ти її заховав? Мені ти все можеш сказати (обіймає його одною рукою, другою тріпає його по плечу, підслесливо заглядає йому в очі). Ну, скажи братику!

Ш л е й м е. Недалеко звідсіля. Не далеко. (Хтось грюкає у двері з сіней).

Г о л о с Г і н д л і (за дверима). Ти не знаєш про неї! Ти не знаєш про неї!

С а р а. Нехай вона головою об стінку товче! Ач, як вона його в лабеті взяла! Ха-ха-ха!.. Він не може ворухнути ся без неї!.. (Шлейме думає хвилину; вона хапає його за руку і одводить на бік). Зо мною говори! На що вона тобі?

Г і н д л ь (висадивши двері вбігає роздратована). Чого вони від його хочуть? Чорти б їх узали! Втекла у них дочка (хапає його за руку), а ти не знаєш, де вона. Чого вони від тебе хочуть?

С а р а (сідає на стілець, хитро дивить ся на Шлейму і показує рукою на Гіндлю). Се вона? Ха-ха-ха-ха!..

Г і н д л я (оглядаєть ся). Ач, як регоче! (До Шлейме). Ти нічого не знаєш про неї (відводить його на бік). Ми поїдем у Лодзь, справимо там весіле, квартиру наймемо... Подумай, що ти робиш? (голосно). Чого вони до тебе присікались? Ти не знаєш про неї! (тягне його за руку). Ходім, Шлейме! (Шлейме вагаєть ся).

Сара (сидячи на стільці, голосно говорить до Шлейме з дошкульним глузуванням). Ну, чому ж ти не йдеш до неї? Вона ж прийшла за тобою. Поїдете у Лодзь на весіле, шлюб справляти... квартиру наймати!.. Гм!.. Гм!.. (встає, відтягає Шлейме від Гіндлі). Такий молодий хлопець, як ти!.. У тебе чесна жидівська мати, ти мав побожного батька... Чого вона від тебе хоче? Чого вона до тебе причепила ся?

Шлейме (голосно). Ходім, Сара, заברי Ривкеле.

Гіндль (затуляє йому рот рукою). Ти не скажеш!.. Ти не знаєш... Ти не скажеш про неї!.. Не знаєш... (підбігає до Шлейме і тягне його за руку). Подумай: їм можна, а нам не можна? Ходім, Шлейме! Ми поїдем. Таке діло! Таке гарне діло!..

Шлейме. Ми вже чули! Чули вже про се! (віддихає її від себе). Потім побалакаєм, а тепер мені ніколи (виходить із Са-рою. Сара ще вбігає, відчиняє двері Ривчиної кімнати і кричить їтуди).

Сара. Ривкеле є!

Голос Гіндлі (у дверях). Я тебе не пущу! Ти не скажеш!

Шлейме (у дверях). Ходім, Сара!

Сара (біжить за Шлейме). Ходім, Шлейме! (Сара, Шлейме Гіндль виходять).

(Реб-Еле входить з Хазяїном з Ривчиної кімнати)

Реб-Еле. Слава Богу! Слава Богу! (до хазяїна, що увесь час мовчки ходить по кімнаті). Ось і бачиш: а Бог тобі поміг. Він карає, але ж і він посилав нам ліки на наші рани. Хоч ти і грішний, хоч ти і зневажав Бога (сварить ся на його пальцем). Від цього часу ти повинен обов'язатись... щоб ніколи більше таких слів не говорив!.. щоб поважав... щоб шанував! Щоб ти знав, що таке свята тора! І що таке вченїй Жид. Ти повинен у сїнагогу ходити... ти мусиш велику милостиню давати, постити. Бог тобі простить. (Мовчанка. Він дивить ся на хазяїна, а той, задумавшись, ходить по кімнаті). Чи ти чуєш мене? Як Бог допоможе — все піде добре. І я зараз поїду до женихового батька, щоб у них не було часу про де-що розвідати. І я поговорю з ним про все гарненько, про всі подробиці, але ти... щоб ти не торгував ся! Більше сотня, менше сотня... щоб ти памятав: хто він і хто ти. І щоб ти зараз таки поклав гроші на стіл... і не треба відтягати весілля. Щоб іще раз, крий Боже, чогось такого не стало ся! Таких справ

не відкладають (дивить ся на хазяїна). Що ж — ти не чуєш мене? До тебе ж говорю!..

Хазяїн (наче б сам до себе). Про одно я хочу її спитати, тільки про одну річ... Правду нехай вона мені скаже, правду! Так чи ні?

Реб-Еле. Ти не гріши. Богу дякуй, що гіршого не стало ся.

Хазяїн (так само). Я їй нічого не зроблю, тільки правду нехай вона мені скаже: так чи ні?

Реб-Еле. Правду... правду... І, Бог поможе, все піде добре. Я зараз піду до женихового батька. Він у синагозі і дожидає мене (оглядаєть ся). І скажи своїй жінці, щоб вона поки-що тут приборала. А ти зараз початок зроби, тут на місці, щоб не було йому часу про де-що розвідати; щоб, буває, не відступив ся назад. Умовляй ся зараз що до весілля і відправляй зараз дочку у семью жениха. Тільки не гай ся. Тихо і швидко, щоб ніхто не довідав ся... (Іде до виходу). І ті дурниці ти собі з голови викинь. Щоб батько жениха, крий Боже, чого не примітив... (виходячи). Жінці скажи, щоб вона тут порядок зробила. (Вийшов).

Хазяїн (як і попередю, задумавшись ходить по кімнаті). Тільки правду нехай вона мені скаже, чисту правду! (довга мовчанка).

(Хазяїн, Сара, потім Ривкеле).

Сара (у дверях). Іди ж, іди; батько бити не буде. (Запинка). Та йди ж, кажу тобі (втягає за руку Ривкеле. Ривкеле закутана у хустку з головою; стає у дверях, очі спустивши до долу, губу закусила, стоїть мовчки на місці). Чого ж ти стоїш, дочко? Зроби ж нам радість, за всі наші клопоти та горе. Колись уже з тобою побалакаємо. (Запинка). Іди ж у хату. Одягнись, зачеши ся... Люде ж мають прийти (до чоловіка). Я зустріла реб-Еле, він пішов по женихового батька (оглядаєть ся по кімнаті). Аж сором, як тут порозкидано! (прворно береть ся до порядкування).

Хазяїн (побачивши Ривкеле, довго дивить ся на неї, потім підходить до неї, ласкаво бере її за руку і підводить до стола). Ти не бій ся... бити не буду... (сідає). Тут сядь... коло мене... (підсовує їй стільця). Сідай!..

Ривкеле (уперто ховає лице у хустку). Можу і стояти.

Хазяїн (садить її). Сядь... не бій ся...

Р и в к е л е (з під хустки). Чого мені боятися?..

Х а з я ї н. Я тебе спитаю тільки про одну річ... Ти мені скажи, дочко... Ти ж моя дочка... я твій батько... (показує на Сару) се мати твоя... Скажи мені, доню... гляди... всю правду! Ти не бійся мене... Мене не соромся., Батькові все можна сказати. Я знаю... я знаю: не за твої гріхи... не за твої... за мої... за гріхи матері твоєї... Скажи мені...

С а р а. Отсе, прости Господи, як він із нею розбалакався! Чого ти від неї хочеш? На силу діждалися... нехай вона йде одягатися. Люди ж мають прийти! (підходить, хоче відвести Ривкеле).

Х а з я ї н. Повинь!.. (відпихає Сару від Ривкеле).

С а р а. Він здурів сьогодні! Що з ним діється? (порядкує далі).

Х а з я ї н (до Ривки). Бог нас покарав... Я тебе оберігав, як зінку в оці, святу тору замовив для тебе... Думав: виростеш — заміж тебе віддам, візьму чесну людину за зятя... у себе вас обоїх держати буду, годувати...

Р и в к е л е. Ще час заміж мені йти. Я ще не така старз...

С а р а. Вона ще пручається!..

Р и в к е л е. Ви з мене рабіниху хочете зробити? А чому мама так рано заміж не вийшла?

С а р а. Заціп губу, бо я тобі її затулю! Навчилась! За одну ніч навчилась!

Р и в к е л е. Навчилась, знаю вже...

Х а з я ї н (схвильований, встає). Облиш!.. Про одну хочу спитати... Про одну тільки річ... Правду скажи мені... (через силу, заїкаючись пропускає слова). Се... правда?.. Правду мені скажи, правду!

С а р а. Яку правду тобі сказати? Чого ти від неї хочеш?

Х а з я ї н. Не тебе питаю я! (бере дочку за обидві руки, тихо). Ти мене не стидайся... я батько: мені ти все можеш сказати... Широ скажи: ще ти... ти ще... чиста?.. як вийшла звідсіля?.. Чиста жидівська дитина? (кричить). Чиста жидівська дівчина?

С а р а (вириваючи Ривкеле з батькових рук). Чого ти від неї хочеш? Дитина не знає зла... повинь!

Х а з я ї н (пригортає Ривкеле до себе і старається заглянути їй в очі). Ти мені скажи правду... правду скажи!.. Я тебе питаю... Глянь мені в очі! просто в очі... Ще ти... (старається заглянути їй в очі, але Ривкеле ховає лице у хустку).

Сара. Чому ти хустки з голови не здіймеш? У хаті та у хустці (зриває хустку; Ривкеле не даєть ся, ховає лице в юпку).

Хазяїн (кричить). Ти скажи мені тепер!.. Я нічого тобі не зроблю... широ скажи, правду... тут, на місці!..

Ривкеле (ховаючи лице в юпку). Я не знаю...

Хазяїн (кричить). Ти... не знаєш... не знаєш... Хто-ж знає?.. Як се... не знаєш?.. Правду кажи... правду!

Ривкеле (вирвавшись із батькових рук). А мамі можна було? А мене рабніхою хочете зробити! Я все знаю!.. (ховає лице в долоні і спираєть ся до стінки). Бийте мене!.. Мені все однаково!.. Бийте!..

Хазяїн. А-а (рве на собі одіж; Сара підбігає до дочки і хоче її бити, — він не допускає Сару і закриває собою дочку). Лиши її! (двома пальцями обхоплює шию Ривкеле). Коли б я так міг тобі голову скрутити, то було б краще і для тебе і для мене (сідає на стілець, дихає важко. Ривкеле сідає на землю; і голосно плаче. Довга запинка. Сара метушиться по кімнаті, не знаючи, що робити, за що взятись. Після довгої мовчанки вона бере мітлу і, наче крадькома замітає; потім підходить до Ривкеле, підіймає її з долу і за руку відводить у її кімнату. Хазяїн сидить нерухомо).

Хазяїн і Сара.

Сара (виходить з Ривчиної кімнати, підходить до хазяїна, бере його за руку, прохаючи). Янкелю! Опамятай ся, схаменись, глянь на Бога! Хто буде знати хоч що небудь? Заспокій ся!.. Ривкеле заміж вийде... Ще все буде добре... (Хазяїн мовчить). Одягни на себе кафтан, — зараз прийдуть... хто має про се довідатись? (хазяїн сидить нерухомо й мовчить; Сара приносить кафтан, шапку, надягає на його — він не противить ся). Таке нещасте, таке нещасте! Чи сподівалась я? (одягнувши хазяїна, вона поправляє на собі одіж, оглядає, чи все у кімнаті до ладу, де що поправляє, біжить у Ривчину кімнату; чути, що там вона щось приказує; вертаєть ся знов). Вже я потім з тобою розбалакаюсь! (оглядаєть ся, чи все прибрано; сама до себе). Ну й часи настали!.. Вивихай діти!.. Ой ой! (на сходах лунає чийсь ход; Сара підбігає до хазяїна, трясє його за рукав). Вже йдуть!.. Глянь на Бога, Янкелю! Все ще може бути добре; хто там може знати про наші справи? (приготовляє стільці. Входить реб-Еле і незнайомий Жид. Сара ховає волосся під перуку, витає гостей).

Р е б - Е л е. Добри-день!

С а р а. Добри-день, добрий рік вам! Просимо у господу! (трохи збентежена, подає стільці і просить сідати).

Р е б - Е л е (весело). А де ж батько молоді? (шукає очима хазяїна).

С а р а (усьміхаючись до хазяїна). Янкелю, чому ж ти не озиваєшся? (присовує крісло ближче до Янкеля. Гості здоровкають ся за руку з Янкелем і сідають).

Р е б - Е л е (розмахуючи руками). Починаймо зараз і проділо говорити (звертаєть ся до незнайомого Жид, показуючи на хазяїна). Отсей Жид хоче з вами поріднити ся. У його чиста жидівсьва дівчина, так він хоче взяти для неї вченого чоловіка і дає йому все готове.

Н е з н а й о м и й Жид. Дуже радий.

Х а з я ї н. Так, люде добрі: чиста жидівсьва дівчина... чиста.

Р е б - Е л е (до гостя) 500 карбованців готових він дає зараз таки, при заручинах, опріче дарунків молодому. На всім готовім держати його буде, як рідного сина. (Сара подає на стіл горілку и закуску).

Н е з н а й о м и й Жид. Моє власне добро не маю потреби хвалити. Ще два роки йому повчитись і він може бути рабіном.

Р е б - Е л е. Се ми знаємо. Тут його будуть берегти, як зіньку в опці. Чого йому забажаєть ся — все йому буде. Вчитись день і ніч він зможе хоч увесь вік.

Х а з я ї н. (показуючи на кімнату Ривкеле). Там, у тій кімнаті, буде він сидіти і читати святу тору... У мене чиста жидівсьва дочка! (входить у Ривчину кімнату і силоміць виводить за руку Ривкеле, ще не одягнуену і розтріпану. Показуючи на неї). Се чиста жидівсьва дівчина... заміж піде за вашого сина... буде чисті жидівські діти виводити, як усяка дочка Жида (до Сари). Хіба ні? (несамовито смієть ся до гостя). Так, так, брате! Чиста жидівсьва жінка буде! Моя жінка поведе її до шлюбу... в сутерени! (показує рукою до долу) туди в сутерени! Чим маєш по чужих домах, то вже краще у батька!.. (тягне Ривкеле за коси до дверей). У низ, у сутерени йди!...

С а р а (підбігає, несамовита). Гвалт, люде, він здурів! (хоче визволити Ривкеле з рук батька, але він її відштовхує і тягне дівчину далі).

Хазяїн. В сутерени!.. У низ! (виштовхує її за двері і сам виходить за нею. За сценою чується голосний плач Ривкеле).

Незнайомий Жид (здивований и переляканий). Що се таке?

Рєб-Елє (киває на його і тягне за рукав до дверей; гість стоїть здивований, потім вони виходять. Через хвилину)

Хазяїн (входить і тягне за руку рєб-Елє). Свою тору заберіть із собою! Вона мені не потрібна.

Заслона.

Кінець.

Переклав М. Левицький.

С. Г. ФРУГ.

Новий рік.

Рік новий! Стара бандуро,
 Ти заграй нам не понуро —
 Пісню гарну нам заграй,
 Струни хай твої співають,
 Серце наше звеселяють,
 Давнину ти нам згадай!
 Й одповідує бандура,
 Та не весело — понуро:
 „На ріках де Вавілон
 „Я на дереві висіла
 „І других пісень не вміла,
 „Як сумних про наш Сіон...
 „Ні, брати, нових не знаю,
 „Бо старих не забуваю,
 „Але час давно той був...
 „А тепер я вам бажаю
 „В рік новий в новому краї,
 „Щоб Господь вас не забув
 „І щоб щастє, і щоб волю
 „Вам, занедбаним в неволі,
 „Щє колишню вам звернув!“

З жаргону переклав Грицько Нєрнєрєнєно.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

На українські теми.

Ще одна повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем.

Коли два поважні Миргородці „честь и украшение Миргорода“ Іван Іванович Перерепенко і Іван Никифорович Довгочхун закінчили своє довголітнє приятельство несподіваною сваркою, то звернулися до повітового суду, й Іван Іванович, як відомо, виписав супліку на Івана Никифоровича, де обвинувачував його в тім, що він „въ противность всякимъ законамъ перенесъ совершенно насупротивъ моего крыльца гусиный хлѣвъ“, хоч той хлїв до того часу стояв „въ изрядномъ мѣстѣ и довольно еще былъ крѣпокъ“, а на новім місці захопив двома передніми сохами Перерепенкову землю, „начинавшуюся отъ амбара и прямою лінією до самого того мѣста, гдѣ бабы моють горшки“. За се Іван Іванович Перерепенко просив суд засудити Івана Никифоровича Довгочхуна „ко взысканію штрафа, удовлетворенія, проторей и убытковъ присудить и самого яко нарушителя въ кандалы забить и заковать въ городскую тюрьму препроводить“. Як відомо, ся історія нарушила гармонію миргородського життя, закаламутила спокій, і тільки мудра неспішність миргородських і всяких иньших судів не дала їй довести до катастрофи. Але треба признатись, що по иньших городах українських і після того і перед тим трапляли ся історії не менше голосні й тріскучі, і тільки та обставина, що для них не знайшло ся пера рівного Гоголевому, була причиною, що вони не здобули такої слави й розголосу серед потомства, як приснопам'ятна афера миргородська.

Так отсе на новий рік наспіла супліка одного з київських літератів, адресована вже не в повітовий суд, а з поступом часу і культури — в редакцію газети „Кієвскія Вѣсти“. В новорочнім числі її появилася стаття д. Сергія Ефремова п. т. „Украинская жизнь и литература въ 1907 г.“, де автор її подаючи огляд українського життя в Росії за 1907 р., пише:

„давно уже, даже при невыносимыхъ условіяхъ украинской жизни недавняго прошлаго, не было года, столь же бесплоднаго въ литературномъ отношеніи, какъ только что отошедшій въ вѣчность

1907-й. Почти не появилось новых произведений, обращающих на себя внимание одновременно своими внешними достоинствами и внутренней цѣнностью. Оригинальная беллетристика и поэзія сосредоточивались преимущественно въ „Л.-Н. Вѣстнику“ и именно этотъ отдѣлъ въ журналѣ, претендующемъ на роль „всеукраинскаго органа“, поражаетъ своею безцвѣтностью, вялостью, посредственностью. Къ дѣйствительно интереснымъ вещамъ можно отнести развѣ лишь произведенія г.г. Винниченка („Дим“, „Великий Молох“, „Студент“) и Коцюбинскаго („Невѣдомий“). Все же остальное,—включая сюда и большую повѣсть г. Франка „Великий шум“ или безконечную драму Василя Мовы „Старе гнѣздо й молоді птахи“—, представляетъ изъ себя лишь обременительный для читателей почтеннаго журнала балластъ.

„Нѣсколько выше стоятъ публицистическій и научный отдѣлы журнала, хотя и здѣсь случайность темъ и примитивная разработка ихъ сказываются очень часто. Въ журналѣ совершенно, по видимому, отсутствуетъ редакторская рука, направляющая и руководящая въ вихрѣ событий современной жизни, результатомъ чего и является, должно быть, эта безжизненность и безцвѣтность, случайный подборъ матеріала и обиліе безусловно слабыхъ произведений, какими наполнялся „Л. Н. Вѣстник“ въ 1907 году. Но опаснѣе всего, быть можетъ, то наивное и не совсѣмъ скромное самодовольство, какое обнаруживаетъ редація „Л.-Н. Вѣстника“ (см. статью проф. Грушевскаго „До нашихъ читателей.“ в XI кн.), такъ какъ оно ослабляетъ надежду на то, что по крайней мѣрѣ въ будущемъ журналъ, что называется, выровняется.

„Точно также слабо и неумѣло велся и другой украинскій ежемѣсячникъ—„Україна“, не имѣвший, впрочемъ, беллетристическаго отдѣла; случайность и безжизненность еще болѣе проявилась здѣсь, чѣмъ въ предыдущемъ случаѣ. Не считая безусловно цѣнныхъ историческихъ матеріаловъ (напр., объ исторіи возникновенія знаменитаго запретительнаго постановленія 1876 г.), названный журналъ далъ очень немного дѣйствительно интересныхъ работъ, какъ „Сповідь віроучителя-сектанта“, „Двадцять пять років українського театру“ г-жи Старицкой-Черняховской и др., но за то очень щедро наполнялся такими „изысканіями“, какъ статья И. С. Нечуя-Левицкаго „Сьогочасна часописна мова на Україні“, или безцѣльными, на нашъ взглядъ, компіляціями въ родѣ „Історії української драми“ г. Стешенка. Публицистическій отдѣлъ также оставляетъ желать многого.

„Неудовлетворительностью существующихъ украинскихъ журналовъ объясняется возникновение коллективныхъ литературно научныхъ сборниковъ; единственнымъ пока практическимъ шагомъ въ этомъ направленіи слѣдуетъ считать недавно появившійся „Дзвін“. Впрочемъ, первый опытъ не принадлежитъ къ числу особенно удавшихся: „Дзвін“ почти весь заполненъ неудачной и съ художественной стороны, и въ идейномъ отношеніи драмой г. Винниченка „Щаблі життя“, оставившей слишкомъ мало мѣста для другихъ произведеній. Благодаря, можетъ быть, этому обстоятельству, остались невыясненными въ достаточной степени задачи и цѣли, преслѣдуемыя составителями сборника.

„Изъ отдѣльныхъ изданій на главномъ мѣстѣ стоитъ, конечно, первое полное изданіе „Кобзаря“ Шевченко, представляющее фактъ громаднago общественнаго, а не только чисто литературнаго, значенія. Первое полное изданіе произведеній гениальнаго украинскаго поэта, вышедшее подъ умѣлой и тщательной редакціей г. Доманицкаго, быстро разошлось, такъ что къ концу года потребовалось уже новое изданіе, вновь дополненное и переработанное неутомимымъ редакторомъ. Изъ другихъ литературныхъ новинокъ прошлаго года отмѣтимъ здѣсь слѣдующія: „Краса і Сила“ и „Дрібні оповідання“—сборники рассказовъ г. Винниченка, его же драма „Дизгармонія“; „Передъ широкимъ світом“, „Сонинний промінь“ и „На роспутті“ г. Гринченка, а также редактируемыя имъ „Бібліотека—Молодість“ (три выпуска) и переводы на украинскій языкъ произведеній Ибсена, Метерлинка и Мирбо; „Відгуки життя“ г. Капельгородскаго, симпатичныя „Оповідання“ М. Левицкаго, третій томъ „Творів Панаса Мирного“, драма г. Черкасенка „В старімъ гнізді“. Изъ научныхъ сочиненій обращаютъ на себя вниманіе: новое изданіе IV тома капитальной „Історії України—Русі“ проф. Грушевскаго, „Історія України—Русі“ г. Аркаса и „Украинская грамматика“ проф. Крымскаго.

„Довольно скудной также была продукція и научно-популярныхъ изданій для народа.“

Я не можу сказати, чи викличе ся супліка сенсацію подібну до миргородської, але для сучасного Українця вона може мати вагу, хоч не змістомъ своїмъ, то якъ симптомъ українського життя, не менше якъ афера Івана Івановича з Іваномъ Никифоровичемъ для Миргородців. Справа сим разомъ пішла від перенесення Літературно-Наукового Вістника на територію, яку вважали сферою своїхъ

інтересів різні патріоти російської України. Всю територію від миргородських комор аж до того місця де київські баби миють горшки сі патріоти з нагоди нової конституційної доби в Росії, з якої сподівано всяких великих і богатих милостей, рішили докладно обмежувати й відграничити, щоб ся територія була виключним володінням патріотів з України Російської. Головна небезпека грозила їм з Галичини — від Галичан і ще більше від „обгаличанених Українців“, що безповоротно зійшли з єдино спасенного золотонішського Standpunkt - у, — „отъ нихже первый есмь азъ“. Отже національний кордон мав загородити дорогу всяким втручанням і впливам „галичанщини“ в еволюцію українського життя Росії, яку мали вести виключно патріоти домашнього походження і виховання, і в новонародженій пресі українській почали систематично проводити ся гадки, що все що появило ся в Галичині на полі науки, літератури і т. и., російським Українцям не придатне, а вони мають сидіти й чекати аж „собственні Платони и бистрі разумом Невтони“ з патентованих домашніх українських кругів приготують власну українську науку в усіх сферах і галузях, не заражену впливами „галичанщини“. Коли, не підозріваючи сих плянів, я в осени 1905 р. предложив сим кругам проєкт перенесення до Києва „Літературно - Наукового Вістника“, річ зрозуміла — вийшла мені відти резолюція: „сидіти й не рипати ся“ Л. - Н. Вістник мовляв потрібний в Галичині, а в Києві він зараз пропаде. Коли ж я, помітивши ту політику відокремлення України російської від галицького культурного життя, в осени 1906 р. заявив, що таки перенесу Л. - Н. Вістник до Києва, аби неутралізувати сі течії відокремлення, — то таке поставленне журнальних сох по сей бік граничної території було однодушно і різко осуджено київськими Іванами Івановичами. А як я, не вважаючи на се, і не признаючи монопольних прав їх на видаванне журналів на українській території, таки „Л. - Н. Вістник“ до Києва переніс, — тоді всякими дорогами пішла всяка агітація против „Л. - Н. Вістника“ і моєї особи. І коли всі сі заходи й пророцтва не справдили ся: українська публіка „галичанщини“ Л. - Н. Вістника таки не злякала ся, а адміністрація не догадала ся „Л. - Н. Вістника“ завчасу закрити, і він здобув стільки предплатників на Україні, скільки не мала разом „Україна“ з „Новою Громадою“ (хоч і з тим усім цифра предплатників Л. - Н. Вістника сама по собі була зовсім не завидна) — се вивело Іванів Івановичів зовсім з рівноваги. „Галицкая опасность“ засліпила їх зовсім, і кінець кінцем як вираз неприємного настрою сих сфер появила ся вище

згадана стаття д. Сергія Єфремова, давнього співробітника „Л.-Н. Вістника“ і колишнього його приятеля, в „Кієвских Вѣстях“. Я попав в самодовольні і наївні письменники, від „Літературно-Наукового Вістника“ відібрано надію, що він навіть колись в будучности „выровняется“. А разом з ним і вся літературна продукція українська 1907 р. пішла „на смарку“, і рік сей — зовсім не гірший від багатьох попередніх, став таким безплідним, як ще не бувало, а цілому українському культурному життю 1907 р. видане при всім чеснім російським народі свідоцтво убожества, *testimonium paupertatis*, — хіба за ту провину тільки, що се культурне жите в минулім році вийшло з під проводу київських Іванів Івановичів.

Виступ сей в українських кругах, не звязаних з Іванами Івановичами ні родством ні кумівством, викликав різкий і однушний осуд, як вчинок в високій мірі не тактовний і не громадський. Таке обмазуванне болотом всеї української культурної роботи перед посторонніми людьми, не вмішаними і не втаємниченими в домашні сварки Іванів Івановичів з Іванами Никифоровичами, не стільки освідомленими в них, щоб відрізнити полемічні запали від фактичного стану річей, і не стільки навіть заінтересованими, щоб перевіряти правдивість і об'єктивність такого осуду, киненого „своїм“ же, Українцем, репрезентантом тої ж свідомої української суспільности, — дійсно вчинок не похвальний і для українського життя не корисний. В публіці чужій він причиняєть ся до легковаження українського культурного життя і українських змагань, — легковаження і без того занадто розвиненого серед тої чужої публіки, в публіці своїй — викликає депресію, неохоту до громадської роботи, нарікання на анархістичний український індивідуалізм, на антисоціальну українську баціллу, на неможливість ніякої планової, організованої роботи серед „ширих Українців“.

В данім разі я не можу оцінити сили вражіння від сього вибрику: не знаю, чи зробила якесь сильніше вражінне стаття д. Єфремова серед чужих і серед своїх, — отже можу тільки принципіально характеризувати її як прояв сього українського атомізму, неповздержного гуртківства, яке справедливо викликає такі нарікання, бо дуже сильно шкодить успіхам української роботи.

Бачити одначе в сім атомізмі якусь органічну прикмету українську, первородний гріх української суспільности, що тяжитиме без кінця й краю на її поколіннях, тим менше — „спеціально

українську баціллу“ — нема ніякої підстави. На сі теми „української вдачі“ я давно збираюсь поговорити, і зроблю се незабаром; тепер тільки зазначу, що в сім крайнім гуртківстві, неповздержности особистих мотивів і амбіцій, дає себе знати те „подпольє“, в яке загнане було українське жите в Росії. Се результати атомістичного, кружкового життя, браку простору і свободи, суспільного елементу і суспільної контролі. Вони так само дають себе знати житю українському, як і иньшим суспільностям в подібних обставинах. Російські конспіративні кружки й організації, польські емігрантські кружки середини ХІХ в. дають тойже образ надмірно розвинених кружкових і особистих рахунків і мотивів, безконечні серії історій про те, як сварили ся різні кружкові Івани Івановичі з Іванами Никифоровичами, вічну гризню і кусанне між кружковими ватажками, які ніяк не можуть розграничити сфери своїх володінь і інтересів. Все се зрозуміле як явище суспільно-психологічне, як прояв аномального, хоробливого життя. Люде, яких обставини поставили на чолі свого кружка, яким удалось зібрати наоколо себе купку людей і серед них грати ролю найбільших політиків, найбільших письменників, найбільших публицистів, чи просто проводирів, генералів в мініатюрі, починають все жите і весь світ міряти з становища сеї свої ролі — оцінювати все і вся з того погляду, чи воно скріпляє їх значінне, ролю ними присвоєну, чи ні. Все що підтримує їх в позиції генералів і авторитетів — благо, все що нарушує її — се неприятель, гейже на нього! Нехай ліпше не буде нічого наоколо, ніж би хтось і щось могли заслонити їм, робити їм конкуренцію, оспорювати їх ролю перших людей. Аж коли жите таки розвивало ся наоколо, не рахуючи ся з претенсіями і бажаннями сих кружкових пап, воно своїми могутніми хвилями збивало і змивало сі кружкові перегорожі й вишки кружкових ватажків. Не сумніваємо ся, що широкий, здоровий розвій громадського, народнього життя на Україні поломить і у нас різні паркани, що межують сфери інтересів Іванів Івановичів і Іванів Никифоровичів, ті перегорожі що ділять миргородські комори від місць де галицькі баби мують горшки. Дрібні кружкові амбіції й рахунки воно змусить сховати ся перед розвоєм інтересів загальних, широких, і боротьба ідей і ідейних напрямів заступить місце історій про те як і за що сварив ся Іван Іванович з Іваном Никифоровичом — тих історій, що так довго наповняли собою українське жите в передрозвітній мраді українського занепаду.

МЕНАНДЕР**Криво дитини.***Новознайдена сцена з Менандрової комедії.*

В однім із остатніх зшитків праць французького археологічного інституту в Каїрі ¹⁾ опубліковано віршований, по грецьки написаний твір Менандра, славного атенського комедієписця з кінця IV в. перед Хр. Р., із якого зверх 100 комедій дійшли до нас лише титули, тай то не всі (ледво 90) і коло 1000 фрагментів, одновіршових моралізаційних речень, що списані для грецьких шклярів зробили ся одним із головних педагогічних засобів у середніх віках і дійшли також на Русь у самих початках староруського письменства, взяті в склад тзв. „Пчели“. Комедії Менандра відомі були пізнішим вікам тільки з пізніх і мало дотепних перерібок римського комедієписця, що тільки Менандрови завдячує свою славу; грецького тексту тих колись улюблених і вихвалюваних творів не дійшло до нас ані одного.

Комедія Менандрова була важним кроком у історії грецької, спеціально атенської драматичної літератури. По незвичайно смілій, наскрізь політичній, а потім соціяльній комедії Арістофана і його сучасників Евполіса, Кратіна і інших, комедії можливі тільки в такій рідкій у історії людства хвилі, якою для Атен був вік Перікля,* настала і в Атенах реакція, прийшло пановане „трицятьох тиранів“ і комедія не могла вже торкати ся так сміло й безоглядно політичних тем. По короткій добі тзв. середньої комедії, якої пам'ятки затратились крім деяких уривків, виступає в половині IV віку тзв. нова комедія „комедія обичаїв, домашнього і товариського життя“ і головним її представником та zarazом незрівняним майстром робить ся Менандер. Усі типи, які виводить пізніша комедія, мають свої прототипи в його творах. Син атенського полководця Діопіта він одержав старанне виховане, був товаришем Епікура й Теофраста, а вчителем драматичної штуки мав свого вуйка Алексіса, одного з представників тзв. середньої комедії, автора, що за 106 літ свого життя написав 245 драм.

¹⁾ Fragment d'un manuscrit de Ménandre, publiés par M. Gustave Lefebvre. Le Caire, Imprimerie de l'Institut Francais de l'archéologie orientale 1907.

Молода нова школа атенської комедії тим головно різнить ся від обох старших, що в ній ані аристофанівська пародія, ані політика не грає ніякої ролі. Коли й мова тут про видних достойників і не брак проти них острих стріл, то се звичайно не певні, виразні одиниці, а типи; їх хиби — не політичні та соціальні доктрини і змаганя, а щоденні привички і поведжене серед їх оточення. Мова тут проста, зближена до щоденної розмови, декуди занечищена „фаховими“ жаргонами ринку, пристані, війська. Комедія стає виразно на службу сучасних практичних інтересів, не бичує, а моралізує, не творить, а копіює дійсність. Певна річ, великі таланти в роді Менандра й тут уміли не чіпляти ся дрібниць, а доходити до основи людських характерів, до загальної правдивости, яка зробила їх твори взірцями також новочасної обичаєвої комедії.

Сценка, яку тут подаємо, віднайдена недавно на шматку викопаного папіруса, може дати добре понятє про драматичну штуку Менандра. Знахідники бачуть у ній уривок якоїсь більшої цілости, але про те сама вона творить для себе зовсім повну, органічну цілість. Наскільки вірно присуджено її Менандрови, важко рішити, бо її будова подібна до наших інтермедій нагадує далеко пізнійші часи тезв. міміямбів, коротеньких одноактів, яких вілька написаних Александрійцем Герондасом, також дав нам пізнати ласкавий лікійський пісок.

О с о б и:

С и р і с ь, вугляр, невольник.

Д а о с, вівчар, невольник.

С м і к р і н, Атенянин.

Жінка Сиріска з дитиною на руці.

Місце: сільська площа в селі близько Атен. Час. — кінець IV віку перед Хр. Р.

(Сиріск і Даос, оба одягнені дуже вбого в козячі шквіри, випадком здібали ся на сільськїм майдані і зараз же посварили ся завзято. Сиріскова жінка з дитиною стоїть позаду мужа. На се надходить Смікрін із дому, що притикає до площі і переходять побіля них).

С и р і с ь.

Перечиш правді!

Д а о с.

А ти сікофант

Ждаєш того, що тобі не слідно.

С и р і с в.

Давай на суд, нехай ріша се діло.

Д а о с.

І овшім! пошукаймо суді.

С и р і с в.

Кого волиш?

Д а о с.

Однаково міні.

От дурень з мене, що я дав тобі
Свою знахідку.

С и р і с в.

Може пан отсей

Тобі подобаєть ся на суддю?

Д а о с.

Про мене.

С и р і с в.

Красно вас прошу, мій пане,

Крихіточку часу для нас ізгайте.

С м і к р і н.

Чи бач! Для вас? А щож таке у вас?

С и р і с в.

Ми в спір зайшли.

С м і к р і н.

Міні про се байдуже.

С и р і с в.

Шукаєм, паночку, судді, такого,
Щоб безсторонній був. Як час тобі
Позволить, розсуди ти наше діло!

С м і к р і н.

А ви, здасть ся, нечупарна пара.

Не сором вам іти в козачих шкірах

На суд судить ся?

С и р і с в.

Ні, та наше діло

Коротке й ясне. Батечку, замир нас!

Не думай, що ся річ тебе негідна.

Та ж скрізь на світі правда на остатку

Все переможе. А кого припадок

Зведе на місце, той нехай допоможе,

Бо він прислужить ся добру людському.

Д а о с.

Говорить мов із книжки. По що я
Ділився з ним?

С м і к р і н.

Чи піддаєтеся
Мойому вирокowi, як він впаде?

С и р і с в.

Я безумовно.

С м і к р і н.

Ну, беру на себе.

Бо чом би ні? Ти, що мовчав аж доси,
Дай голос перший.

Д а о с.

Та зачну з початку,

За що той спір, то все яснійше стане.

У лісі, що аж до села доходить,

Там пас я вівці, милостивий пане,

От тому трицять день, і сам на сам.

Там я знайшов малесеньку дитину

Підкинену, знайшов і ожерелле

При ній і дещо инше того рода.

С и р і с в.

Про се то й ходять.

Д а о с.

Я ще маю слово.

С м і к р і н.

Ти, як іще раз словом обізвешся,

Мій кій тебе покличе до спокою.

Д а о с.

Отак і треба!

С м і к р і н.

Ну, балакай далі!

Д а о с.

Гаразд! Я взяв дитя, заніс його

В свій дім — міркую зразу: от я буду

Йому за батька. Та в ночі — звичайно,

Всіляке мислиш. Сам з собою раджуся

І думаю: „По що мені вдалося

Дитині за пістунку бути? Де я

Візьму ті гроші? Лиш жура та клопіт.
 Так я надумав. Другий день я знов
 Жену на пашу вівці. Сей вугляр —
 Вуглярством порається, — і прийшов
 До мене в толоку, бажав у лісі
 Колод нарізати. Вже не раз я бачив
 Його й балакав з ним. Він бачучи
 Мене в такій журбі тай каже: „Даос,
 А що тобі?“ Кажу: „От з мене дурень!“
 І все сказав йому, як я знайшов
 І як заніс. І ще я не скінчив,
 Він ну благати: „Щоб ти щаслив був, Даос!“
 „Віддай міні хлопця!“ І все своє:
 „Дай Бог, щоб ти був вольним і щасливим!
 У мене жінка, — так веде він далі, —
 Що хлопчика одного привела,
 Тай сей умер“. Он ся його жона
 З дитиною стоїть.

С м і к р і н.

Сиріску, ти просив?

С и р і с к.

Так.

Д а о с.

День весь він на мене налягав.
 Нарешті я подався його благанням,
 Він взяв дитину, вийшов, на відході
 Бажав міні всіх божих ласк, стиснув
 Мене за руку й цілував її.

С м і к р і н (до Сиріска)

Ти все вчинив?

С и р і с к.

Вчинив.

Д а о с.

Він вийшов геть.

Тепер іде зі своєю жоною,
 Зайшов міні дорогу і жадає,
 Щоб все, що там знайшло ся при дитині —
 Пустиці, слова доброго не варті —
 Щоб дав йому, ще й каже: „Річ не чути“

Що я відмовив і собі те дранте
 Сховать хочу. По мойому, він рад би
 Повинен бути, що я дав йому
 На просьбу щось; а що не дав усього,
 За те ні перед ким міні правдатись.
 Коли б оба ми з ласки Гермеса
 Знайшли се спільно, то одну б частину
 Взяв він, а я другу. А так, де я
 Один знахідник, ти при тім не був,
 Ти хочеш сам для себе все, міні ж
 Нічого не лишаєш? От таке то!
 Я часть тобі віддав того, що мав,
 По добрій волі: хочеш, то й держи.
 А ти не в той бік. Жаль тобі, — віддай
 Міні назад, то ти нічого в мене,
 А я нічого в тебе не забрав.
 Ти ж хочеш все, одну половину
 В дарунку, а другу вже насидем.
 Так має бути? Конець мойому слову.

С м і к р і н.

Він виговорив. Ти все чув, як слід?
 Ну, за тобою слово.

С и р і с к.

Добре, промовлю.

Сам на сам муж сей те дитя знайшов,
 Все, що сказав тут, се істотна правда.
 Так все було, мій батьку, не перечу.
 Благав я і просив, аж поки він
 Нарешті дав міні дитину. Правда,
 Вівчар сторонній з уст його чув власних —
 Товариш — і сказав міні: при тій
 Дитині він знайшов цінні прикраси.
 Жадати їх — сам хлопчик тут явив ся.
 Жона, подай міні до рук дитину!
 „Те ожерелде, знак цінний, з якого
 Мене пізнать, віддай міні, Даосе!“
 Се мовить він. „Не на мою оздобу
 Був він при мні ані на мій прожиток.“
 Те саме домаганне ставлю й я;

Його опікун я тепер, ти сам
 Мене зробив ним, дав міні його.
 Ти ж, пане, розсуди, як се по твою
 Щоб золото, чи що там, при дитині
 Лишилось, як його бажала мати —
 Хто там вона була, — аж би доріс він, —
 Чи сей аби й сорочку зняв з дитини,
 Бо він знайшов чуже добро? Чому я
 В тій хвилі, як він дав міні дитя,
 Не зажадав окрас? Щеж хлопчик
 Не був в моїй опіці. А що тепер я
 Стою за нього й мовлю — лиш за нього!
 Собі нічого. Гермесова ласка?
 Мій друже, не знаходь таке ніколи,
 При чім є щось живе, якому річ належить.
 А ти, брат, не знайшов, лишень обдер.
 Так, се грабіж! Подумай, батечку:
 Він може з висшого, ніж ми, коліна.
 Трудить ся тут не вистарчить для нього,
 А вроджений наклін його спонува
 До діл свобідному властивих мужу,
 Льви бить, кувать оруже, побіджати.
 Ти ж бачив часто гри такі в театрі
 І знаєш чень історію Пелія
 Й Негея. Їх убогий чоловік
 Знайшов настух, отак у шквіру вбраний,
 Як я. Та бачучи, що благородне
 Коліно їх, сказав їм як знайшов їх,
 Віддав влунок їм, у яким був скарб, —
 І тайна їх уродження відкрилась
 І з козопасів стали королями.
 Як би влунок Даосу був до рук
 Діставсь, він зараз би продав його
 За пару драхм, і весь їх вік пройшов би
 В невідомі, що брость се благородна
 І кров князівська. Тож не слід, мій пане,
 Щоб я ховав дитину сю, а Даос
 Ті річи, що в них їх будуще, щасте
 Й надія криєсь, в кут їх десь заніс.

Таж по таким клейноді не один
Пізна в сам час сестру свою, з якою
Мав брати шлюб, хто зна, чи його мати
Отсим свого брата не спасла
Від напасти якоїсь або й смерти?
Непевне, батечку, жите людськеє
Й людська доля. Тра задалегідь
Безпечити його від лих будущих,
Безпечити як змога. „Поверни
Міні дитя, коли його не хочеш“.
Сказав би ти, і спорить з тим не можна б.
Та се не буде правда. Ти ж жадаєш
Дитини лиш тому, що віно те
Й звернуть не хочеш, і хоч завтра
Змарнуєш те, що може ще їй щасте
Заберегло. Скінчив я. Ти ж суди,
Як поведить тобі твое сумління.

С м і к р і н.

Тут діло ясне. Що при знайденій
Дитині знайдено, все те її.

Д а о с.

Гаразд! Чия ж дитина?

С м і к р і н.

На Зевеса,

Тобі її ні защо не присуджу,
Що здер її добро. Дитина того,
Хто дав опіку їй, твій опер ся кривді.

Перекл. Іван Франко.

Ілюстрована історія України.

(Історія України-Русі з малюнками, написав М. Аркас).

Видання можливо повно ілюстрованої історії України дуже бажане і дуже потрібне, бо скільки б не писалось про який небудь предмет, про яку небудь подію, обстанову, архітектуру, убрання і т. и., то все те так ясно не уявить нам того, як правдивий історичний предмет, його вид чи рисунок (знімок) з нього; він нам каже більше ніж написана про нього ціла книга, і суперечки, які б могли бути про нього, самі собою никнуть. І тільки певні історичні пам'ятки дають підставу правдивої артистичної ілюстрації. Ілюстрації зроблені на підставі хоч би докладного оповідання, не мають тої вартости, бо дають змогу трактувати предмет з якої небудь сторони, і в таким випадку ілюстрації не тільки не відповідають своєму призначенню, а навпаки можуть багато зашкодити. Тому то д. Аркас видаючи ілюстровану історію України-Русі, повинен був се добре пам'ятати, але він, на жаль не тільки про се не подбав (я кажу тут тільки про ілюстрації, не торкаючись змісту історії), щоб дати по зможі більш менш правдиві ілюстрації, а навпаки зробив своїм виданням ведмежу прислугу для українського народу.

Д. Аркас зібрав для ілюстрації історії України-Русі різні композиції з російських, далеко не серйозних ілюстраційних журналів; композиції ці зроблені також Росіянами, звичайно з свого погляду, при недостатці у свій час певних джерел, а то й умисно в обрусительнім духу; иньші ілюстрації взято з иньших російських видань, частину з польських і тільки невелику частину з українських видань. І от на перекир історичній правді, на востру отсе недавно проф. М. Грушевський одерив Українцям очі — що Київ з поковніку український город і предки — Кияне той же самий народ, що і ми Українці, навпаки всему тому у д. Аркаса на скільки постарав ся про се сам видавець, виходить, що Київ і вся Київська держава до 1170 р. то московщина і що тоді жили у ньому Москвитяне. Ілюстрації приложені до київського періода проводять так ясно дух і стиль пізнішого московського часу, що про се тямущій людині нічого й казати, але коли сього д. Аркас не розібрав, то приходить ся детальнійш спинити ся на ілюстра-

ціях цього періода, щоб по незнанню цього хтось не пішов за д. Аркасом, ширячи далі такий напрям між Українцями. Для пояснення беру образ на ст. 21: кн. Ольга виража князя Ігоря у похід на Деревлян. З літописи нам відомо, що у Ольги був кам'яний терем, се й археологічні досліді показали, а на образку показана дерев'яна московська ізба з декаденськими вікнами; через браму видно московську церкву, з цибулястими банями. За часи Ольги згадується церква св. Ілі над Почайною на Подолі, і в ворота ніякої церкви не могло бути видно так ясно і близько, бо Ольжин двір стояв на горі, де тепер Десятинна церква, а церква Ілі була далеко у низу на Подолі; але як би там не було; де б церква не стояла, вона не могла бути зроблена в московському стилі. Не з Москви ж до нас прийшло християнство, а навпаки од нас у Москву, і церкви од нас туди пішли. До нас християнство прийшло з Візантії і перші церкви будували у нас Візантійці і звичайно у візантійському стилі, хто цього не знає? Що тичить ся до убрання Ольги, її сина, няньки і убрання дружини, то і тут книга д. Аркаса проводить московський дух. Немов щоб не було сумніву, вона не дає ні одної правдивої ілюстрації того часу, як наприклад відома мініяюра, сімі кн. Святослава (1073 р.), на котрій, хоч невмілою рукою нарисована одіж і головні убори подібні до українських і ні в яким разі до московських. А на образку історії д. Аркаса хлопчики по московському убрані, їх нянька — типова теперішня московська мамка в сарафані і вокошнику, на ганку жінка також; фігура коло саней типова московська, з „сѣвирою“, дружина й сам Ігор типовий московський боярин, в бороді, в шубі з позументами на грудях. Що правда, се тичить ся безпосередно автора образа д. Полякова, що скомпонував його в такім дусі, але воли д. Аркаса помістити такі ілюстрації у своїй історії, то значить він з ним згоден. І такий напрям проходить у всіх ілюстраціях київського періода. На стор. 23 на образі „Піместа кн. Ольги за Ігоря“ показаний терем ще більше в московському стилі і чисто курські грабарі, що кидають човна з людьми у яму. На ст. 30 „Стріча кн. Святослава з імпер. Циміскієм“ Святослав намальований в косоворотці і зовсім не відповідає історичній дійсности. Косоворотки у Славян не було, а запозичили її Великороси у Финів. На голові у Святослава якась каска — виглядає він зовсім на брандмейстера пожеарної часті, а історичне оповідання Льва Діакона, що сю стрічу описав, представляє його, очевидно, з голою головою. На стор.

62 одяга і зброя Киян в X і XI віках цілком апокрифічні, вигадані і поміщать їх у історію не було ніякої радці. Взагалі що до ілюстровання кийвського періода д. Аркас повинен був бути особливо обережним і подати тільки те, що дають певні історичні пам'ятки, бо ілюстрацій до цього періоду нема правдивих, по причині, як я вже сказав, недостачі потрібного певного історичного матеріалу. Про вияснене цього періоду повинні подбати ми Українці. Росіяни не могли чправдиво віднести до цього періоду з свого погляду і хоч вони давно вже працюють над сим питанням, але з хибного становища, ми ж тільки починаем, то й не диво, що так мало зроблено, в сім напрямку. Весь же „хлам“, поданий, у д. Аркаса до цього періоду, обовязково треба викинути. Щоб ілюструвати сей період, треба щоб історик та археолог дали художнику яко можна більше історичного матеріалу і тільки на підставі цього можна буде дати добрі ілюстрації.

До галицького періоду подані ілюстрації також в московським напрямі. Починаючи з періоду литовського і до кінця історії ілюстрації підібрані по шаблону учебника історії, рекомендованого міністерством просвіти. Сі ілюстрації представляють литовських та польських королів, що нічого спільного не мають з українським народом, архиереїв та взагалі високопоставлених особ. Між ними вставлені й досить численні ілюстрації українського козацтва, але сі ілюстрації також нахалані з різних видань без всякого критичного розгляду і досвіду. Багато з них таких, що як би і їх зовсім не було, то від того видання не прогало б. Багато і таких що взяті не з оригіналів, а з десятого може передруку, так що загубили свою першу фізіономію. Між ними єсть як ілюстрації і досить порядні річи, але таких дуже мало. Образкам уміщеним на сторінках 182, 186, 193, 253, 281, 283, 292 і 342 по їх артистичній та історичній вартічності зовсім би не слід було давати місце, бо що і для кого може дати такий нікчемний малюнок, як на стр. 182, що представляє місце під Пилявою, де Хмельницький розбив Поляків, а взятий із кн. Батюшкова; як на ті які можна б було взяти з оригіналів, я вважаю на такі — стор. 133, 172, 191, 211, і 237, 261, 376. Я беру типові взірці, бо можна б було їх показати дадемо більше. Так на стор. 261 взято образ Шарварка з Ниви „Спіймали коня з привязаним Мазепкою, коли можна б було мати фотографію з оригіналу, досить порядного; або на стр. 379 могила Шевченка взята з не подібного до натури рисунка, а написано в покажчику, що з

фотографії. Образи на стор. 124, 131, 261, 265 досить порядні, але зроблені в такому малому розмірі, та ще до того і не з оригіналів, дають глядачеві дуже мало. Взагалі образки подані в дуже малих розмірах, особливо як на популярне видання, а про українській народ про його типові, етнографічні і побутові сторони у сій історії читач не знайде сливе нічого — се історія тільки привільованих осіб (царі, імператори російські і австрійські, міністри, архийреї). У всім тім я не припускаю злої волі д. Аркаса, навпаки видання показує його щирий патріотизм, — йому можна поставити в вину тільки те, що він, будучи аматором історії, взяв ся за серйозне діло, котре потребує спеціаліста ученого, а добродій Доманицький, якого він упросив зредаговать йому ту працю, замість того, щоб порадить д. Аркасу звернутись до досвідчених артистів — археологів, допоміг д. Аркасу зробити Українцям отсю ведмежу прислугу.

ДМ. ИОС.

На синяві небес у час погідний ночі
Блистять прекрасних зір живі, моторні очі
І шепотять мені: скінчивши діло дня,
Ти виходи до нас, утомлене дитя.

І все як день журний потоне в шітьмі мряк,
Устедить луг туман, ушухне гав собак
І є така тиша, що й не бренить комар,
Кидаю все — дивлюсь на небеса без хмар.

Говорять зіроньки мені тоді: Вітай!
Тиша дає спокій, а ми даємо рай
Тому, хто від землі свій погляд відірве
І в небо як глядить, він небом тим живе.

Ф. МАТУШЕВСЬКИЙ.

З українського життя.

Обставини українського життя в минулім році — Де-що з статистики. — Способи заспокоювання.

В житті України минулий рік був одним із тяжких років, котрі вона зазнала на своєму довгому віку. До всіх тих лих, що переживає вся Росія через ломку старого ладу і запеклу боротьбу представників і оборонців його з народом, що прагне нових форм соціально-політичного устрою, прибавили ся ще й особливі лиха в формі холери й голоду. Через се всі біди й нещастя, які породили головні причини, прийняли занадто гострі форми і боляче вривували ся в організм нашого люду, руйнуючи й псуючи його до щенту; через се так звані ексцеси революційного руху набули собі страшні своєю дикістю й жорстокістю форми, не менш жорстока боротьба з ними не тільки не спиняє їх і не поменшує, а навпаки здаєть ся тільки побільшує і викликає більшу запеклість й лютість.

В початку минулого року премер-міністр в розмові з кореспондентом Times'a сказав між иншим, з поводу частих актів терористичних, що на його думку „терроръ — признакъ начинающагося успокоенія“. Хоча терористичних актів ніяким чином неможна рівняти до усяких душоубств, озброєних нападів і грабунків, що діють ся тепер що дня навкруги, про те міністерство, ставши на такій точці погляду, і бачучи, що праця військових судів з кожним днем росте й розвиваєть ся, твердить про „наступившее успокоеніе въ странѣ“. Як що вимірять стешнь „успокоенія“ числом карних злочинств і інтенсивністю праці військових судів, то й справді треба погодити ся з тим, що люд в державі, а особливо на Україні заспокоїв ся і втихомирив ся зовсім. Не бажаючи втомяти нашого читача довгими й нудними рядьами статистичних цифр, ми подамо тільки де-кілька свіжих цифр із статистики судових репресій на самій тільки території України за останні два місяці — листопад та грудень минулого року.*)

*) «Товариць» № 461.

	до кари на смерть.	покарано.	до каторги.	на заслання.	до інших кар.	Гуртом всього.
В Київ. військов. суді засуджено:	83	34	60	20	117	280
В Одес. „ „ „	68	16	93	9	167	337

Сі страшні цифри покажуть ся нам ще страшнішими, як що ми порівняємо їх до цифр, що показують кількість покараних по інших військових судах. Не перелічуючи усіх, ми поіменуємо тільки де-котрі.

	До кари на смерть.	Покарано.	До каторги.	На заслання	До інших кар.	Гуртом всього.
В Прибалт. країні засуджено:	42	18	70	17	46	175
В Царстві Польськiм „	46	17	22	—	9	77
на Кавказі „	19	2	11	11	36	77
у Моск. військ., суд, „	30	17	64	7	417	518
у Петерб. „ „ „	8	—	33	13	205	259

Доволі буде сказати, що й в жадній судовій окрузі не засуджено до кари на смерть і не покарано стілько людей, як в округах Київськiм та Одеськiм: на сі дві округи засуджених до сієї страшної кари припадаєть ся як раз 35% засуджених по цілій Росії. Не вважаючи на се, щоденна хроніка злочинств, за котрі карають смертю не то що не зменшуєть ся, а ще й зростає й ширить ся. Щоденні газети пестріють звістками про озброєні напади на монополії, економії, крамниці то-що, на приватні помешкання, про розбої й грабунки не тільки в ночі а й серед білого дня проїзжих і прохожих людей. Грабіжники вирізують за десятков-другий карбованців цілі семі з дітьми-немовлятками.

Поруч із сям по селах і городах росте й множить ся просте злодійство без лихого заміру на чуже житте. Мало не кожна кореспонденція з ріжних кутків України починаєть ся сваргами на те, що по селах тепер немає життя від злодіїв, душогубів, розбишак, паліїв, конокрадів etc. Палійство зробило ся справжнім і страшним лихом сучасного села, котрому не даси ніякої ради. Одна тільки статистика пожеж на Вкраїні наганяє на душу великий сум. Доволі,

наприклад, пригадати тут, що до Полтавського страхового бюро губерського земства що дня надходить од 15 до 30 офіційних актів про пожежі. ¹⁾ Статистичні офіційні відомости про пожежі на Київщині дають такі цифри: од 1 січня по 1 вересня трапило ся 409 пожеж, що нарobili шводи на 665 тис. карб. ²⁾ Не краще, як ще не гірше, ми бачимо в Харківщині, Катеринославщині і особливо Чернігівщині, Херсонщині і по інших українських губ. Лихо се спонукуло де які земства, як наприклад в Херсонщині і Катеринославщині асигнувати спеціальні суми на організацію боротьби з палійством. Ми не будемо тут зачіпати принципальної основи сих заходів земств, хоч вона викликала, напр. в Полтавськiм й Київськiм земствi цікаві й гострі суперечки серед гласних, коли де хто з їх завважив, що нова організація шпіонажу по селах дуже лиха й небезпечна річ, а премії за сочинне паліїв можуть до решти деморалізувати і без того деморалізований люд.

Само селянство з свого боку також вступило в боротьбу з злочинством, чи справедливіше буде сказати — з самими злочинцями. Боротьба ся проводить ся двома способами: виселеннем і жорстоким самосудом. В газетах що дня трапляють ся звістки про виселенне на підставі приговорів селянських сходів „порочныхъ членовъ общества“ цілими десятками. Але останніми часами все частіш й частіш почали надходити звістки про жорстокі самосуди над злодіями, паліями й іншими злочинцями по селах. Виселенне „порочныхъ членовъ“ особливо цілих родин, обходить ся занадто дорого для громад, бо вони повинні се робити своїм коштом, а з другого боку часто не досягає мети, бо висланці повертають ся до дому і, ставши на „нелегальному“ становищі, діють ще більше лихо. Через се останніми часами селяне й заходили ся карати злочинців „своїм судом“, — самий тільки опис яких наводить жах. Нам ні для чого тут репродукувати картин сього суда Лінча, бо вони всім добре відомі, але ми не можемо не процітувати декількох уступів і з статі д. Капельгородського: „Самосуд на Кубани.“ ³⁾

— Станція Армавирь... поїздъ стоить 20 минутъ! — гукав кондуктор, хутко пробігаючи мимо вагонів і потім додавав: „Пожалуйте самосудъ смотрѣть!“

¹⁾ Рада, ч. 242.

²⁾ Рада, ч. 231.

³⁾ Рада, ч. 208.

... Був гарний, теплий святковий ранок. Сонце раділо й сміяло ся в безмірній високості... А за станцією діяло ся щось справді страшне: величезна юрба галасувала, мов колись на суді у Понтія Пілата: „бий, бий його!“ Палали якись будинки, дзвеніли шибки, чуло ся стрілянне з рушниць. Відбував ся самосуд над злочинцями“...

„Самосуд“ — звичайне явище на Кубанщині, — каже автор — але відбував ся він при таких обставинах, що мимоволі звертав на себе увагу. Цілий квартал, де жила відома всім ватага злочинців з Кіряковим на чолі, оточений був салдатами та козаками, і вони стріляли у вікна, виганяючи злочинців на вулицю, де роздратована юрба добивала їх кілками. Вісім трупів, скривавлених, покалічених, пошматованих уже лежало на майдані, викликаючи хижацьку радість серед натовпу. Правда, то була страшна ватага „кіряковців“, і вони дорого продавали своє життя із зброєю в руках, але ж щось ганебне було в сїм самосуді, так сказати — з дозволу начальства. Зразу ж після армавірських подій по селах проїхав участковий начальник, навчаючи старшин убивати „кіряковців“, де б їх не застували. Сім самим адміністрація признала за мешканцями Кубанщини право самосуда, і козаки та селяне не забарили ся скористувати ся з його. Станиці Урупська та Миколаєвська дали зразок таких „законних“ самосудів з „анонсом“, і з репетицією, зовсім як в театрі“.

Далі автор оповідає як одного дня сход у Миколаєвці постановив „вбити злочинців і „на пробу“ убив трьох, але відложив сю важну „громадську“ справу на другий день. Другого дня ударили на гвалт у дзвони, зібрались люде і почали бить. Кого? Дійсних злочинців? Де там! усіх, на кого укаже хтось із юрби, усіх, хто заступав ся за обвинувачених.

Та ще не просто били, а мордували, нівечили, вшивали ся їх муками, пиячили з крови... Що найгірше в сїм народнім самосуді, так се те, що темні сили користують ся з їх для своєї ганебної мети і темний роздратований селянський люд вбиває часто людей цілком неповинних. Ось що пише автор згаданої статі з сього поводу. „В станиці Владимирській за одну зіму убито 6 душ, убито прилюдно: в школі, в станичнім правлінні, на майдані, убито не громадою, а трьома-чотирьма особами з отаманом Новиковим та писарем Гончаровим на чолі. („Терець“ № 149). Усі йногородні свідчать, що замордовані люде були тихі, добрі, робітники, розумні і начитані. Вони умовляли усіх держатись купи і не

піддаватись знущанням козаків. Злодіїв бють по всій Кубанщині на підставі простісінського правила: „або я його, або він мене!“ і бють тим охотніше, що сама адміністрація дає призвід до того. Так було в Кавказькій, Армавірі, Успенці, Миколаєвській, Урупській, Канівській, Кушовській, Ладожській, Кримській, Лабінській, Родніківській, Костянтиновській та й по інших місцях. Десятки трупів (в самій Кавказькій 23), багато крові, — усе се на совісті народній. А хто винен в такому здичанню країни? Вина за се лягає і на ту адміністрацію, що навчила кубанців зневажати суд „скорий і милостивий“... занадто скорий і занадто милостивий! „Злодіям суда немає!“ кажуть на Кубані: „дав поліції що слід, та й знову на волі!“ І се правда. Три роки під ряд мій добрий знайомий жив на хуторі де пробувало 5 чи 6 відомих на всю Кубанщину злодіїв. Вони часто приганяли табуни коней по 15 — 20 штук, привозили цілі вози добра і ні разу не попали ся до рук правосудія, хоч поліція частенько зазірала на хутір: се був її дохід. А тепер та ж поліція кличе людей до самосуду і не ставить йому перешкод, хоч і знає зарані, де він налагоджуєт ся... Я, наприклад, за два дні чув уже в Армавірі, що Миколаєвці призначили 16 серпня вибити усіх злодіїв і що ж — так і стало ся! Знайшлись, кажуть, такі, що навіть їздили дивить ся на „орігинальне“ зявище, а от поліція прибула лиш тоді, як 8 трупів лежали на вулицях станції. Та й то: прибула, подивила ся, тай поїхала! А тепер уже в Убеженці та в Успенці обмірковують, на який саме день призначити самосуд...

• Читаєш про сі страховища і тобі здаєть ся, що ти живеш не в ХХ столітті, а за часів, коли складала ся „Руська Правда“, або й ще давніше, коли нікому й на думку не спадало, що борючись із тим чи иным соціяльним лихом, як і зо всяким иным, треба поперед усього вважати на головні причини його, і їх усунути, щоб того лиха спекати ся. Сі причини достоменно дознано й констатовано, а тим часом боротьба провадить ся не з ними самими, а з їх посередніми й безпосередніми наслідками. Про се в незалежній пресі мало не що дня, відколи почало ся руйнуванне морального організму народнього, багато й докладно писало ся, проте у відповідь на свій чесний голос незалежна преса чула й чує тільки одно обвинувачена „въ подстрекательствѣ населенія въ смутѣ“.

Із надзвичайно сумної й страшної хроніки самосудів над

справжніми або як тільки запідозреними злодіями можна б було навести безліч усяких фактів, котрі свідчать, що самосуди сі небезпечніші од „подстрекательствъ“ незалежної преси. В кореспонденціях часто трапляють ся такі звістки, що „судді“ перед самосудом одурманюють себе „для храбрости“ горілкою і тоді вже, поробившись справжніми звірюками, знущають ся над своїми жертвами просто „для потіхи“; що в самосудах, коли вже вони переходять „на потіху“, беруть участь навіть діти ¹⁾).

І таке гоїнне сього великого лиха народнього життя провадить ся такими ліками у той час, коли навіть звичайнісіньким людям, котрі не претендують ні на володінне „государственнымъ умом“ ні на долю „строителей государства“, ясно як в день божий видно, в чому криють ся причини сього лиха. Ось, наприклад, що пише до „Ради“ коресподент із Обухова на Київщині. „Звідси, по приговору місцевої сільської громади призначено на висилку „за порочное поведеніє“ 22 чоловіка і 1 жінку. Значна більшість їх люде жонаті, обтяжені семьями. Провина, за котру висилають сих людей, наведена така: десять душ різночасно були під судом у мирових суддів за дрібні, малозначні злочини; а 13 чоловіка ні разу ні за що не судили і лишень здають ся громаді злодіями й грабіжниками. На видатки в сій справі громада дала 620 карб. Доки було складено приговора і доки налагодили ся його одіслати на розгляд до вищих інстанцій, де хто втік без вісти, а хто лишив ся дома, — всіх заарештовано... Відують посирочені самі без батьків ²⁾).

Видима річ, що як запідозрені не були до того справжніми злодіями, то тепер вони на певне стануть ними. Доброю ілюстрацією до сієї коресподенції являеть ся коресподенція з Лохвицького повіту на Полтавщині про „експропріаторів“ із таких самих засланців — втікачів. Росповідши про часті грабунки в повіті, коресподент пише, що коло сіл Хрулі та Скоробагатьки козакі відкрили кубло „експропріаторів“, хоча й жадного з їх не піймали. „Чутки та відомости поліції вказують, що майже всі вони засланці, що повтікали із „мѣсть не столь отдаленныхъ“. Вірити сьому можна, — додає коресподент, — бо майже в кожному селі і зараз можна зустрінути таких пересельців. Семі їх та й вони сами страшенно бідують: хазайствечко зруйновано до щенту, їсти треба, хліба не

1) Рада, ч. 270, допис із Семянівки Комот. пов.

2) Рада, ч. 226.

має, заробити нема змоги, бо тільки вночі й вільно виходити їм із своїх схованок. Все се, та до того й низький рівень самосвідомості, штовхнув багатьох з засланців на шлях грабіжки, душоубства то-що.

„Успокоєнія“ не видно, бо пошесть не зникає, а навпаки з кожним днем захоплює найглухіші кутки в повіті“ ¹⁾...

Такими словами закінчує автор свій допис. І в сих словах немає й на крихту побільшення справжніх розмірів тяжкого лиха, котре ми переживаємо зараз. Треба тільки, окрім умов політичного громадянського нашого життя, збагнути думкою те лихо, що терпить зараз народ од неврожаю хліба, щоб перед очима нашими стали примари близької страшної будущини. Неврожай хліба захопив мало не всю територію України. Доволі пригадати, що вже з початку осені офіційно було посвідчено, що в минулому році хліба зібрано на 70% менше проти середнього врожаю за останніх 10 літ, що через неврожай кілька сот парових млинів лишилися без роботи і стоять замкнуті, що пуд жита коштує 1 р. 40 — 1 р. 70 коп., що вже в осені людям нічого було їсти, що люде по селах дають малим дітям горілку, аби вони спали і не кавчали з голоду.

¹⁾ Рада, ч. 223.

МИХАЙЛО ЛОЗИНСЬКИЙ.

З австрійської України.

Некролог галицькому сеймови. — Справа сеймової виборчої реформи в Галичині. — Нові вибори до галицького сейму. — Партійні зізди: національно-демократичний, радикальний, москвофільський.

З днем 27 (н. ст.) грудня 1907 р. закінчився шестилітній законодавчий період галицького сейму. Згадати сеї шестилітньої діяльності того — як кажуть з гордістю Поляки — єдиного польського сейму на землях польської Річи Посполитої“ не можна нічим добрим. Польсько-шляхотська більшість укріпляла в нїм, продовжуючи традицію його попередників, своє пановане над народніми масами, а коли сих загальних соціально-політичних засобів поневолено було за мало, щоб поставити таму національному розвитку українських народніх мас, і треба було брати ся до спеціальних законів, тоді до польсько-шляхотської більшости прилучала ся й польська демократія всіх тих відтінків, що мали своє представництво в сеймі.

Для українського народу минулий період галицького сейму був особливо важкий. Не згадуючи вже про його діяльність соціально-економічного характера, яка крім загального вістря проти народніх мас мала все ще й особливе вістре проти українського народу, пригадаємо тільки його україножерство в сфері національно-політичній і особливо національно-культурній. І так о заложене одної української гімназії мусіли українські послі зводити таку завзяту боротьбу, що вона скінчила ся аж демонстративним зложенем мандатів і новими виборами. Закон про організацію Краєвої Шкільної Ради, яка перед тим була зорганізована на підставі цісарського розпорядження, засудив Українців у сій найвисшій краєвій шкільній власті на зникаючу й безсильну меншість, відбираючи їм рівночасно надію змінити коли-небудь сей стан без волі сейму, а другий закон про розширене автономії Краєвої Шкільної Ради, віддаючи їй майже під необмежену власть все краєве народне і середне шкільництво, зложив долю української школи в польські руки. Закон про учительські семінарії виключив раз на все закладане учительських семінарій у краю з українською викладовою мо-

вою, роблячи неможливим раціональне підготоване робітників для української народної школи. На будову українського театру давав сойм заемогу з краєвих фондів, отже з гроший, зложених українським народом, під такими важкими умовами, — під умовами, що з одного боку понижували б національну честь, а з другого робили б розвиток української штуки залежним від україножерних капризів польського правління, — що тої заемоги не прийнято. Закон про урядову мову автономних урядів утруднює заведене в них української урядової мови.

Все те ухвалював сойм з якимсь особливим поспіхом, неначе боячи ся, що на виконане всіх україножерних плянів може йому не стати часу. Не можна сказати, щоб до такої боязни не було ніякої причини. Хоч польська шляхта панувала в соймі неподільно, то будучність сього панованя ставала що раз менше певною. В цілій державі народні маси домагали ся важних політичних реформ, в першій мірі загального, рівного, безпосередного і тайного виборчого права. Найперше, очевидно, до загально-державного парламенту, але зараз опісля мусіла би прийти черга на краєві сойми. В Галичині сей рух був чи не сильніший, ніж донебудинде, особливо серед українського народу, який крім загального соціально-політичного визволення сподівав ся від тих реформ ще й визволення національного. Бачучи все те, польська соймова більшість спішила ся, щоб укріпити своє пановане над українським народом ще в сій соймі, бо який буде його наслідник, — не знати.

А рівночасно всіми силами опирала ся виборчій реформі, яка непокоїла її майже від самого початку соймової каденції, опирала ся навіть тоді, коли переведене виборчої реформи до центрального парламенту зробило соймову виборчу реформу найбільш актуальною з політичних справ в краю. І як вся політика галицького сойму ніколи не ходила явними шляхами, а її слова служили тільки на те, щоб закрити властиві пляни, так і тепер сойм не мав відваги прилюдно заявити, що виборчої реформи не хоче, тільки словами все заявляв свою готовість до неї, щоб за те ділом робити їй на кождім в році перешкоди. Вибрано комісію для виборчої реформи, передано їй цілу низку проектів, заповіджено при кінці зимової сесії (від 14 н. ст. лютого до 19 н. ст. марта 1907), що спеціально для переведеня виборчої реформи буде скликана осінна сесія; на сій осінній сесії, що тягла ся від 16 н. ст. вер-

сня до 12 н. ст. жовтня 1907 р., раджено про все инше, тільки не про виборчу реформу, заповідаючи при кінці, що для сеї справи буде скликана ще одна сесія, і так зволікано, аж доки не скінчився законодавчий період і не розписано нових виборів на основі старої виборчої ординації.

З закінченням законодавчого періоду сойму тратять політичну вартість і ті проекти виборчої реформи, яких, як уже згадано, появила ся ціла низка, особливо підчас останньої соймової сесії. Нового сойму ті проекти зовсім не вязати-муть і він в справі виборчої реформи може поступати зовсім незалежно від них. Через те ми з усіх тих проектів розглянемо тільки три, які означають три основні напрями в сучасній краєвій політиці Галичини і через те мають політично-історичну вартість: офіціальний проект субкомітету соймової комісії для виборчої реформи, проект посла Гломбінського і проект посла Олесницького.

Проект Олесницького являєть ся висловом політичної думки українського, на-скрізь демократичного загалу. В основу виборчого закона кладе він основний принцип демократизму: рівність усіх громадян. Через те проект Олесницького заводить загальне, рівне безпосереднє і тайне голосованє. Не нарушаючи прав 12 соймових вірилістів, творить він 148 виборних мандатів до сойму, розділених між польську й українську людність краю так, що Полякам дістали ся б усі городські мандати числом 37 і 47 сільських — разом 84 мандати з округів з польською або польсько-жидівською більшістю, а Українці мали б змогу вибрати 64 послів в сільських округах Східної Галичини з українською більшістю. Процентове відношенє польських і українських мандатів — 57% мандатів для Поляків і 43% для Українців — покриваєть ся з офіціальним (не реальним) процентовим відношенєм польської і української людности в краю. Таким чином принцип рівности виборчого права переведено в повній основі.

Проект посла Гломбінського, лідера польської народої демократії, виступає також під демократичною фірмою. Але польська демократія має дві основні хиби, які зводять її демократизм майже до нуля. Вона являєть ся представницею городської буржуазії і тому як з одного боку хотіла би вирвати політичну власть шляхті, так з другого не хотіла б відступати її народнім масам, тільки сама хотіла б зайняти місце шляхти і радше поділить ся з нею політичною властю, щоб тільки не захопила її народня маса. А крім того польська демократія показала ся нездбною перевести ревізію

поглядів на національне питання на основі демократизму і її становище супроти українського народу нічим не різниться від становища польської шляхти.

Відповідно до сих двох антидемократичних тенденцій політичної думки польської демократії уложений і проєкт Гломбінського. В основу проєкту положено буцім то демократичну чотиричленну формулу, але тут же її обмежено. Виборні мандати, числом 155 (прав 12 соймових вірилістів проєкт також не нарушає), поділені на дві групи: групу загального голосування і групу додаткову, яка відповідала б палаті панів у парламенті. Додаткова група вибирала б 40 послів, на яких голосували би всі ті (без ріжниць пола), що або мають університетську освіту і платять 100 корон податку або платять 200 корон податку. З національного боку ся група була б чисто-польська. Група загального голосування вибирала би 115 послів: 43 в округах городських і 72 в сільських. Городські округи мали б усі більшість польсько-жидівську, а в сільських округів тільки 28 в Східній Галичині мали б українську більшість. Значить, Українці мали би змогу вибрати 28 послів (18%), Поляки 127 послів (82%). Отсі цифри найліпше показують, як нічого спільного зі справжнім демократизмом не має „демократичний“ проєкт Гломбінського, а рівночасно незвичайно ярко освітлюють становище польської демократії супроти українського народу, яка стоїть на тім, що всі політичні привілеї, які доси давали польській шляхті пановане над українським народом, повинні бути не в загалі знесені на користь українського народу, а тільки перенесені з польської шляхти на ширші круги польського народу, тає щоб замість польської шляхти весь польський загал панував над українським народом.

Але польська шляхта не так легко відступить таку велику часть своєї дотеперішньої влади польській буржуазії. І тому вона ніяк не хотіла пристати на „демократичний“ проєкт Гломбінського, але виступила з окремим проєктом, який власне являєть ся висловом теперішньої політичної думки польсько-шляхотського правління краю і дає максимум тих уступок, які польська шляхта годить ся в сій хвилі зробити польській буржуазії і польським народнім масам, не нарушаючи одначе польського національного „стану володіня“, себто не зменшаючи національно-політичного поневолення українського народу, а навпаки, по зможі збільшаючи його.

Се офіційний проєкт субкомітету соймової комісії для виборчої реформи. В останній редакції, доконаний вже після замкнення осінньої сесії сойму, в редакції, на яку згодила ся й польська демократія, представляєть ся він так: Сойм складав ся би з 212 членів, поділених на 3 групи: 1) група вірилістів, зложена з 8 єпископів римо-, греко-і вірмено-католицького обряду; 2) група професіональна, зложена з 102 послів, вибраних в отсих групах: велика земельна власність вибирала б 53 послів, городські ради 20 послів, торговельно-промислові палати 12 послів, група інтелігенції (організації інтелігентних свобідних професій) 11 послів, ремісничі організації 6 послів; 3) група загального голосованя, зложена з 102 послів, з чого 20-ох вибирали б городські і 82-ох сільські округи. Голосоване було б безпосередне й тайне, а в групі загального голосованя плуральне, а саме, виборець, що скінчив 35 літ життя, мав би 2 голоси.

Коли приглянемо ся соціяльній основі сього проєкту, то побачимо, що він майже нічим не різнить ся від дотеперішньої виборчої ординації до сойму, по якій, як відомо, сойм складаєть ся, окрім 12 вірилістів, з 44 послів від великої земельної власности, 3 послів від торговельно-промислових палат, 28 послів від городської і 74 від сільської курії. Професіональна група в проєкті субкомітету відповідає куріям великої земельної власности, торговельно-промислових палат і городській, а група загального голосованя сільській курії. Таким чином проєкт субкомітету не являєть ся властиво ніякою реформою, а тільки зміною форми при полишеню давнього змісту.

Українці по сьому проєкту субкомітету мали б змогу здобути максимум 37 мандатів в сільських округах Східної Галичини. Значить, Поляки мали б 167 послів (82%), Українці 37 (18%). Сі цифри найліпше ілюструють ту згоду, яка панує між польською шляхтою і польською демократією в поглядах на відносини до українського народу.

В сих польських проєктах треба зазначити ще одну рису. Коли теперішня виборча ординація дає українському народови змогу здобути 30.87% мандатів, себто на 149 мандатів 46 в сільській курії в 46 округах Східної Галичини з українською більшістю, то названі проєкти признають українській людности тільки 18% мандатів. Значить, для українського народу польські проєкти виборчої реформи значно гірші, ніж дотеперішня виборча ордина-

ція. Польські політики „виправдують“ се ось як: В тих 46 округах сільської курії, де українська людність має більшість, живе багато Поляків, які не мають змоги вибрати своїх послів. Доси сю „національну кривду“ направляли Поляки тим способом, що при помочи різних виборчих надужитъ вибирали в переважній більшості сих округів послами Поляків. Через те фактичний „стан володіння“ Поляків значно більший, а Українців значно менший від правного. Але тепер польські політики не хотять оберегати свій „стан володіння“ незаконними способами, тільки хотять оберегти його раз на все виборчим законом. І тому укладають проекти виборчої реформи так, щоб Українці вже на основі закону не могли вибрати більше ніж 18% послів.

Що польська шляхта здобула на українським народі незаконними способами, те польська демократія хоче санкціонувати законом, — ось і вся різниця між одною й другою в поглядах на польсько-українські відносини...

Очевидно, що через закінчене законодавчого періоду галицького сойму справа виборчої реформи не зійшла з денного порядку політичного життя краю. Мусить нею зайняти ся новий сойм, а як він її рішить, се залежати ме від його складу. І тому таку вагу прикладають всі до нових виборів до сойму, які відбудуть ся 25 (н. ст.) лютого в сільській курії, 2 (н. ст.) марта в городській курії, 3 (н. ст.) марта в курії торговельно-промислових палат і 6 (н. ст.) марта в курії великої земельної власности.

Кидаєть ся в очи, що вибори назначені на так швидко, через що передвиборчий період, період свобідної агітації, обмежено до мінімуму. Очевидно, стало ся се не без причини, а на те, щоб опозиційним партіям, особливо українським, дати як найменше часу до агітації і через те ослабити їх шанси при виборах. Таким чином назначене виборів являєть ся першим виборчим маневром галицького правління в користь дотеперішньої соймової більшости.

Як видно з попередного, в справі виборчої реформи до галицького сойму грає найбільшу роль національний момент. Ті польські партії, що можуть в значнійшій силі дістати ся до сойму на основі теперішньої виборчої ординації, між собою якось уже погодили ся б що-до виборчої реформи, але між Поляками і Українцями згода неможлива. Тут рішати - ме тільки сила. Коли-б Українцям вдало ся здобути при виборах усі ті мандати, які здобути вони мають змогу на основі теперішньої виборчої ординації, тоді

вони були - б доволі сильні, щоб оборонити бодай той „стан володіня“, який, хоч і не відповідає принципу рівності виборчого права, але все таки дає українському представництву в соймі поважну силу. Коли-ж Українці тих 46 мандатів або бодай поважної більшости їх не здобудуть, та польська більшість перейде над ними до денного порядку й ухвалить виборчу реформу таку, як сама захоче, з maximum 18% мандатів для 42% української людности...

Через те найострійша виборча боротьба розіграєть ся в сільських округах Східної Галичини. Її форма буде національна, але національній формі відповідати - ме й певний політично - соціальний зміст. Українці виступати - муть як представники справжнього демократизму, опертої на нїм національної рівноправности і політичного та соціального визволення народніх мас. Поляки, заступлені головно поміщиками і бюрократією, оборонятимуть своє національно - політичне пановане над українським народом і разом з тим пановане шляхти й буржуазії над народньою масою. Як уже сказано, Українці живуть в тих 46 сільських округах Східної Галичини компактною масою і творять подавляючу більшість супроти жмінки польських поміщиків і бюрократії. І коли - б се були вибори на основі загального рівного, безпосередного і тайного голосованя, а крім того коли - б вони відбували ся без надужить з боку адміністрації, то про їх вислід не було б ніякого сумніву. Але се вибори двостепенні і явні, отже е нагода впливати на їх вислід, а що галицька адміністрація і загалом усі оборонці польського стану володіня на українській землі будуть користати з сеї нагоди всіми способами, про се не може бути найменшого сумніву.

Зрештою маємо вже й офіціальну заповідь сього польського походу на українську землю. Постійна політична організація тих польських партій, що змагають до повного поневолення українського народу, „Rada Narodowa“, видала до своїх повітових організацій обіжник, в яким на самім вступі заявляє:

„Надходячі вибори до сойму вимагають зединеня і напруженя всіх польських сил в Східній Галичині. В сій справі існує повне порозуміне всіх партій, що стоять на національнім ґрунті. Оборона нашого стану володіня в теперішню хвилю має тим більше значіне, що наші вороги заперечують саме право Поляків до заступлювання людности тої части краю і що новий сойм покликаний до переведеня виборчої рефор-

ми, а се залежати-ме від наших сил, чи ся реформа буде переведена згідно з нашими національними інтересами“.

Що значать отсі слова, се відомо кождому, хто знакомий з галицькими відносинами. Треба тільки додати, що до „Rad - и Narodow - ої належать усі польські партії крім людовців і соціяльних демократів, але що - до людовців, то від коли їх провідник Стапінський заявив у парламенті готовість боронити разом з польським колом польського „стану володіня“ проти Українців, від тоді можна бути певним, що в рішаючий момент боротьби між Українцями і „Rad - ою Narodow - ою“ вони стануть на бік останньої.

Очевидно, що супроти того українські партії мусіти - муть напружити всі свої сили, а при тім як найбільше уникати обопільного поборювання, коли хотять, щоб похід „Rad - и Narodow - ої“ в сільські округи з українською більшістю стрінув ся з відповідним відпором. І вони й беруть ся в тій ціли до передвиборчої праці. „Народний Комітет“ української національно - демократичної партії видав уже виборчий маніфест. Всі партії видають поученя про законні постанови про вибори, переводять передвиборчі організації, починають масову агітацію.

В виборчій боротьбі українські партії мати - муть проти себе не тільки „Rad - у Narodow - у“, але також москвофілів, котрі в усіх округах збирають ся поставити своїх кандидатів. Характеристично для москвофільської передвиборчої акції є те, що доси їх органи преси виступають виключно проти українських партій, а про похід „Rad - и Narodow - ої“ в українські округи зовсім не згадують, як знов польські органи преси, пр. „Słowo polskie“, закликаючи польський загал до виборчої боротьби в українських округах, представляє польській суспільности небезпеку для її національного „стану володіня“ тільки з боку українських партій, а про москвофілів також не згадує. Загалом між Поляками і „русскими“ в Галичині доконуєть ся на цілій лінії політичне зближене задля поборювання спільними силами „спільного ворога“ — українського національного руху. В осінній соймовій сесії москвофільський посол д - р Король в бюджетовій промові предложив польсько - шляхотській більшості зовсім прилюдно союз „проти спільного ворога“. І хто знає, чи те зближене не виявить ся при соймових виборах як польсько - „русскій“ союз проти українства.

Се, на скільки можна вносити з настрою серед українських партій, мабуть заставить їх вирівнати свої претензії на представ-

ництво в соймі якимсь мирним способом, щоб виступити проти того польсько - "руссаго" союзу солідарною силою.

Кінець року дав українським партіям національно - демократичній і радикальній, а також москвофілам нагоду переглянути на щорічнім партійнім зїзді свої сили, оглянути свою діяльність за минулий рік і назначити в головних рисах шляхи своїй діяльності на найближшу будучність.

Зїзд національно - демократичної партії був у Львові в днях 25 і 26 (н. ст.) грудня 1907. Було на нім коло 1000 учасників, з того коло 600 делегатів від повітових організацій з цілої української части краю. Рівночасно зі зїздом були щорічні загальні збори краевого політичного товариства „Народня Рада“, яка була організаційним центром народовецької партії перед її реорганізацією в партію національно - демократичну, а тепер її виділ входить в склад „Народного Комітету“ — головної управи національно - демократичної партії. І загальні збори „Народньої Ради“ і зїзду не рішили сього року ніяких важнійших програмових питань, за те були цікаві як перегляд партійних сил і огляд партійної діяльності.

При перших виборах до парламенту на основі чотирохчленної формули національно - демократична партія показала себе найсильнішою з українських партій. На її кандидатів віддано 71% українських голосів (21% на радикальну і 8% на соціально - демократичну партію) і вона перевела в парламент 17 послів (радикали 3 - ох, соціалні демократи 2 - ох). Очевидно, що для таких успіхів при загальнім голосованю була потрібна відповідна масова агітація, яка й спопуляризувала партію між широкими масами селянства. Се було видно й на зїзді, де між делегатами від повітових організацій переважну більшість склали селяни. Справоздане секретаря „Народньої Ради“ дало по части змогу вглянути в ту роботу, якою партія здобувала собі популярність. Досить буде згадати, що протягом 1907 р. партія видала над 100 тисяч примірників ріжних агітаційних брошур і над 400 тисяч листків, а партійна „Народня канцелярія полагодила над півтора тисячі писем в ріжних партійних справах.

Перший день зїзду був присвячений огляду партійної діяльності за минулий рік. Голова „Народнього Комітету“ посол д - р Кость Левицький здавав справу з партійної діяльності в загалі, голова українського клубу в австрійсьім парламенті посол

Романчук з діяльності клубу, голова соймового „Руського Клубу“ посол д-р Євген Олесницький з діяльності соймових послів. Всі три зазначили між иншим, що між українським національним рухом і москвофілами ніяке політичне порозуміння на будуче вже неможливе. Над діяльністю партії переведено горячу дискусію, але в кінці зїзд висловив їй своє признане.

Другий день нарад пішов на різні дрібніші справи і на вибір „Народнього Комітету“, себто головної партійної управи.

В тих самих днях (25 і 26 грудня) був у Станиславові зїзд радикальної партії. Учасників зїзду було 762, з того 326 делегатів від 36 повітів, — все, за виїмком невеличкого гуртка інтелігентів, самі селяни. З партійної діяльності взагалі здавав справу голова головної управи посол д-р Лев Бачинський, з діяльності радикальних послів у парламенті той-же Бачинський і посол д-р Кирило Трильовський, з видавничої партійної діяльності редактор „Громадського Голосу“ д. Павло Волосенка, з промови якого занотуємо, що партія видала в 1907 р. 231 тисячу примірників „Громадського Голосу“, що виходив два рази в тиждні, і 18 тисяч різних брошур. Крім того був на зїзді реферат про аграрне питане і про становище партії до обох інших українських партій: національно-демократичної і соціально-демократичної.

Радикальна партія все правим своїм крилом наближала ся до національно-демократичної, а лівим до соціально-демократичної партії. Ся недостача виразного партійного обличчя доводила не тільки до переходу членів радикальної партії до одної з двох названих партій, але також до проб зтягнути цілу радикальну партію в одну з двох названих партій. Радикальна партія вважає себе представницею селянства. І як невиразний класовий характер селянського стану, так невиразне і її партійне обличчя. Національні і політичні ключі ві всіх трьох українських партій однакові. Правда, були часи, коли радикальна партія одна несла їх між селянську масу, але опісля перешли вони разом з групою радикалів до національно-демократичної партії, а українська соціальна демократія взяла їх з того самого жерела, що й радикали: від західно-європейсько-поступово демократичного і з окрема соціалістичного руху. Таким чином в політичних і національних справах всі три партії різнять ся від себе тільки в деяких подробицях, а справжні ріжниці між ними носять соціально-культурний і головно соціально-економічний характер. Радикальна партія поставила на своїй програмі

фірму марксистського наукового соціалізму. Але до багатшої верстви селянства з такою фірмою підходить якось ніяково, а між сільським пролетаріатом грозить конкуренція соціальної демократії, в якій та сама марксистська фірма, тільки ліпше реномована. І ось між сими двома протилежностями беть ся радикальна партія від самого початку. Се є також причиною, чому серед неї так мало інтелігентних сил. Розібравши ся в сих програмових протилежностях, інтелігенти йдуть або до національної демократії, або до соціальної демократії. В останнім році в партійнім органі пробовано конструувати якусь власну концепцію соціалізму з більш національною закраскою ніж у соціальної демократії і з аграрною програмою, яка відповідала б інтересам селянського загалу. Але національна закрутка соціальної демократії знаходить ся в постійній еволюції, а аграрний соціалізм в концепції теоретиків з „Громадського Голосу“ стратив усі основні риси марксистського наукового соціалізму, переходячи в пропаганду сільських спілок, раціоналізації хліборобської продукції і т. д.

Чи, коли і як вийде радикальна партія з сих протилежностей на якийсь певний шлях, не беремо ся рішати. Звернемо тільки увагу, що такі важні справи не рішають ся шабльоновою резолюцією зїзду і несеріозною балаканиною вступної статі в партійнім органі, як ось сей уступ: „Та найважніше (на зїзді) було зазначене факту, що ми є самостійна радикальна, соціалістична партія, а всі твердження противників, начеб ми тим не були, се звичайні крутарства, які зміряють до того, щоб нас порізнити, бо боять ся великого зросту хлопської свідомости в соціалістичнім дусі“ (ч. 95 з 31 грудня 1907). Я особисто „зросту хлопської свідомости в соціалістичнім дусі“ зовсім не бою ся, навпаки, бажав би його, але все таки мені неясно, чи радикальна партія є в загалі партія соціалістична і з окрема до якого напрямку в соціалізмі зачислити її...

Радикальний рух має між українським селянством в Галичині гарні традиції і великі симпатії, радикальна партія має в своїх рядах освічене і свідоме селянство. Все те гарні річі, які дають запоруку виборчих успіхів, але ж бо політичній партії треба також проясненя всіх тих програмових протилежностей, серед яких і доси блудить радикальна партія.

Про москвофільський зїзд — властиво були се загальні збори москвофільського кравого політичного товариства „Русская Рада“ —

прийдець ся небогато сказати, а властиво переповісти за „Галичанином“. Був він 26 (н. ст.) грудня, учасників було на нім над 350, голова „Русской Рады“ д-р Добрянський виголосив довшу загально-політичну промову, секретар д-р Павенцький здав справу з діяльности товариства, опісля були „принципiальнiя пренiя“, чи вибирати до виділу селян чи інтелігентів, які в кінці зійшли на „личнiя разногласiя“, а після вибору виділу „голосъ народа“ обернув ся до москвофiльського дiяча д-ра Дудикевича з закликком переїхати з Коломиї до Львова для оживленя своєю особою москвофiльського центра. Потім пішли всякі внесеня, щоб копіювати рiжні українські політичні, культурні та економічні інституції, що мало б довести до того, щоб на галицькiм ґрунті замість москвофiльської партії виріс цілий „русскій національнiй организмъ“. Найбільше ж „Галичанинъ“ тiшить ся, що хоч в тім „рускомъ національномъ организмѣ“ є „два, хотя неразбѣгающiяся, но все таки не вполнѣ совпадающiя съ собою теченiя“, то ті „теченiя“ на зборах „не вышли наружу“ таким „особенно рѣзкимъ образомъ“, як пощочина послу Давидяку рукою д. Геровського на москвофiльських зборах з 15 (н. ст.) липня 1907 р. Ну, тай добре, бодай суд не могли - ме роботи з такими „політичними“ справами.

Загалом, навіть з не в міру прихильного опису зборів у „Галичанинѣ“ віє така порожнеча, така анемія, що думка чим швидше тікає туди, де бе живим ключем народне жите. А воно било в такій стихійній силі на зіздах українських партій...

ВАСИЛЬ ПАНЕЙКО.

За границею.

(Пруський експропріаційний закон. — З прусько-польських відносин, — Новий рік в Англії. — Англійський аграрний закон. — З багна берлінської журналістики).

З заграничних справ особливу увагу у нас зайняли польско-пруські справи.

Доля предложеного правительством пруському соймови проекту закона про примусове вивласнене Поляків ще не порішена. В соймовій комісії він зустрів ся з опозицією вольнодумних, консерватистів і — розумієть ся — Поляків. Вольнодумні виступали проти правительственного проекту, бачучи в нїм пробу виїмкового закона, котрий противить ся принципам лібералізму й правної держави. Консерватисти, великі земельні власники, не прихилили ся до експропріаційного проекту вже не ізза якихсь принципіальних причин, а просто тому, що в правительственим проекті сказано, виразно що експропріація може дотизати виключно тільки Поляків; компетенція закона означена територіяльно, а не національно, — се заставляє пруських юнкрів побоювати ся, щоби коли небудь не прийшла правительству охота взяти експропріаційного закона проти котрогось із їх гурта. Поляки поборювали проект із національних причин; при тїм цікаво буде занотувати факт, що речник польської консервативної групи виступив перед комісією з заявою, що його однодумці готові зорганізувати серед познанських Поляків прусофільську партію, лояльну супроти пруської держави, як тільки правительство відступить від експропріаційного проекту. Кінець кінців соймова комісія більшістю голосів відкинула правительственный проект. Імовірно, правительство змодифікує його по бажанням консерватистів, котрі мають більшість у пруським соймі, та дістане для нього від тогож сойму законну силу.

Так отже пруське правительство задумалб перевести в політичну практику найбільш грандіозний по наші часи плян мирної денационалізації великого простору землі та предімінує на переведене того пляну величезну грошеву суму: триста мільонів марок. Поляки, автохтони мають бути з прадідної землі усунені, їх місце займуть німецькі колоністи, — така мета пруського правительства, а по його боці стоять симпатії правительственных кругів цілої німець-

кої держави. Вислів етичного осуду на такий плян пруського правительства подав у нашій журналі автор попереднього заграничного огляду. Тепер нам зостаєть ся тільки об'єктивно глянути на мотиви, котрі пхнули керманичів новочасної держави до такої важної й ризиковної акції. При тім годі обминути кількох поглядів назад, на дотеперішні відносини Пруссії до Поляків; при сій нагоді пригадаємо деякі факти й дати, зібрані в тій справі М. Бером¹⁾ два роки тому назад.

В 15 главі своїх „Думок і споминів“ (Gedanken und Eingeungen) оповідає один із ініціаторів екстермінаційної пруської політики проти Поляків, пов. канцлер кн. Бісмарк, що в часі коло 1860 року верховодячі петербурські вруги хитали ся „між польонізмом і абсолютизмом“. Приєлонники конституційної форми правління вязали справу конституції зі справою російсько-польського порозуміння. Реакціонери противили ся конституції та яким небудь уступкам на користь Поляків. „Я (себто Бісмарк) обіймив провід заграничної політики під вражінем, що в польськім повстаню, котре вибухнуло 1 січня 1863 року, ходить про те, чи в російськім кабінеті має взяти верх польнофільська чи протипольська течія, стремліне до панславистичного протинімецького братаня між Росіянами й Поляками, чи взаїмне зближене російської й пруської політики“. Бісмаркови поталанило ся побідити польнофільську політику в Петербурзі, на чолі котрої стояли такі впливові особи, як кн. Горчаков, котрі приймали, що ліберальні концесії й конституція доведуть до російсько-польського зближеня. Російське й пруське правительство пішло на дорогу рішучої антипольської політики. — З наведеного вирывку Бісмаркових споминів ясно виявляєть ся переконане пруських державних політиків, що в інтересі Пруссії лежить підпирати абсолютизм у Росії, бо ліберальна конституція доведла би до польсько-російського порозуміння, до скріплення панславізму та до зірваня традиційної приязни між реакційною Росією й реакційною Пруссією. Мало сього: ліберальна Росія облекчила би польські змаганя до автономії або й незалежности, автономічна ж чи самостійна Польща загрожувала би Пруссії, котрої східна границя стратегічно слаба.

Не входимо в те, чи небезпека сконсолідованого „славянського світа“, котрої так побоюєть ся Бісмарк та пруські державні мужи

1) M. Beer: Eine Frage der äusseren Politik.

аж до наших часів, справді така велика, як се здаєть ся пруським політикам; нам вистарчить сконстатувати, що страхом перед „всеславянською“ державою поясняєть ся відношене пруського правительства до конституційних змагань у Росії та — що нас у сій хвилі інтересує — до Поляків.

Бо справді східна границя Пруссії лишає ся тим винувником, що на силу робить пруських державних націоналістів гнобителями Поляків. Звісна річ, що для розуміння міждержавної заграничної політики потреба не тільки економічної й дипломатичної історії, а й стратегічної географії; дипломатична історія в наш часи імперіалістичної й націоналістичної політики стає тільки продуктом економічного й географічного укладу. В нашім випадку саме географічні прикмети східної пруської границі в дуже великій мірі спричинили таке, а не иньше уложене пруської політики супроти Поляків. Гляньмо на географічну карту. Не кладучи перед евентуальною польсько-російською інвазією ніяких фізичних перепон, іде східна пруська границя луком від Мемля до Мисловиць та при спливі Прони з Вартою вривуєть ся клином у пруську територію. Від вістря того клина до Берліна є віддалене ледво на 300 кілометрів. Сей клин увійшов би ще глибше та ще поважнійше загрожував би Пруссії, якби Познанщина дістала незалежність та сполучила ся з російською Польщею. Мілітарно пробувала Пруссія скріпити слабу східну границю кріпостями Королівця, Гданська, Грауденцу, Торуня, Познаня, Костриня й Глогова, політично — коштовними германізаційними плянами в Познанщині, дипломатично — союзом з Австрією, котрої твердині Краків і Перемишль захищають Слезію та стратегічно належать до пруського дефензивного систему.

Так отже бачимо, яку вагу має польська територія для пруської держави. Бачимо, що пруські мілітаристи й державні націоналісти з їх становища мають рацію коли, стільки енергії вкладають на викорінене польської людности з клина, котрий входить в нутро їх території, та на сколонізоване його Німцями; се велить їм інстинкт самоохорони. Про практичні консеквенції такого укладу міжнародних і міждержавних відносин для Поляків поговоримо другим разом; тепер тільки зазначимо, що завдатки на зміну тактики Поляків до російського правительства вже показують ся: політична кола польського в усіх трьох російських думках супроти правительства дістає в тім освітленю свою льогіку й консеквенцію.

Ми коротко розглянули причини, котрі присилували пруське правительство до таких надзвичайних кроків для національного здобуття польської території; заки покінчимо обговорюване справи експропріаційного закона проти Поляків до нинішнього огляду, зупинимо ся ще одну хвилину на двох точках. Одно: Прусське правительство, котре здобуло Познанщину при поділі Польщі, протягом сотки літ перемінило країну, знищену війнами та зруйновану польсько-шляхотською господаркою, в країну економічного добробуту, середньої освіти й культури. За ініціативою і з підмогою „варварських“ Прусаків піднесло ся польське міщанство, розвинув ся промисл, зацьвіла торгівля, польське хліборобство вишло з відсталой стадії старо-польської-земельної культури в стадію інтензивнійшої, більш новітньої культури. А тимчасом „культурні“ Поляки, котрі захопили власть у Галичині, здужали до того знищити країну економічно, заперли мужика в темряву анальфabetизму, зопсували міщанство й бюрократію неймовірною погордою до всякої легальности, брутально давили й давлять усяку прояву національного, політичного, економічного й культурного життя галицьких Українців. І ми, галицькі Українці, коли бачимо загальний культурно-економічний підєм Поляків під пруською властю, при рівночасній їх національній недолі в Познанщині — іноді не знаємо, чого нам більше жалувати й на що більше нарікати: чи на те, що взагалі ми попали під чужу власть, чи може на те, що ми дістали ся під власть такої наскрізь деморалізованої, культурно безплідної й нікчемної вітки польського народа, як галицькі вороги нашої нації.

Друга справа — об'єктивно-теоретичного інтересу. Досвід минулих і сучасних денационалізаторських заходів показує, що національний капітал, який представляють собою скількість людности й національна територія, незнищимий. Бодай — серед більш-менш упорядкованих відносин (отже без середновікових пошестий і мандрівок народів) протягом цілих століть можна виказати тільки дуже незначні пересунення національно-етнічних границь. Навіть внутрішні переміни в епоху індустріялізації нашого життя не довели до більш замітних результатів з погляду побільшення або поменшення етнічних територій. Се видно хочби в Угорщині, де брутальна мадярська політика гноблення не дала ніяких значніших успіхів, котрими можна би похвалити ся бодай в статистиці; се видно в Чехії, де довголітна, завзята національна боротьба між Нім-

цями й Чехами не принесла ні одній ні другій стороні майже ніяких етнічно-територіяльних страт ні користей. Се показуєть ся також у Познанщині, де зусиле колонізаційної комісії та рабіатизм Гакастивів стоять у разячій диспропорції з успіхами германізації польської землі. Тепер пруське правительство задумало небувалий, цілком модерний, капіталістичний спосіб денационалізації. Кольосальний грошевий кредит, виїмковий закон та услуга цілої новітньої державної машини! Як зіставити на боці політичний інтерес тої справи, то представляє вона ще визначний соціологічний інтерес. Чи величезне зусиле пруської держави здужає захитати законом про незнищимість „залізного капіталу“ нації, себто її етнічною масою й територією? Чи здужає пруське правительство заселити небезпечний для пруської держави польський клин німецькими колоністами та зробити в наші часи, часи свідомого націоналізму, польську землю землею німецькою? Отсе питання, що виступають перед незаінтересованим глядачем, який зуміє виключно обективно й теоретично дивити ся на тяжкі людські змагання й боротьби. Буде се соціальний експеримент на великі розміри. Та як кождий иньший експеримент на живім організмі, кожду вівісекцію, — супровожатимуть і сю національну вівісекцію болі й недоля.

Перейдїм до иньших сфер. Новий рік застає Англію на верху тої могутости й того свїтового значіння, що здобула собі англійська політика по скінченю південно-африканської війни. Англія грає тепер у свїтовій політиці ще визначнійшу ролю, ніж Німеччина в часах Бісмарка. В Царгороді зуміла Англія ослабити німецький вплив та зробила можливою австрійсько-російські реформи на балканськїм півострові. Англійсько-французько-російське порозумінє довело до часового вирівнаня політичних противенств на Балкані та в Азії. Спеціально порозумінє з Росією стрічало на значні трудности; йому противила ся англійська бюрократія в Індіях, котра почуваеть ся zagrożеною російськими силами в північній Азії. Тако ж в англійській суспільности матірнього краю підносили ся енергічні протести проти дружніх зносин вільної Англії із „варварською“ деспотичною Росією. Та про те резони заграничної політики перемогли противенства, — англійсько-російське порозумінє є нині довершеним фактом. За те охололи дотеперішні приязні відносини між Англією й північно-американською Унією. Недовіре до Англії

зродило ся в Унії в часах англійсько-японського зближення, бо Унія є від довшого часу ворожо настроєна проти Японії з причини масової іміграції Японців до північної Америки. Ся іміграція „жовтих“ Азіятів до англосаксонської Америки викликає там велике невдоволене. *Modus vivendi* між Американцями й Японцями ніяк не можна уложити, ненависть проти жовтої раси вибухає в Америці в що-раз то гострійших формах та викликає небезпеку мілітарної розправи між Японією й Унією. Таж сама іміграція Японців до англійської Канади спричинила напружене між Англією й Японією. Взагалі справа японської іміграції представляє тепер велику трудність англійській дипломатії. Бо проти загожих Японців виступають не тільки Канадійці, а й Австралійці. Англійські кольонії хотять приймати тільки таких емігрантів, які згодом можуть стати ся матеріалом під будову канадійського або австралійського народа; під се Азіяти ні трохи не підходять: просто фізичне обриджене, котре почувать Англійці супроти жовтих Азіятів виключає не тільки можливість злитя з ними, а просто й співжитя. Так напр. американські діти абсолютно не хотять сидіти в одній школі з японськими дітьми. Перед нами маємо ось тут завдатки на важну справу будуччини: питання взаємин між білою й жовтою „расою.“ Покищо маємо тільки конфлікти, котрі згодом певно не втихомирять ся, тільки стануть ся більше гострими й непримиримими. Англійські кольонії рішучо домагають ся від центрального правительства заборони японської іміграції та підносять жалоби, що метрополія не розуміє й не хоче розуміти потреб і інтересів кольоній. Результатом тих жалоб є охоложене англійсько-японської приязни та — будова нових воєнних кораблів.

Теперішнє англійське ліберальне правительство відкинуло, розумієть ся, всі проекти Чемберлена й його приклонників у справі обмеження свобідної торгівлі заведем охоронного мита. Чи теперішня економічна криза принесе які зміни в тій справі, годі покищо знати. В кождім разі без впливу на англійську публичну опінію не може зістати ся нова проба звязання охоронного мита з соціальною політикою, — проба, котра вийшла від Австралії. Президент міністер австралійського союзу заявив ся за введем охоронного мита, але з тим обмеженем, аби користи з нього мали тільки ті підприємці, котрі платять робітникам відповідну платню. „Відповідну“ — значить законно означену міні-

мальну платню або платню, визначену в кождім випадку окремим мировим судом у промислових справах. Таке охоронне мито мабуть знайшло би і в Англії прихильників, одначе покищо ні ліберальна ні консервативна партія не береть ся наслідувати австралійський приклад.

Близшого розгляду заслугоє новий англійський закон про внутрішню колонізацію. Сей закон представляє деяке споріднене з пруським законом експропріаційним та служить продовженем важних аграрних реформ, задуманих англійською суспільністю. Потреба піднесеня краєвого хліборобства відчуваєть ся в Англії все тоді, коли наближуєть ся можливість європейської війни. Англія залежна від чужостороннього імпорту артикулів поживи; в часі війни міг би сей імпорт бути перерваний, а тоді багата Англія була би виставлена просто на голод. Стан річий такий:

Міські округи в Англії обіймають собою 77% усеї людности, на сільські округи припадає тільки 23%; при тім скількість міської людности безупинно росте, сільська ж людність що раз то зменьшаєть ся. В 1881 році було в Англії хліборобів 1,352.544, за десять літ вже тільки 1,285.146, в 1901 році 1,197.922. Се значить, що в 1881 році на один мільон людности було 70 тисяч хліборобів, у 1891 році 58 тисяч, у 1901 році 47 тисяч. Невідрадний образ англійського хліборобства ще потемнить ся, коли взяти під увагу, що дрібні, мужицькі господарства займають ледво 15% управлюваної землі, хоча число осіб, zatrudнених у них представляє дві третини всіх англійських хліборобів, — середні господарства (50 — 300 акрів) займають 58% землі, велика власність 27%. Для прослідження аграрних відносин правительство в 1905 р. визначило комісію, котра предложила в грудні 1906 року результати своїх дослідів. Завданем тої комісії було в першім ряді розглянути ся за способами, як піднести старі дрібні господарства та сотворити нові. Комісія на основі зібраного матеріалу прийшла до висновку, що дотеперішні заходи правительства й локальної самоуправи коло витвореня мужицьких господарств не дали корисних результатів. Як головну причину того подає комісія неохоту людности купувати на власність рілю; англійський хлібороб радо ви наймає землю в аренду, але купувати її не має охоти. Справоздане комісії так висловлюєть ся про ту цікаву суспільну про яву: „В Англії бажане стати ся власником землі далеко слабше, ніж на континенті Англійський фермер аргументує собі так:

капітал, котрого мені треба було би на закупню землі й господарства, дасть мені змогу виарендувати більшу ферму, ніж я міг би собі купити; тому мені арендоване ліпше виплачуєть ся... „Взагалі в Англії сільський робітник і дрібний торговець дуже радо віддаєть ся хліборобству, одначе нерадо вкладає гроші в землю, щоби її собі придбати на власність. Супроти сього не має Велика Британія виглядів на витворене мужицького стану. Бритийський хлібороб не виявляє ніякого „фанатизму власности“, який можна бачити на континенті. При тім людий охочих до хліборобства є в Англії доволі; попит за дрібними арендами великий.

На основі комісійного справоздання взяло ся правительство за зредаговане білю про внутрішню кольонізацію, котрий поправив би хиби попередніх аналогічних законів із рр. 1887, 1892 і 1894. „Small Holdings and Allotments Bill“ з 1907 року постановляє, що правительство спільно з органами місцевої самоуправи може примусово вивласнювати велику посілість там, де є вигляди на сотворене дрібних господарств дорогою продажі або аренди. Потрібний кредит даєть ся міністерством публичних робіт. Примусової експропріації не можна прикладати тільки на парки, огороди й найближше окружене панського двора; в першій ряді експропріювати можна найбільших власників. Закуплена земля продаєть ся або виарендовуєть ся дрібним хліборобам.

Як бачимо, в новім англійським аграрнім законі містить ся принцип націоналізації землі. Дорога до важної соціальної реформи отворена. Розумні й практичні Англійці без ніяких суспільних катаклізмів і потрясень дали почин конечній суспільно-економічній реформі.

При кінці отсього огляду зупинимо ся кілька хвилин на картині журналістичної корупції, котра так огидно виявила ся при нагоді берлінського процесу Мольтке contra Гарден. З початком січня с. р. відбула ся вдруге розправа проти Гардена та покінчила ся його засудом на чотири місяці в'язниці. Сей засуд легкий, коли порівнати його з тими високими карами, котрі спадають на німецьких соціально-демократичних редакторів ізза політичних статей. Тож не в засуді тут річ, а в тій мерзоті особистого й культурного зімсованя, яку виявив процес. Політичний характер

(боротьба проти двірської камарилі), який дехто старався надати процесови, уступив вповні на задній плян супроти скандалічної купи брудів і сплетень. Гарден, редактор „поважного“ місячника „Zukunft“ показався найкращим репрезентантом того типу журналістики, для котрої ціла політика містить ся в персоналіях, у сплетнях і інтимних скандалах. Він продає себе одній двірській кліці для поборювання другої, а жертвою його калюмніаторських натяків і статей паде перший граф Мольтке. Сьому графови, котрий — як виявилось при розправі — був там ні при чім, він какидує несвідомі „гомосексуальні нахили“, публично розкриває найтімніші сексуальні справи тої людини, на поміч собі прикидає розведену колишню жінку графа, котра з пімсти проти свого колишнього чоловіка, публично розказує перед судом історію своїх нічних подружніх зносин. А все те супроводжується демократичною фразеологією, патріотичними тирадами, політичними алюзіями. Престіжу монархії, аристократії й відданій їм журналістиці той процес певно не підніс.

БІБЛІОГРАФІЯ.

Збірник фільологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. т. X. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладив М. Павлик. Т. IV. У Львові 1907. Накладом Наук. тов. ім. Шевченка, велика 8-ка, стор. 4 + 399 + 6 сторін рисунків.

Отсим четвертим томом кінчаєть ся богата збірка фольклорних та історико-літературних розвідок Драгоманова, друкованих за його життя. Сей том містить усього дві розвідки, над якими Драгоманов працював, можна сказати, весь час своєї наукової діяльності, переробляючи та доповняючи їх, поки йому не вдавало ся довести їх до можливого викінчення. Особливо треба се сказати про розвідку друковану в Сборнику болгарського міністерства освіти пз. „Славянські перерібки Едіпової історії“. У перве реферував Драгоманов сю тему на археологічнім зїзді в Києві 1874 р., хоч у Трудах сего зїзду не друкував своєї розвідки. Друга її редакція була написана 1876 р. в Відні, третя в Женеві 1883, написана по німецьки пз. *Vergleichende Studien über die Volksdichtung der Ukraine*, четверта писана для болгарського Сборника, та ще й потім до самої смерти не перестав доповняти її новими матеріялами. Д. Павлик подав усі відміни сих чотирьох редакцій, доповняючи текст Драгоманова тими матеріялами, які були або неповно, або хибно надруковані в Сборнику і покористував ся також вповні рукописними додатками та поправками самого Драгоманова. Отсей комплекс розвідок займає 196 сторін сего тома. Друга розвідка складаєть ся з двох частий, із яких одна (стор. 198 — 266) розбирає дуже розгалужені легенди про божу справедливість і невідомі присуди божі, а друга (стор. 266 — 399) подає широкий збір легенд і оповідань найпізнійших народів про дуалістичне сотворене світа. Ся остатня праця, написана з величезною ерудіцією і всесторонністю свідчить найкраще про широкі погляди і майстерну методу наукової праці Драгоманова, яка не слабла у нього й тоді, коли пишучи отсі розвідки умирав від тяжкої, невлічимої недуги. Його листи до мене з того часу, які вийдуть незабаром у світ, покажуть ще краще силу його духа в таким безвихіднім положеню.

По смерти Драгоманова лишила ся ще значна скількість недрукованих доси, але викінчених або майже викінчених праць, в тім числі критично оброблена збірка українських пісень XVIII в., яку він у листах нераз називав головною роботою свого життя. Маємо надію, що й сі праці покажуть ся на світ і причинять ся до звелічення памяти їх автора.

Ів. Фр.

Відгуки життя. Поезії Пилипа Капельгородського. Видання А. О. Кріпака. Київ 1907 р. ціна 35 коп.

Під таким заголовком вийшов в світ в кінці минулого року невеличкий збірник поезій д. Капельгородського.

Д. Капельгородський ще молодий поет і на ниву письменства виступив недавно, але придбав уже собі прихильників і читачів тими творами що містились в різних періодичних виданнях української преси.

Розглядаючи сей збірничок знаходимо в йому крім тих поезій, що уже друкувались в журналах і часописах де кілька і нових як оригінальних, таксамо і перекладів переважно з російських поетів. Збірничок починаєть ся віршом під заголовком, який стоїть на титуловій картці: „Відгуки життя.“ Сей вірш дає ніби передмову до всього збірника.

„Я тем не виберав і серденьку живому
 „Ніколи не казав: Співай про що велю!
 „Пісні самі лились, коли те серце чуле
 „Раділо, плавало, сповняло ся, жалю.

закінчує сей вірш автор.

Серед поезій різнороднього змісту особливо видають ся формою і цікавим змістом ті, в котрих автор малює природу. Читаючи їх мимохіть перед очима проходять яскраво ті малюнки. В одній з таких поезій „Осінь,“ автор малює осінній настрій природи, і ми можемо отверто сказати, що не багато в нашій літературі знайдець ся таких гарних малюнків. Слабійшими здають ся нам ті поезії де автор захоплюєть ся яким небудь питанням політичним чи філософічним. Видно що автор не може ще гаразд віддати в своїх поезіях усього того, що ворухить його серце; сі поезії часом мало поетичні. Взагалі ж в цілости збірник робить приемне вражіння і дає нам право прилучити д. Капельгородського до плеяди нових поетів нашої України, котрі своїми співами будять кращі думки і любов до рідного краю. Ми ждемо що молодий талант його ще довго буде розвиватись і принесе в подарунок нашій літературі багато своїх поетичних творів.

Юр. Сірий.

Василь Михайленко: „Мольові звуки“. Поезії. Львів 1907, ст. 94.

Ціна 1'40 к.

Знов має Русь-Україна нового поета, що в перше виступив з своєю збіркою. Не виступив, а майже силою спонукали його до видання якись люди, що за се сподіють ся вдяки від української суспільности. Та чи їм суспільність буде за се вдячна, не думаю. Ось як пише про зміст сеї збірки автор передмови Олександр В. Лотоцький: „Мольові звуки — се трагічна катастрофа на арені політичного, економічного, народного та індивідуального життя, вчасі котрої чуєш хаотичні гомони розпуки, проразливі стогни закріпощених, мимо конституції філярів русько-української суспільности зганґринованими духом „...скими“ і „скіми“ — сумну цінь туги за вилеліяним в глибині серця ідеалом, безнадійні акорди індивідуального болю, а між тим всім гуде і лунає голосна мов труба архангельська, арія на нуту „Ще не вмерла“.

Поминаючи вже змісл висше наведених слів я нічого подібного в тій збірці не бачу“. Наперед роздивлю так зв. суспільні

вірші автора, котрим автор передмови надає таке велике значіння. Тут бачимо хіба велику наївність „поета“, більш нічого. Найобширніша поезія сеї групи п. з. „З днів борби“ (ст. 12 — 19) писана по вистрілах війська до селян в Лядським. По представленю сцени в хаті вбогої вдови, де осьмеро дітей плаче за батьком, що ще в літі умер, а ще більше за хлібом, — автор переходить до таких поглядів на нужду хлопську:

Є в світі нужда й розпука велика,
Але більшої нужди хлопської не має,
Бо она є вічна, она могутніє,
Она є широка як море безкрає. (ст. 13).

Вдова лишася дітий в хаті та йде принести їм води. Та тут нараз несподівано лунає гук сальви — і вдова паде мертва. Та тепер прошу послухати, що говорить автор про її смерть:

„За волю, за долю, за права народу
На вітчизни стосі вна жите поклала —
Вона що в біді і в борбі за „бути“
Про нічо більше як біду не знала! (ст. 16).

Се доказ як наївно і примітивно поводить ся автор з фактами селянського життя не маючи про них нічого власного крім утерних ніби патріотичних фраз. Як наслідок таких кличів, що сіють лиш деморалізацію та фразерство між селянством, я міг обсервувати ось який факт: селянка, жінка одної з жертв у Лядським, на котрих деякі патріоти збирали датки, сварила ся зуб за зуб з одним добродієм за те, що дістала за мало гроший. Поет у своїому патріотичному запалі кличе до катів народу ось як:

„О люди без серця! о люди кроваві!!
Чиж жите хлопа нічого вартує?!
Таж він кровавим своєю праці потом
Цілі віки вас за дармо годує.“ (ст. 17.).

І дальше задовольняє своє патріотичне почуте такими вигуками: „Шалійте, казіть ся політичні трупи!“ (ст. 20) пророкує великий день відплати за кривди, але шімста удасть ся нам лиш тоді, коли всі злучимо ся спільно під червоний прапор, бо лише

„Під ним ми волю здобути маєм,
Під ним здобудем деспотів табор,
Здобудем або усі поляжем!

(„Українським революціонерам“. ст. 24 — 25).

Далі звергаєть ся автор і до Тараса (на него дивить ся знов лиш крізь червоні окуляри), потім до „нені“ України (ст. 28 — 39) просячи її, аби пробудила ся та показала світови, що „Дажбога внуки“ ще не згинули. Причину всякого лиха бачить він у якихсь „Словянах“, тому й кличе: „Люди! ви Словяне? якіж ви Словяне?“ або: „о, Славяне, ви не є Славяне!“ (ст. 29). Така ідейна сторона віршів Михайленка. З цілого того авторового балаканя (коби се була бодай гарна поезія!) можна винести лиш вражінє великого несмаку; бо полишаючи те, що основні погляди ав-

тора дуже сумнівні і невироблені, в самім трактованю річи бачимо зовсім не глибоке розумінє і шабьонову фразеологію.

Друга група, де автор говорить про свої особисті спомини чи „болі індивідуальні“, як хоче д. Лотоцький, представляєть ся зовсім не краще від першої. Є тут поезії, писані ще в році 1902, та не видко, аби від того часу був який поступ у автора. Деякі строфи з давнійших писань не погані, як прим. отся строфа з 1902 р.:

„Рано ранесенько
Нім зірки зайшли
Без душі сирітку
На гробі знайшли“ („Сирота“ ст. 37).

• В новійших віршах автора навіть таких місць не ма, а є лиш ось які:

„Хто знає Покуте богате прекрасне
Зеленов травкою барвінком покрите?
Хто бачив ті ліси зелені, шумливі

І чорно землю плугами пориту? (Згадка з Покутя ст. 22).

Справді хто такє бачив, а не вмів про се сказати, варт щирого пожалуваня. Впрочім герої споминів революційного автора віддають ся в хвилях журби з надією під опіку Марії, а сам автор пише нераз до своєї зірки, що згасла йому в житю, пише про „мури кляшторні“, що виділи чубатих козаків та Монголів та не хотіли йому нічого сказати про бувальщину, — а до своєї Беатриче чи якої Ляври пише такє:

„Там де ми сиділи з букетом обоє,
Я ставив в душі палати з хрусталу,
А там де збиралась на букет для мене,
Я ставив для тебе хідники з коралю.
А там, ах Боже! де з конвалій букет
Пречистій Діві за мня вотувала,
Я не відозвав ся, але в душі моїй
На пядесталі ангельським ти стала.

(„До сестри“ ст. 49)“.

Ще зверну увагу на одну обставину у автора: що він хоче удавати дуже сумного, не бачить ніякої надії ані щастя, а кінчить свою збірку віршом: „Тетгога морс“. Се хиба лиш доказ, що поет хоче бути модним. Треба, аби автор забув свою минувшину та почав свою поетичну карієру на ново. А коли ще навчить ся добре мови та основних бодай правил поетики, тоді може й зачне нове життя, і не буде зітхати ані до зірки ані до могили, а скаже до себе *Inscipit wita nova!*

М. Езман.

Павло Смуток. *Під стелями Думи.* Петербург, 1907. Ціна 5 к.

Українська популярна література, маючи вже трохи книжок на політичні теми, проте й досі нічого не мала на біжучі теми дня, і з сього погляду книжочка д. Павла Смутка являєть ся першою ластівкою. Вона уявляє з себе передрук фейлетонів, що містилися ся у „Рідній Справі.“ Зібрані до купи і гарно та дешево

видані сі фейлетони роблять приємне вражіння. „Під стелями Думи“ — так дуже влучно назвав свою книжочку автор; і дійсно він оделикав ся на некучі питання, що виринали в самій другій Думі або були з нею тісно звязані; він зумів виразно поставити їх та надати ясного освітлення, одягаючи в трохи гумористичну, але дуже образну форму. Питання зацеплені автором здебільшого й досі не загубили свого значіння. Поруч з темами загально-державного характеру, як от про землю, про Думу, не минає автор й тем українських — про автономію України, про українську думську Громаду то що. Постановка питань та освітлення їх здались були київській цензурі такими гострими, що вона сконфіскувала брошуру і тільки не що давно вона вдруге побачила світ Божий.

М. З.

А. И. Лотоцкий *Демократическая литература*. (Сто лѣтъ развития новой украинской литературы) — Русская Мысль, 1907, V с. 1 — 25.

Д. Лотоцький не перший раз береть ся за перо, щоб познайомити чужу публику з українською справою, і тим разом також добре відповів своему завданню. Отся статя, як поясняє автор, розвиває його реферат, предложенний ним в 1905 р. петербурзькій академії наук, коли вона займала ся, з поручення комітету міністрів, справою знесення заборон українського слова. В короткім викладі він добре знакомиць читача з головними моментами в розвою українського письменства, з загальним характером його і з головними його діячами. Можна б бажати, щоб був зазначений той історично-соціальный підклад, на яким розвивало ся українське письменство, як найголовніший прояв українського національного руху, і щоб поруч загально-демократичного характеру був яснійше зазначений той соціальный зміст, який вкладав ся українськими письменниками в їх твори. Можна мати різні гадки що до розділу уваги й значіння поміж поодинокими діячами українського письменства, який знаходимо у автора, а відгомін українсько-галицького *divorçons*, який був запанував в українській публіцистиці недавніми часами (на с. 22 — 3), міг би й зовсім не мати тут місця. З фактичного треба зазначити, що до українських памяток ніяк не можна зачислити ні судєбника Казимира, ні Литовського Статута (с. 2) — їх мова книжна білоруська, але не українська.

М. Грушевський.

И. Анинъ. *Национальное освобождение и социалистическая партия*. Книгоиздательство „Трудъ и Борьба“. Спб. 1906, цѣна 8 коп.

Коли в Европі вже в XIX стол. на порядок денний стало одно з найпекучійших питань — питанє національне, то в Росії гостро і різко воно стає лиш в останні часи, коли визвольний рух збудив мало не всі нації до нового життя. Громадянство вимагало і шукало розвязки сього питаня, а відповідної літератури тим часом майже не було. Національне питанє оголошувало ся „неіснуючим“, націоналізм завше плутали з шовінізмом.

І от в останній час на літературнім ринку стала являти ся література по національному питанню. Всяк пробує свої сили в сій необробленій сфері. Але рідко хто з успіхом. От хоч і автор отсеї брошюрки. Він прихильник „активного соціалізма“.

І про що тільки не наговорив він у своїй невеличкій брошурі! Згадує с.-д. і їхню „монополію на „науковий соціалізм“, коле ім очі їхньою новою аграрною програмою (муніципалізація), що на його погляд перечить „ортодоксальним поглядам“. Викладає тут мало не всю історію (швидче свій хаос) поглядів соціалдемократії на націю, національне питанне. І все те на 16 сторінках і все те для „посрамлення ес-деків“. А тим часом не завше розуміє те, що вони говорять. Так Каутський колись казав, що національна ідея, се ідея буржуазна. Значить, каже автор, се ідея буржуазії. Він не знає, як сам Каутський в той самий час казав, що національною ідеєю пролетаріят дуже і дуже зацікавлений. Він не знає того, що буржуазна та ідея, яка не чіпає основи буржуазного громадянства приватної власности на засоби продукції, а не тільки ідея буржуазії як класи. Так само на стор. 3 він не знає, що Маркс і Енгельс уживали термін „нація“, національний“ в розумінню „державна“, „державний“, і ловить їх буцім то на суперечностях.

Виложивши мало не всю історію поглядів на те, що таке нація, нарешті цілком несподівано, як вінець історичного розвитку, автор висловлює категорично без жадних доказів своє розуміння нації: „Ми определяємо національність як одну з форм людського існування, як купність індивідуумів, з'єднаних однакою історичним минулим, здатних, дякуючи спільности культурно - психічних переживаннь в певні періоди (переважно в періоди небезпеки і гніту), не дивлячись на класову різницю, однаково думати, почувати і згідно робити“ (стр. 10).

Може шляхом критики чужих поглядів автор прийшов до сього погляду? Нічого подібного!

В другій частині своєї брошюрки автор виявляє погляд „партії активного соціалізму“ на національне питанне. Але тут знову старенька пісенька! Замість власного обґрунтування критика есдеків — сим разом дістаєть ся не Росіянам, а Бундови, „не держающому „страха ради Іудейска“ перед Рос. С.-Д. виставлять дбйствительныя національныя требованія“. Всім за все і тут дістало ся!

І от на 15-й сторінці, як *deus ex machina*: „Но изъ русскихъ социалистическихъ партій только партія активного социализма стала на правильную точку зрѣнія при его разрѣшенія“. І одна із 16 сторінок присвячуєть ся обґрунтуванню національної програми сеї партії, яка вимагає „можливо більшого заведеня федеративних відносин між окремими національностями, признаня ім безумовного права на самопризначене“ (стр. 15).

Для аргументовання витягаєть ся цитата із есеровського „Народнаго Вѣстника“ № 10: „Людину ми хочемо увільнити від усіх

вузьких обмежень, що склали ся на протязі історії. Хочемо все людське зробити приступним всім людям, зтерти всі перегородки... Але ми не сліпі. Ми знаємо що до сього є тільки один шлях: праця на ґрунті даних національних організмів, що склали ся в історії, користуючи ся могутнім знарядом культурного розвитку — рідною мовою, пристосовуючись до даного становища, рівня розвитку національності, опираючись на її ліпші боки і риси, концентруючи свою боротьбу проти гірших. Національне відроджене, національне піднесення через се не вороже, навпаки, незвичайно сприяюче нам явище“.

Кілька слів про агресивний націоналізм, кілька слів про класову боротьбу і кінець сій — шухлядці різних цитат і поглядів, переплутаних з недоведеними думками автора.

М. Порш.

Книжки надіслані до редакції.

Сильвестер Яричевський. *Сич іде!* Народня драма в 3-х діях. Чернівці, 1907. Ст. 52, мал. 8°.

Тимотей Бордуляк. *Федь Триндик.* (Видавництво товариства „Просвіта“ у Львові, ч. 330). Львів, 1907. Ст. 32, 8°. Ціна 20 сот.

Онтав Мірбо. У золотих кайданах. Комедія на 3 дії. З французької мови переклав Б. Грінченко. Київ, 1907. Ціна 35 коп.

Гр. Коваленко. Про пташок та про комах. Полтава 1907. Ц. 5 коп. Изданіе редакції „Союзъ покровит. животнымъ“.

Олена Пчілка. Оповідання. I. Забавний вечір. Маскарад. Чад. У Києві 1907 р.

Християнський календар Місіонаря на рік переступний 1908, зладив о. Лазарь Березовський Ч. С. В. В. Річник осьмий. Жовква, 1907. Ст. 160, 8°. Ціна 50 сот.

Підручний календарин на рік переступний 1908. Річник VIII. Львів, 1908. Ст. 48, 32°. Ціна 20 сот.

Запорожець. Календарь для народа на рік переступний 1908. Коломия, 1907. Ст. 216, 8°. Ціна 70 сот.

Трильоґія проф. А. Кримського. Написав Володимир Розов. (Відбитка з 78 т. „Записок“). Львів, 1907. Ст. 26, 8°. Ціна 50 сот.

Львівська Русь в першій половині XVI віку. Написав Іван Крип'якевич. (Відбитка з 77 — 79 т. „Записок“). Львів, 1907. Ст. 92, 8°. Ціна 2 кор.

В обороні правди. Станіславів, 1907. Ст. 22, 8°. Брошура в справі „Кредиту звязкового“ в Станіславові.

Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.). Написав др. Мирон Кордуба. (Відбитка з 78 т. „Записок“). Львів, 1907. Ст. 40, 8°. Ціна 80 сот.

